

**MEDIA
EN
GELOOFSCOMMUNICATIE**

**WERELD EN
ZENDING
1989/3**

WERELD EN ZENDING

Oecumenisch tijdschrift voor
missiologie en missionaire praktijk,
voor Nederland en België

18e jaargang 1989 - 3
ISSN 0165-988X

Redactie

uit Nederland en België

kernredactie

drs. Hans Schravendesande, voorz.
dr. Henny Groenen, secr.
Toon van Bijnen
dr. Jaap van Slageren
drs. Arie Kramer, eindred.

dr. Hugh R. Boudin
dr. Piet Bouman
dr. Roelf Haan
drs. Jan Heijke
dr. Jan Jongeneel
drs. Berma Klein Goldewijk
dr. Jaap Kraan
drs. Jean Lefebvre
dr. Jan van Lin
Marieke Milder
drs. Gerard Siebert
drs. Jan Voshaar
dr. Anton Wessels
drs. Frans Wijsen

Directie

Henny van Dolderen, voorz.
drs. Huib Lems, secr.
Jozef Bergmans
Ivo Guisson

**Wereld en Zending verschijnt vier maal
per jaar en wordt uitgegeven door
de Nederlandse Zendingsraad (NZR)
de Nederlandse Missieraad (NMR)**

Druk: Verhaak B.V., Grave

Adres redactie

drs. A.J. Kramer
Parklaan 9
5211 JH 's-Hertogenbosch
tel. 073-136761
Voor toezending artikelen (in tweevoud)
en boeken ter recensie

Abonnementsprijs

f 35,- / Bfrs 650,- per jaar
Buiten Europa f 40,- / Bfrs 745,-
Studentenabonnement f 25,- / Bfrs 450,-
Losse nummers f 10,- / Bfrs 180,-
(incl. porto)

Administratie voor Nederland

Prins Hendriklaan 37
1075 BA Amsterdam, tel. 020-717654
Voor opgave abonnementen, adreswijzigen.
Losse nummers bestellen door
overmaking van f 10,- op postgiro
5635338 t.n.v. Wereld en Zending, Am-
sterdam of telefonisch 020-717654

Administratie voor België

CMI, Brialmontstraat 11/01
1030 Brussel, tel. 02/2192971
Voor opgave abonnementen en adres-
wijzigingen. Losse nummers bestellen
door overmaking van Bfrs 180,- op post-
rekening 000-1036109-52 t.n.v. CMI,
Brialmontstraat 11/01, Brussel of telefo-
nisch 02-2192971

Copyright

Overname van artikelen alleen met toe-
stemming van de redactie en met bron-
vermelding

MEDIA EN GELOOFSCOMMUNICATIE

<i>Arie Kramer</i>	Ten geleide	185
<i>Jaap van Slageren</i>	De media-manie van Wim Koole. "Ik ben een communicerend vat"	187
<i>Ernst Henau</i>	De gekanaliseerde boodschap. De cultureel-ethische context van het communicatieproces	192
<i>Ben Frie en Henk Hoekstra</i>	Beelden maken voor dramatische geloofs- communicatie. Mogelijkheden van de media	198
<i>Carlos Valle</i>	Communicatie die gemeenschap scheidt	205
<i>Washington Uranga</i>	Communicatie en kerken in Latijns-Amerika	212
<i>José Geldens</i>	Radio Yungas, een lokale zender in Bolivia. Een verhaal uit de praktijk.	218
<i>Henk Kempes</i>	The Electronic Church in de Verenigde Staten	223
<i>Lejo Schenk en Aaltje van Valderen</i>	Het media-imperium "Lumen 2000."	230
<i>Roelf Haan</i>	Terugblik: communicatie waarvan, waarvoor en hoe?	238
	KRONIEK	
	Theologisch onderwijs en de Islam in Europa – Europese kerken en de Rushdie affaire – Controverse rond herdenking 1492-1992 in Latijns-Amerika	241
	VARIA	
<i>Jan van der Linde</i>	Bij het verschijnen van het boek "Oecumenische Inleiding in de Missiologie. Teksten en konteksten van het wereldchristendom": Een Inleiding ingeleid	247
<i>Bert Hoedemaker</i>	Zendingsbeweging en oecumenische beweging Visie en structuur van de Oecumenische Inleiding in de Missiologie	252
<i>Antoq Houtepen</i>	Op weg naar een oecumenische missiologie	259
<i>Frans Verstraelen</i>	Afscheidsrede: Missiologie in een nieuwe toonzetting	264
	BIBLIOGRAFIE	
<i>Leny Lagerwerf</i>	Bibliografie van in Nederland en Nederlandstalig België verschenen missiologische en missionaire literatuur in het jaar 1988	273
	BOEKBESPREKINGEN	291
	ENGLISH SUMMARIES	296

Ten geleide

Media en geloofscommunicatie

Nooit eerder ging er zoveel communicatie tussen mensen over de wereld. De kerken doen mee met deze communicatie; angstig omdat massamedia altijd uit zouden zijn op sensatie, geweld en sex en dus ongeschikt voor geloofscommunicatie of zelfverzekerd omdat elke boodschap, ook die over geloven, met massief mediagebruik bij mensen binnengebracht zou kunnen worden. Is er ook een andere weg?

In de Middeleeuwen gaf de kerk min of meer de toon aan in de communicatie, met name over gelovend leven: via beelden. Sinds Renaissance en Reformatie zitten de kerken gevangen in de communicatie via het woord dat bij voorkeur leerstellig en inhoudelijk overeind moet staan.

De kerken moeten in onze dagen weer leren, ook te communiceren via het (televisie)beeld dat het leven, evenzeer het gelovende leven, presenteert, laat zien, doorgeeft en laat mee-beleven, niet vrijblijvend als een persoonlijk gevoel alleen, maar als een appèl om onze wereld bewoonbaar te maken voor allen.

In deze zin is het zeer authentiek dat "sensatie" in het spel is. De verhalen in het Evangelie zijn "verstaanbaar" als wij onze levensverhalen er in herkennen. En andersom natuurlijk ook: er zijn zoveel indrukwekkende verhalen van gewone gelovende mensen waarin wij het Evangelie telkens opnieuw leren "verstaan". Vooral op lokaal niveau in de Derde Wereld heeft men oog voor deze mogelijkheden.

Deze dingen komen aan de orde in dit thema-nummer, voorbereid door een thema-redactiegroep bestaande uit A. van Bijnen, R. Haan, H. Hoekstra, J. van Slageren, A. Kramer.

Jaap van Slageren interviewt Wim Koole, directeur IKON-televisie. Kerkelijk dogma en televisie-drama verdragen elkaar moeilijk. Koole's verhaal van hoop en pijn plaatst ons midden in het thema van dit nummer.

Ernst Henau wijst op de unieke rol van de media in de gesecculariseerde context van vandaag. Televisie kan appelleren en onbevangen toegang geven tot de christelijke boodschap.

Ben Frie en Henk Hoekstra zetten uiteen, dat massamedia bij de mensen persoonlijk binnenkomen; ieder verwerkt beeld, geluid, kleur, tekst en beweging op eigen manier. Daarom kan televisie welzeker een plaats van spiritualiteit zijn.

Carlos Valle meent, dat goede communicatie mensen activeert en bij elkaar brengt, gemeenschap sticht. Als christenen de opdracht hebben, gemeenschap te creëren, moeten zij de media daartoe gebruiken.

Washington Uranga geeft met concrete gegevens aan, hoe in Latijns-Amerika naast de machtige, commerciële legale massamedia een enorm netwerk van kleine alternatieve radio-zenders en video-groepen werkt en maatschappelijke vernieuwingsbewegingen onder het volk tot stand brengt.

José Geldens beschrijft de ervaringen met zulk een lokale zender, Radio Yungas in Bolivia. Een levende illustratie bij de uiteenzetting van Uranga.

Henk Kempes analyseert het werk van de "electronic church" in de Verenigde Staten. Is hun televisie-boodschap wel een evangelische boodschap? Wat is in hun tv-evangelisatie zo boeiend voor vele kijkers?

Lejo Schenk en Aaltje van Valderen schetsen het media-imperium "Lumen 2000" van Piet en Trude Derksen. Waarom roept al dat deskundig en groots opgezette media-werk, vol van integere inzet, toch fundamentele vragen op? **Roelf Haan** geeft een korte nabeschuiving. De kerken moeten bedenken, dat "geloofsoverdracht" een heel eigen soort communicatie is.

KRONIEK

Een drietal onderwerpen waarvan speciale aandacht verdient de *Verklaring over de Rushdie-affaire* vanuit de Europese kerkenconferenties.

VARIA

Onlangs verscheen een lijevig handboek *Oecumenische Inleiding in de Missiologie. Teksten en konteksten van het wereldchristendom*. In een drietal artikelen wordt dit opvallende boek hier geïntroduceerd, toegelicht en kritisch beoordeeld.

Dr. Frans J. Verstraelen, vanaf de start van Wereld en Zending in 1972 redactielid namens het IIMO, vertrok met zijn vrouw Dr. Gerdien Verstraelen-Gilhuis, van 1984-1986 eindredactrice van Wereld en Zending, naar Zimbabwe. Zijn afscheidsrede "Missiologie in een nieuwe toonzetting" wordt hier volledig afgedrukt.

BIBLIOGRAFIE 1988

Leny Lagerwerf stelde voor de zeventiende keer een uitvoerige bibliografie samen van in Nederland en Nederlandstalig België verschenen missiologische en missionaire literatuur. In deze bibliografie 1988 blijkt eens te meer, hoezeer Wereld en Zending ook een functie heeft in België.

Een delegatie van redactie en directie van Wereld en Zending nam op 3 juli afscheid van Mw. C.F. Verkuyl-van Hilten die vanaf het eerste nummer in 1972 tot dit voorjaar alle drukproeven van de teksten in Wereld en Zending naast de eindredacteur heeft gecorrigeerd. Daarbij hanteerde zij niet alleen een feilloze kennis van het Nederlands maar ook een buitengewone eruditie in het brede missiologische terrein.

De nauwkeurigheid van haar correcties was altijd meedogenloos; voor de redactie een geruststelling, voor auteurs een onzichtbare en onmisbare leidsvrouw. Cora Verkuyl wordt hier in nummer drie van de achttiende jaargang voor het voetlicht dank gebracht voor al haar werk achter de schermen. Drs. G. Kuiper heeft intussen haar werk overgenomen.

Jaap van Slageren

De media-manie van Wim Koole "Ik ben een communicerend vat"

De vragen van "media en geloofscommunicatie" snijden diep in het vlees van programmamakers. De verwachtingen van de kerken en van de televisie-kijkers staan vaak haaks op elkaar. De directeur IKON-televisie heeft daar weet van. Hij was niet zelden buffer tussen kerken en programmamakers. Drama en dogma verdragen elkaar moeilijk. In televisie over geloven gaat het om de dramatische ervaringen van levende mensen, om hun verhaal. Koole vertelt van zijn hoop en pijn. Met zijn relaas weten we in dit thema-nummer meteen waarom het gaat.

Wanneer de hoogste baas bij IKON-televisie bruisend door de deur komt, laat ik de warme chocolademelk waarmee zijn secretaresse me heeft vertroeteld, verder onaangeroerd. Ook een wandeling langs de fraaie muurdecoraties, zoals ik in een flits had bedacht, blijkt als warming-up voor het gesprek niet nodig te zijn. Wim Koole weet meteen wat hij voor het voetlicht moet brengen. Binnenkort, na 27 jaar bij de IKON, nadert zijn afscheid. En dat houdt meer in dan de aftocht blazen. Als het om geloofscommunicatie gaat, wacht hem straks de uitdaging om links en rechts verzameld materiaal uit het stof te halen voor zijn dissertatie "Kijken als troost". In dit gesprek laat hij zien door welke wissels hij heen is gegaan in zijn rijke TV-bestaan om straks bij dat einddoel uit te komen.

Belangrijke invloeden

"In het laatste deel van mijn studieperiode in Utrecht, afgesloten in 1955, is de charismatische beweging van grote invloed geweest voor mijn bezig-zijn met communicatievragen", zo steekt hij van wal. De theologische studie leverde een tekort op aan spiritualiteit, bezieling en gemeenschapszin. Vooral vragen rond het probleem van zinloos lijden, waar

hij in zijn naaste familie mee geconfronteerd werd, resoneerden niet in de exegetische en de geloofsbezinning. Het was hem te kaal, te oppervlakkig en armoedig bovendien.

Hij vindt dan een sterke inspiratie in de persoon van Hermann Zeiss, fabrikant uit het Ruhrgebied die als prediker door Nederland trok. Zoekt aansluiting bij de Pinksterbeweging en ontvangt de doop door de Geest. Daarmee gaat hij zich als predikant in spe in een wel heel bijzondere geloofspositie bevinden, wat hem er overigens niet van weerhoudt bij de kerk het leevicariaat aan te vragen. Ds. W.G. Overbosch uit Amsterdam wordt dan zijn nieuwe leermeester. "Dat was voor mij echt een broeikasperiode. Met Wim Barnard en Frits Mehrkens in het complot kwam mijn charismatische stroming toen in een culturele delta waarin spiritualiteit in wisselwerking met liturgie, kerkbouw, poëzie, muziek en ook samenlevingsvragen tot uitdrukking kon komen. Overbosch opende voor mij een geheel nieuw terrein van theologische reflectielijnen die haaks stonden op wat ik in de dominante theologische wereld tot dan toe had meegemaakt; een naam als die van Martin Buber bijvoorbeeld had ik in Utrecht nooit horen noemen."

Dubbelslag

Deze beide ervaringen brachten hem terug bij de animo van het geloof. Maar hoe daar vorm aan te geven werd voor hem toen wel een probleem. In de charismatische beweging kon hij zijn milieu niet langer vinden en een domineespraktijk wilde hij evenmin aan. Zo week hij uit naar de AMVJ (de oecumenische Algemene Maatschappij Voor Jongeren) voor de post van secretaris cultureel werk in Amsterdam. "Een fascinerende periode, achteraf gezien, waarin ik mij kon oriënteren aan de hand van vragen en uitdagingen waarvoor ik later in mijn werk bij de IKON ook kwam te staan. Het bood de dubbelslag van bezig-zijn met de cultuur via het organiseren van voorstellingen en concerten en met het evangelie waarvoor ik ruimte vond in leeskringen rond de Bijbel. In die variëteit kon ik me heel goed uitleven."

Via Geleen naar de IKOR

In Limburg, in Geleen, waar hij vervolgens directeur werd van een nieuwe AMVJ, kwam er een nieuwe dimensie bij. Hij kwam toen te zitten aan de rand van de industrie. De mijnen waren toen nog open en de chemische industrie was in opbouw. Hij stortte zich in het jeugdwerk. Vanuit een wooncentrum dat was opgezet met een commune-achtige ambitie van onderlinge gemeenschapsvorming leerde hij toen ervaren hoe mensen voor elkaar kunnen opkomen en tegelijkertijd openheid en verantwoordelijkheid voor de gemeenschap als totaal kunnen demonstreren. "We zaten daar in een superieur huis gebouwd door Piet Elling van de Stijl-groep, waar je adem vond om niet te angstig op nieuwe maatschappelijke en geestelijke trends in te spelen." Drie jaar later volgde hij zijn eerste baas op in Amsterdam en in 1963 werd hij bij het toenmalige IKOR de opvolger van ds. C.M. de Vries, die de afdeling communicatie bij de Wereldraad ging leiden. Koole werd directeur televisie bij het IKOR (dat in

1976 door fusering met nieuwe deelnemers werd omgevormd tot de IKON).¹

Techniek en theologie

Bij zijn aantreden in de nieuwe functie bevond het medium televisie zich nog in een beginstadium. Koole terugblikkend naar die beginperiode: "Het voordeel was dat je als beginner ook het handwerk mocht doen, geluid opnemen, interviewen, monteren, kortom een documentaire was jouw product dat je tot in de kleine details zag groeien onder je handen." Toch zag hij het gevaar van te routineus en automatisch bezig-zijn al spoedig in. Om dicht bij de theologie te blijven trok hij, daardoor aangeemoedigd door de befaamde drs. H. van Praag, naar Israël voor een filmportret van David Flusser, toen pas benoemd als hoogleraar Nieuwe Testament aan de Hebreeuwse Universiteit.

"Deze orthodox joodse nieuw-testamenticus heeft een geweldige invloed op mij gehad. Ik had hem zeven dagen voor de film alleen en trok met hem door Israël langs de plaatsen die in het evangelie voorkomen. Ja (schaterlachend), we hebben ook gevaren op het meer van Tiberias en er stond een keiharde wind. Flusser was volledig geobsedeerd door en geconcentreerd op het Nieuwe Testament en bovendien een echte homo luquax: hij praatte aan een stuk door. Voor mij een ongewone gebeurtenis niet alleen omdat hij mij allerlei dwarsverbindingen tussen het Oude Testament en Nieuwe Testament liet zien en hoe het Nieuwe in het Oude verworteld is. Ook maakte hij mij duidelijk hoe allerlei uitdrukkingen, zoals "De vossen hebben hollen..." uit de Griekse wereld kwamen. Het Nieuwe Testament bloeide voor mij op vanuit een sterk door de kerk overheerst boek naar de ruimere literatuur. De Jezusfiguur kreeg veel meer kleur, vlees en bloed dan hij ooit voor mij had gehad."

Drama en dogma

"De productie van deze film "De rabbi en zijn rabbi" is om verschillende redenen van grote invloed geweest op mijn functioneren binnen het kerkelijk medium televisie. Om te beginnen wakkerde het mijn karakterologische eigenschap van nieuwsgierigheid verder aan. Ik ben van nature een communicerend vat, een absorberend wezen dat zelfs met elkaar strijdige tendenzen soepel met elkaar tracht te verenigen. Een eigenschap die me goed van pas is gekomen bij de IKON. Daar is mij gebleken dat televisie als sterk emotioneel medium op zijn best werkt als het om verhalen gaat. De dramatische verbeelding stelt hoge eisen aan de presentatie: het hoe is van meer belang dan het dat en wat, het inhoudelijk criterium ondergeschikt aan de vorm."

"Verder leerde ik begrijpen dat verhalen gekenmerkt worden door meerdere lagen. Ook in bijbelse verhalen resoneren allerlei elementen die inspelen op onze eigen ervaringswereld. In de figuur van Judas bijvoorbeeld, waarover we nu bezig zijn een eigentijds drama samen te stellen, blijkt de desillusie een kern van de zaak te zijn. En dan zie je dat ook nu nog juist die mensen in de samenleving gedesillusioneerd raken die hun grote idealen niet in vervulling hebben zien gaan. Ook christenen kunnen in het omgaan met het evangelie - denk aan het probleem van de kerkverlating - slachtoffer worden van hun overdreven verwachtingen."

"Maar ik heb het evenzeer van wezenlijk belang gevonden in de spanning van dogma en drama te blijven staan. Drama vertaal ik dan graag als de geest die waait waarheen hij wil en dogma als windvaantje dat aangeeft uit welke hoek de wind komt. Met andere woorden: in de IKON-programma's zal het wel ergens over moeten gaan. De wind waait niet uit alle hoeken even gunstig en dat roept dan weer spanningen op bij de beoordeling van ons bezig-zijn in de TV-wereld."

Teleurgestelde verwachtingen

De jaren zestig werden gekenmerkt door vernieuwing op velerlei gebied. De economische ontwikkeling kwam nu pas goed op gang. Ook de kerken verkeerden in een euforische stemming. De oecumene deed een positieve maatschappelijke belangstelling ontvonken. Middels het medium IKON dacht men via de route van woord en beeld aan een nieuw kerstingsproces van de natie te beginnen. Televisie werd wel gezien als een uniek vermenigvuldigings- en verspreidingsapparaat vergelijkbaar met de uitvinding van de boekdrukkunst. Toen kwamen de zeventiger jaren gekenmerkt door sociaal-politieke spanningen. Thans, ons bevindend op de grens van de tachtiger-negentiger jaren, beleven we, zo wordt wei gesteld, de ondergang van de gevestigde kerken. Hoe is de IKON in dit tijdperk van schuivende godsdienstige overtuigingen en christelijke normen operationeel geweest?

Tegenwind

In het gesprek met Koole blijkt hoezeer hij al die jaren als buffer moest fungeren tussen de kerken die veelvuldig hun teleurgestelde verwachtingen over het IKON-beleid uitspraken en de vaak radicale standpunten van de programmamakers. Hoe heeft Koole de tegenwind vanuit de kerken opgevangen en kracht gevonden om energie te blijven investeren in nieuwe ontwikkelingen?

"De spanning met de kerkelijke achterban heeft mij persoonlijk erg aangegrepen. Conflict die zijn gerezen rond een aantal programma's hebben me zelfs in hevige mate getraumatiseerd. Zo is het door de kerkelijke leiders aan mijn adres uitgesproken verwijt, dat ik ds. Marcel Krop, studentenpredikant te Groningen tegen zich zelf had moeten beschermen, toen hij in 1969 in een programma zijn visie op de dood naar voren bracht als een grens waar de mens

definitief tot zijn einde komt, als een steen op mijn ziel blijven liggen. Een godswonder dat ik toen overeind ben gebleven."

Verwijzende televisie

"Dat ik vervolgens opnieuw mijn rug heb weten te rechten heeft vooral te maken met het inzicht dat ik mij omtrent de werking van het medium televisie heb verworven. Je mag televisie niet zien als panacee voor allerlei problemen waarvoor de kerk zelf geen oplossing meer ziet: godsdienstige vorming van de jeugd en motiveren van een ontmoeidigd kerkpubliek. Televisie is bovendien als publiek medium zozeer een wereldlijk fenomeen dat het zich niet leent als transportmiddel van kerk en geloof. Rechtstreekse uitzendingen van kerkdiensten via TV missen daarom ook, zo is onze ervaring, de gewenste uitwerking. Wat niet wil zeggen dat televisie geen liturgische dimensie heeft en niet zou kunnen verwijzen naar wat achter het kerkelijk gebeuren steekt. Televisie kan verwijzen naar de werkelijke godsdienstige ervaring van onderop, hoe geloof eventueel wordt beleefd, naar de gemeenschapsvorming en ook naar datgene waar de gemeente maatschappelijk voor staat. Samen met de NCRV dokteren we nu aan een programma-formule voor zondagochtend-uitzendingen, die tegen deze achtergrond zullen worden opgezet."

Vanaf de onderste sport

"Maar er is meer. Rechtstreeks praten over God op televisie leidt zelden ergens toe. Je moet vanuit dat forum dan ook niet beginnen het geloof te definiëren, vast te leggen en veilig te stellen. Als de kerk aan de hand van het credo aan de bovenste sport van de ladder begint bij God, de almachtige, de schepper van hemel en aarde of inzet met 'Alzo lief heeft God de wereld gehad' dan moet televisie bij de onderste sport durven te beginnen. Ik begin bij de mensen, in een taal die hen aanspreekt in hun situa-

ties van vragen en ervaringen van angst en hoop. Het tegenovergestelde van geloof is niet ongelof maar twijfel over de zin van het bestaan."

Geen sjablonen

"Nederlanders zijn godsdienstig gesproken een zwaartillend volk. De Nederlander is behept met een innerlijke tegenstrijdigheid. Een menstype dat iets van de dominee en de koopman in zich verenigt, sociaal-economisch sterk expansief van aard, maar godsdienstig onbewegelijk. De Nederlander is drastisch. Geloofsverlies leidt vrijwel meteen tot kerkverlating. Dat vind je nergens ter wereld zó sterk. Zelfoverschatting doet hem vaak belanden in een existentiële verwarring in de zin van: God is dus niet goed voor mij. Toch zie je dat deze oude, vanuit een lange traditie vastgelegde patronen, snel aan het veranderen zijn. Er is een zoekproces gaande naar persoonlijk-maatschappelijke evenwicht. Het is aan een medium als de IKON om met een eigen boodschap in die wereld van ervaringen in te spelen. En de IKON doet dat kritisch-positief. Zij tracht te laten zien hoe God zich manifesteert in de mensen, met behoud van hun zelfrespect. Ze wil bijdragen om de druk van godsdienstige sjablonen weg te nemen."

Geen koudwatervrees

"Dat geloof en kerk geen macht meer zijn speelt in ons voordeel. Gaandeweg wordt het duidelijk, dat we ook ondersteunend kunnen zijn voor nieuwe condities van kerk-zijn die zich ontwikkelen. Toch zijn we geen publieksorgaan voor de gemeente, de kerk en het kerkelijk instituut zonder meer. Ten opzichte van het geloof is het vooral onze taak om een liefdesverklaring aan mensen af te leggen. Hoewel we daarbij zo terughoudend mogelijk over God spreken, wie Hij is en wat Hij doet, spitst onze missionaire beweging zich wel toe op elementaire Mens-God en God-Mens ervaringen. In de reformatori-

sche traditie mag dan weliswaar een koudwatervrees bestaan voor wat mensen zelf aan geloofsvormen bedenken, maar je ziet wel dat men her en der bezig is een koppeling te leggen tussen theologische reflectie en een antropologische verkenning van hoe mensen met de godsvraag bezig zijn zoals in een slopend ziekteproces, in het aangezicht van de dood en rond de vraag van armoede en sociale agressie, de medische ethiek en inzake de vernietiging van het milieu.

Schuldig en verantwoordelijk

Met name wat dat laatste betreft zijn er nog heel wat theologische taboes op te ruimen. We komen uit een wereld die wordt gekenmerkt door smetvrees voor alles wat leeft en beweegt. Een soort theologische agressie tegen de natuur die dus thans om een totaal nieuwe benadering van het godsbeeld vraagt die verder reikt dan het klassieke schema van zonde, genade en vergeving. Het Christendom moet het geding tussen God en Zijn wereld veel sterker aangaan. In het rafelig en onaf bestaan met al die schrijnende tegenstrijdigheden is deze keus voor elk mens onontkoombaar: tegelijk schuldig en verantwoordelijk willen zijn voor de medemens en het bestaan van de aarde."

Appèl op de mens

Als geen andere omroep wordt er bij de IKON getobd, nagedacht en getwijfeld. Veel pijn ervoer Koole na de moord op Koos Koster en zijn drie

collega's door het Salvadoraanse leger in maart 1982 en bij de dood van Cornel LaGrouw die slachtoffer werd van hetzelfde leger in maart 1989. Dat zijn dingen die bij hem nooit weer overgaan, omdat het verlies van deze medewerkers ook te maken heeft met de opgave om mondiaal structureel geweld en onrecht niet uit de weg te gaan.

Maar in de directe relatie met de samenleving, de medemens en de wereld ziet hij desondanks reden pijn om te zetten in fascinatie voor het medium televisie. De media-manie van Wim Koole is meer dan een aangeboren afwijking. "Zo lang mensen naar ons blijven kijken speuren wij hier naar wegen om het appèl op de hedendaagse mens te versterken. Kerngegeven is om warmte, barmhartigheid en troost op ruime schaal aan te bieden. Jezus was toch ook niet bang voor de schare? Hoe je met je boodschap in discussie kunt zijn zonder er een banale show van te maken, hoop ik in mijn dissertatie uit te werken. Wat daar uit gaat komen zal, hoop ik, voor me zelf nieuw en verrassend zijn, en misschien voor anderen ook bruikbaar om er op voort te bouwen."

1. De IKON (Interkerkelijke Omroep Nederland) ontstond, omdat het IKOR (Interkerkelijk Overleg Radio-aangelegenheden) fuseerde met enkele deelnemers aan het tot dan toe bestaande Convent van Kerken (CvK) waaronder de Gereformeerde Kerken in Nederland.

Dr. J. van Slageren, secretaris binnenland van de Nederlandse Zendingsraad te Amsterdam.

Ernst Henau

De gekanaliseerde boodschap. De cultureel-ethische context van het communicatieproces

We leven in een gesecculariseerde context. Wanneer iemand probeert te leven vanuit de overtuiging, dat in deze werkelijkheid een belofte schuil gaat die ons in Christus werd geopenbaard, dan isoleert hij zich. Deze eenzaamheid is de grote aanvechting van het gelovig zijn in de huidige tijd. Henau meent, dat de geloofscommunicatie in de media tegen deze achtergrond een eigen opgave heeft, niet belerend en verkondigend maar appellerend, registrerend, uitbeeldend en verhalend. Dan kan ook voor zoekende mensen de verborgen belofte werkelijkheidswaarde hebben.

Het christen-zijn is wezenlijk gestoeld op geloofscommunicatie. Het is dus nooit (alleen) het resultaat van een eenzame worsteling met de vraag naar de zin van het bestaan of het gevolg van een diepgrijpende ervaring. De christelijke geloofsovertuiging kan alleen ontluiken in een confrontatie met de christelijke symbool- en taaltraditie. Dit heeft te maken met het wezen van het christelijk geloof zelf. Immers, een christen is iemand, die – zoals etymologisch in het woord reeds vervat ligt – Jezus van Nazaret als de Christus belijdt, dat wil zeggen als de Heer, de Verlosser, de Heiland, de Zoon van God. De toetssteen van waarachtigheid van deze belijdenis is de bereidheid om het waardenpatroon dat Jezus heeft verkondigd en voorgeleefd als normerend voor het eigen bestaan te erkennen (= navolging).

Oproep

Zowel belijdenis als navolging zijn evenwel niet het resultaat van een persoonlijke ontmoeting met Jezus, zoals dat wel voor de eerste leerlingen het geval was. Wij kennen Hem alleen als de Christus vanuit een traditie, waarin Hij als zodanig ter sprake

is gekomen en vanuit een gemeenschap die van deze traditie leeft en haar tegelijkertijd schraagt en bestendigt. Dit betekent dat ons geloof steeds ontspringt aan het getuigenis en de oproep van anderen, dat met andere woorden ons geloof het resultaat is van verkondiging, of in moderne bewoording: van geloofscommunicatie.

1. Vele vormen in de loop der tijden

Iedere periode in de geschiedenis heeft naast de steeds gelijkblijvende *van mond tot oor verbreiding* van de christelijke boodschap in het directe contact van mens tot mens, steeds eigen vormen van geloofscommunicatie zien ontstaan. In de Vadertijd kende men reeds de uit de joodse synagoge stammende *homilie* die aansloot bij een Schriftpericoop en deze vers na vers becommentariëerde. Men kende ook de meer gestructureerde, volgens alle regels van de welsprekendheid opgestelde *preek*. Na de Constantijnse wending met de uitbreiding van het monachisme ontstond de *geestelijke conferentie* (colatio) die het gemeenschappelijke re-

ligieuze leven zou voeden. In de vroege middeleeuwen ziet men in universitaire centra het *thematisch sermoen* verschijnen in de vorm van een dialectisch opgebouwde meditatie over de geopenbaarde leer. De grote 'revival' van de twaalfde eeuw, op gang gebracht door de bedelorden, gaf aanleiding tot het ontstaan van de *populaire preek*, die in de volkstaal weerklonk en niet alleen in de kerken maar ook op pleinen en markten werd gehouden.

Tijdens de Reformatie zou deze vorm van preken, meer bekend onder de benaming *hagepreken* een belangrijke rol spelen (naast de nieuwe mogelijkheden van de boekdrukkunst) in de verspreiding van de 'nieuwe leer'. In reformatorische kringen ontstond later een zeer gedegen *preekcultuur*. Dit was een vorm van geloofscommunicatie waarin de predikant zijn gehoor onderdompelde in de wereld van de Bijbel en in brede uitleg, vol emotie, de gelovige gemeente een christelijke levenswandel voorhield. De katholieke contra-reformatie vond haar vrucht op retorisch vlak in de *gewijde toespraak* (*oratio sacra*) die opgebouwd werd volgens de regels van de Grieks-Romeinse wel sprekendheid. In de post-tridentijnse periode ontstond ook de *instructie* of uitleg van de catechismus, die was voorgeschreven in alle zondagsmissen, behalve de hoogmis, waarin een homilie werd gehouden. De Romantiek met zijn terugkeer naar de religieuze waarden, ontwikkelde met enthousiasme de *apologetische conferentie*, een traditie die is blijven voortleven in Parijs, waar jaarlijks tijdens de Veertigdagentijd de drukbezochte "conférences de Notre Dame" worden gehouden.

Tot in deze eeuw is de preek, met al zijn afgeleide varianten die met een bepaald tijdstip, periode of gebeuren samenhangen (noveen-, triduüm- en vastenpreken, lijdens- en mariamediaties, retraite- en missiepreken, enzovoort) de vorm van geloofscommunicatie geweest die het grootste

aantal mensen heeft bereikt. Naast de verschraling die opgetreden is door het wegvallen van de zojuist opgesomde vormen, zijn ook nieuwe vormen ontstaan zoals lezingen, panelgesprekken, debatten, enzovoort. De belangrijkste uitbreiding van de mogelijkheden brachten evenwel de elektronische media.

2. Electronische media en geloofscommunicatie

Stond men aanvankelijk vanuit de geloofsgemeenschap sceptisch ten aanzien van de massamedia als missionaire instrumenten (men zag meer de gevaren!), sinds de jaren zeventig heeft deze scepsis plaats gemaakt voor enthousiasme. Exemplarisch citeren wij hier een zin uit de apostolische adhortatie *Evangeli nuntiandi* (1976) waarin Paulus VI schrijft dat "de Kerk zich tegenover de Heer schuldig zou voelen, als ze geen gebruik maakte van deze krachtige middelen die door de menselijke geest van dag tot dag worden vervolmaakt. Want met behulp daarvan predikt zij van de daken de boodschap die haar is toevertrouwd; zij vindt daarin een moderne en doeltreffende kansel of leerstoel; dank zij deze kan zij tot de massa's spreken".¹

Visueel imperialisme

In andere bijdragen zal de vraag worden gesteld of wij hier – gezien de aard van deze media – niet met overtrokken verwachtingen te maken hebben. Wij willen ons in deze bijdrage beperken tot de toenemende cultuurkritische en ethische bedenkingen die de laatste tijd, vooral ten aanzien van de televisie luid worden. In de Verenigde Staten verdedigt iemand als Neil Postman de stelling, dat politiek, religie en cultuur door de televisie vanuit de criteria van de ontspanning worden getrivialiseerd.² Ook in Frankrijk hebben cultuurfilosofen als Alain Finkielkraut hun kritiek gericht op de media. Hij stelt dat het

verdwijnen van de geleerden ten voordele van de onderzoekers en de technici de overdracht van de cultuur in gevaar brengt. De journalist "de meester van het ogenblik", zoals Finkielkraut hem noemt, wordt dan de enige mediator. Auteurs en denkers die ons juist kunnen bevrijden van dit soort imperialisme van het moment, worden in de vergeethoek geduwd. Finkielkraut waarschuwt voor de bekoring om de alleen door het woord vermittelbare essentie van de dingen te vervangen door de visuele zelfgenoegzaamheid van prent, dia of videocassette. Er is geen echte vrijheid voor wie onwetend is, tenzij men vrijheid verwacht met de macht om van het ene televisiekanaal naar het andere over te switchen.³

Indien onze beschouwingen gegrond zijn, dan geldt de door Postman en Finkielkraut gesignaleerde bedreiging ook voor de overdracht van het christelijk geloof. Dit laatste stoelt immers op de overtuiging, dat God zich in de geschiedenis van Israël en in het levenslot van Jezus van Nazaret heeft geopenbaard. Het veronderstelt dus een minimum aan kennis van dit alles. In een cultuur die onder de dictatuur van het ogenblik staat, heeft een dergelijke levensovertuiging weinig toekomstkansen.

Onbevangen toegang

De vraag is natuurlijk of Postman en Finkielkraut in hun massieve kritiek gelijk hebben. Ook wanneer hun uitgangspunt niet geloofend kan worden, namelijk dat onze waarneming van de realiteit door de media wordt bepaald, blijft de vraag toch geoorloofd of vooral het medium televisie ook niet tegelijkertijd een meer onbevangen toegang tot de christelijke boodschap biedt. Zij spreekt immers niet enkel de rationele bekwaamheid om de wereld te begrijpen aan, maar wekt bovendien door klank en beeld ook gevoelens, prikkelt de beeldfantasie, maakt zinnelijk ervaren, beleven en begrijpen van toedrachten mogelijk.

Toch moeten wij allereerst de apodictische veroordelingen van Postman en Finkielkraut ook vanuit een christelijk standpunt ernstig nemen.

Voor-censuur

a. Men kan hier verwijzen naar het objectiverend karakter van het "oog van de camera" dat ons het tweede gebod in herinnering roept, zoals het in Deuteronomium wordt verwoord: "Gij zult geen beelden maken in de vorm van enig wezen boven in de hemel, beneden op de aarde of in de wateren onder de aarde" (5,8-11). Wat Jean-Paul Sartre zegt over de menselijke blik kan volgens Susan Sontag met nog meer redenen worden getransponeerd op de objectiverende werkzaamheden van de camera: door de schijnbaar neutrale en objectieve lens wordt het voorwerp, de gefotografeerde mens, van zijn subject-zijn beroofd. De camera kiest fragmenten uit de werkelijkheid, biedt een realiteit zonder context, presenteert haar om zo te zeggen met voor-censuur. Daar de kijkers enkel dat zien wat de camera produceert en voor-censureert, wordt de door het objectief geschapen distantie op het publiek overgedragen.⁴ Wat Susan Sontag zegt over de fotografie, geldt mutatis mutandis ook voor de televisiecamera. Ook zij kan mensen hun subject-zijn ontnemen, zoals gebeurde in de omstreden KRO-documentaire "God in Vlaanderen", waarin een kruisdragende man telkens door het beeld trok, als het symbool van de door de maker verafschuwde folkloristische beleving van de godsdienstigheid. De man had geen naam, geen identiteit, geen geschiedenis. Uit de context gerukt, werd zijn beeld opgevoerd als de onpersoonlijke illustratie van een partijdige en onbewezen stelling.

Technische communicatie

b. Er is een tweede probleem dat te maken heeft met het verschil tussen personale en mediale communicatie. De directe tussenmenselijke commu-

nicatie voltrekt zich langs ervaringen waarbij op grond van de lichamelijke-heid ook het non-verbale geïntegreerd is. Men kan het gezicht en de lichamelijke gestalte van de ander zien, zijn stem horen, hem de hand geven, aanraken, enzovoort. Deze dimensie van de ontmoeting is in de media niet aanwezig. De directie "communicatie" van een luisteraar en een kijker bestaat eigenlijk uit de betrokkenheid op een machine: radio of televisietoestel.

Deze toedracht is niet zonder probleem. "Het is opvallend dat precies op een tijdstip, waarop de technische communicatiemiddelen een hoogste maat aan perfectie hebben bereikt, vormen van groepsdynamica, sensitivity- en communicatietraining in zwang komen. Alle nieuwe technische middelen van communicatie kunnen het persoonlijke gesprek en de verzameling van mensen in een gemeenschappelijke ruimte niet vervangen. Het is opvallend dat ondanks televisie, radio, pers en telefoon vele mensen onder hun eenzaamheid gebukt gaan. De media hebben vaak tot verscherping van deze isolering bijgedragen en niet tot de opheffing ervan".⁵

Personale communicatie

In een ander verband stelt Rita Süssmuth: "De omgang met andere mensen leert men nu eenmaal slechts door deze omgang zelf, niet door nog zo goed bedoelde uitzendingen waarin menselijke omgang uitgebeeld wordt... De bekwaamheden die iemand nodig heeft om deel te nemen aan de politiek, verwerft men echter niet door een overvloedige media-consumptie, maar door spreken en handelen met anderen, door de verbale confrontatie met hem".⁶

Wat hier met betrekking tot de politieke mondigheid wordt gezegd geldt a fortiori voor de opstelling van de christen in kerk en samenleving. Alle kerkhistorische ervaringen wijzen immers uit dat het ontstaan en voortbestaan van geloofsgemeenschappen

op interpersonale processen aan de 'basis' aangewezen is. En dit geldt nog meer voor de geloofscommunicatie in de strikte zin die een levendige tegenspeler niet kan ontberen. Daarom precies werken dagsluitingen en korte vasten- en adventsoverwegingen vaak zo steriel. Omdat hier meestal een redenaar in de stijl van een nieuwslezer aan het woord is over iets wat zich in de straten en synagogen van Kafarnaüm en Jeruzalem tussen mensen van vlees en bloed afspeelde.

Profetische dimensie

c. Steeds hebben mensen het moeilijk gehad om geloof, godservaring en religieuze inhouden onder woorden te brengen. Ook wanneer men het zou willen en in die zin ook pogingen onderneemt, stoot men op de oeroude ervaring van het deficit in de profetische dimensie. Reeds de psalmist beklagde zich: "Men zegt de hele dag tot mij: waar is nu uw God". (Ps 42,4 en 11) En ook Jezus kon niet op een eenzinnige wijze duidelijk maken welke de betekenis was van zijn wonderbaar optreden. Iedereen kon het "brutum factum", het kale feit vaststellen maar de interpretaties ervan stonden diametraal tegenover elkaar: door sommigen werd het niet te loochenen feit gezien als een wonderbare daad van God en door anderen als een teken verricht met de kracht van Beëlzebub.

Kan men het gebed en de zelfovergave van de mens aan God in de openbaarheid tonen zonder dat zij worden ontkracht of ontlusterd? Zulke processen die het meest innerlijke van de mens betreffen, hebben iets provisorisch en spontaans, wat zich als hun echtheid uitwijst en in tegenpraak is met elk theatraal gebaar of emfatisch spreken. Het documenteren van dergelijke processen kan eigenlijk alleen in de beschutte ruimte van gelijkgezinden. Over de drempel van de religieuze schroom heen kan deze poging enkel verlegenheid oproepen. Hier ligt dan ook de reden

waarom bepaalde EO- programma's waarin mensen getuigen van hun bekering bij velen weerstand wekken.

3. Informatie en getuigenis eerder dan verkondiging

De religieuze programmamakers hebben bewust of onbewust weet van deze problematiek. Daar moet dan ook de oorzaak worden gezocht van de klemtoon die NCRV, IKON, KRO leggen op de informatie (en wat radio betreft ook op de catechese) en getuigenis meer dan op rechtstreekse verkondiging. Alleen de EO blijkt sterk te geloven in het impact van verkondiging, terwijl de KTRO (Vlaanderen) meer dan de anderen ook catechetische programma's op het scherm brengt (zoals bijvoorbeeld in de reeks "Het klokhuis" over de geloofsbelijdenis).

Juist op de terreinen van informatie en getuigenis ligt de kracht van de media. Het sterkt is de invloed wellicht wanneer beide in elkaar overvloeien. In de vorm van interview of reportage wordt de geloofwaardigheid van de geïnterviewde gesprekspartner tot een indrukwekkend getuigenis. Dat zal niet alleen bij kijkers en luistenaars, die positief staan ten opzichte van de christelijke overtuiging het geval zijn, maar ook bij hen die minstens principiële openstaan voor authentieke berichten. Programma's over missionarissen zoals "Onze Toon in Chili" (KRO) en het gesprek met de ouders van twee gehandicapte kinderen onder de titel "Ze zeggen dat het engelen zijn" (KTRO) zijn goede voorbeelden. Zelfs praatprogramma's kunnen (wellicht zelfs onbedoeld) uitgroeien tot authentieke verkondiging, zoals gebeurde in het steeds weer geciteerde gesprek in augustus 1985 tussen Beyers Naudé en Dorothee Sölle onder de leiding van L. Leertouwer (IKON).

Verborgene belofte

Dat programmamakers blijkbaar be-

wust of onbewust voor informatie en getuigenis kiezen heeft te maken met de gesecculariseerde context waarin religieuze communicatie tot stand gebracht dient te worden. In onze samenleving heeft de godsdienst niet langer een integratiefunctie. Hierdoor is de eventueel aanwezige religiositeit niet langer maatschappelijk beschermt christelijk, laat staan kerkelijk. Dat is een onomkeerbaar proces dat grote gevolgen heeft voor de geloofsbeleving.

De moderne wereld, als de door mensen geconstrueerde wereld, functioneert in ieder opzicht *etsi Deus non daretur*, alsof God niet bestaat. Dat wil zeggen dat de mens op een werkelijkheid stoot, die geloven problematisch maakt, alleen al door de wijze waarop de werkelijkheid functioneert. Er is niets dat van zichzelf uit voor God en de voltooiing van Zijn heerschappij spreekt. Wanneer iemand probeert te leven vanuit de overtuiging dat in de werkelijkheid een belofte schuil gaat, die ons in Christus werd geopenbaard, dan isoleert hij zich. Deze eenzaamheid is de specifieke aanvechting van het gelovig zijn in de huidige tijd.

Werkelijkheidswaarde

Tegen deze achtergrond heeft de geloofscommunicatie in de media een specifieke opgave. Meer dan andere vormen kan zij duidelijk maken hoe geloof gestalte kan krijgen in het dagelijkse leven. De media kunnen mensen aan het woord laten en tonen, die de werkelijkheid hebben leren zien onder haar belofte-karakter, dat wil zeggen: voorzover zij in Christus haar uiteindelijke zin en bestemming krijgt. In de vorm van directe of indirecte getuigenissen kan hier duidelijk worden, hoe mensen in hun concrete alledaagse werkelijkheid gestalte geven aan hun christen-zijn. Ook voor hen die reeds geloven en wier geloof vaak bloot staat aan de aanvechting van het isolement, is een dergelijk getuigenis een onontbeerlijke steun. Zij kunnen immers op deze

wijze vaststellen dat zij in hun geloof niet alleen staan. En voor hen die zoekende zijn, kunnen de media op deze wijze als het ware proefondervindelijk aantonen, dat de belofte die in de werkelijkheid schuilt en in Christus aan het licht is gebracht, ook werkelijkheidswaarde heeft.

4. Ontspannende boodschap

Tegen deze achtergrond kunnen wij terugkeren naar de kritiek van Neil Postman over de trivialisierende werking van de media, inzonderheid de televisie. Deze negatieve werking hangt samen met het feit dat televisie in wezen gericht is op ontspanning. De kerk heeft altijd moeite gehad met ontspanning: het spel en de lach werden buiten het sacrale gehouden. Toch heeft de kerk het element der zelfverlossing van de oude Adam, de ontspanning, in dienst genomen als kunstzinnig narratief element in de 'biblia pauperum', de armenbijbel van de glasramen in de kathedralen, als motief in de gregoriaanse muziek, als scenisch element in de dodendans ('dances macabres'), in kersten mysteriespel en niet in het minst in het zuidelijke 'teatro parrocchiale'.

Narratief

Van daaruit kan men stellen dat boodschap en ontspanning elkaar niet hoeven uit te sluiten. Dit blijkt ook uit het feit dat sommige exegeten het narratieve element inschakelen in de hermeneutiek (ik denk hier aan Gerd Theissen) alsmede uit de stijgende belangstelling voor het biblidrama. Een interessante poging tot het thematiseren van de centrale geloofspunten in de vorm van een soort feuilleton vormde de Duitse serie "Waarom christenen geloven" die door de KTRO onder deze titel werd overgenomen. Ook het programma 'Solo' (KRO/RKK-IKON) waarin figuren uit de omgeving van Jezus (Maria, Martha, Zacheüs, enzovoort) vertellen over gebeurtenissen die hun leven hebben veranderd, is een goed

voorbeeld van de manier waarop de boodschap op een narratief ontspannende wijze wordt gebracht.

Complementair

Met het probleem van de relatie ontspanning-verkondiging zijn we weer bij ons uitgangspunt. In de loop der kerkgeschiedenis zijn meerdere vormen van geloofscommunicatie ontstaan. Deze kunnen in feite tot drie groepen herleid worden: de directie van mond tot oor communicatie, de meer geformaliseerde en gestructureerde varianten en de mediale communicatie. Het gaat hier niet om alternatieven maar om complementaire vormen. De media kunnen ook in hun meest perfecte vormen de andere communicatie-vormen niet overnemen. De geloofscommunicatie in gezin en kleine kring en binnen de verzameling van gelovigen op een bepaalde plaats met de daaraan verbonden communicatie-effecten is door het bestaan van de radio en het beeldscherm niet overbodig geworden. Een dergelijk inzicht zou men niet alleen vanuit de communicatiewetenschappen kunnen staven maar ook vanuit de Schrift en haar uitleggingsgeschiedenis. Het (groter) engagement van de kerken ten aanzien van de media mag derhalve niet ten nadele van de directe vormen van geloofscommunicatie gaan.

1. Paulus VI, *Evangeli nuntiandi*, in: *Archief der Kerken* 31 (1976) 206.
2. Neil Postman, *Wir amüsieren uns zu Tode. Urteilsbildung im Zeitalter der Unterhaltungsindustrie*, Frankfurt, 1985.
3. A. Finkielkraut, *De ondergang van het denken*, Amsterdam, 1988.
4. S. Sontag, *Über Fotografie, Essays*, Frankfurt, 1978.
5. H. Maier, *Medienaufgaben der Kirche für die Zukunft*, in: *Communicatio Socialis* 10 (1977), 292.
6. R. Süßmuth, *Medien und Werte: Eine Frage an Politik und Kirche*, in: *Diakonia* 17 (1986) 369.

Dr. E. Henau werd geboren te Erwetegem (België) in 1937. Lid van de congregatie van de Passionisten. Promoveerde tot doctor in de theologie aan de KU-Leuven in 1967. Momenteel hoogleraar in de pastoraaltheologie aan de Universiteit voor Theologie en Pastoraat te Heerlen.

Beelden maken voor dramatische geloofscommunicatie. Mogelijkheden van de media

Kerken bekijken massamedia vaak nog als triviale zaken, gericht op sensatie, geweld en sex. De massamedia zijn bedreigend en onbruikbaar voor geloofscommunicatie. Frie en Hoekstra zetten uiteen, dat programmamakers weten, hoe persoonlijk, en niet massaal, kijkers in hun gevoelens worden aan"gesproken" door beeld, geluid, kleur, beweging. Leven met media is leven met drama. Oude en Nieuwe Testament staan vol, niet met leerstellingen, maar met dramatische verhalen. En gelovige mensen beleven vandaag zoveel.

Massamedia worden op zeer verschillende manieren ontvangen. Vaak zijn er zelfs tegenstellingen te zien in de reacties op massamedia. Ook binnen geloofsgemeenschappen laat het mediagebeuren kijkers en luisteraars niet onberoerd. We trachten in dit artikel twee tegengestelde grondhoudingen ten aanzien van de massamedia aan te geven zoals wij die waarnemen binnen de kerken. Daaruit zal meteen al blijken dat een goed inzicht in aard en werking van deze media vereist is om er realistisch mee om te kunnen gaan. Er doen zich ingrijpende ontwikkelingen voor op het terrein van de audiovisuele media, die niet alleen onze culturele, maar ook onze gelovige communicatie gaan beïnvloeden. Dat gegeven noopt ons ook onze missionaire activiteiten te gaan her'zien'. Wordt het beeld belangrijker dan het woord? Moet een vooral verbaal communicerende kerk zich geen zorgen maken om vooral visueel geörienteerde ontvangers te blijven bereiken? We formuleren tenslotte enkele stellingen om de missionaire geesten van onze dagen op de proef te stellen.

1. Twee tegengestelde grondhoudingen

Binnen de kerken zijn er nog velen die vinden, dat de audiovisuele massamedia (film en televisie) vluchtig en oppervlakkig zijn. Ze zouden zich met triviale zaken bezighouden, vooral gericht zijn op sensatie, spanning, geweld en sex. Op een overdreven en spectaculaire manier zouden zij inspelen op gevoelens en emoties van kijkers, waarbij de programmamakers van deze media zich aanpassen aan de populaire smaak om zo groot mogelijke publieksgroepen te bereiken. De cultuur van deze audiovisuele massamedia is derhalve die van de grote massa en niet of nauwelijks de moeite van een diepergaande gelovige of zelfs theologische reflectie waard. Zo ongeveer menen wij een bestaande grondhouding in kerkelijk milieu te kunnen typeren. De wijze waarop mensen in de kerken de massamedia meer of minder bewust beoordelen, bepaalt in hoge mate de betekenis die deze media binnen en buiten de kerken kunnen hebben. De hierboven geschetste zienswijze maakt het vrijwel onmogelijk de audiovisuele massamedia an-

ders te zien dan als tamelijk waardeeloos amusement, nauwelijks nog mogelijkheden biedend voor godsdienstige communicatie. Het zou de kerken een vrijbrief kunnen geven om gevoelig aan deze media voorbij te gaan (negeren is vooruitzien?) dan wel om er scherpe, negatieve kritiek op te leveren. Die rol van de kerken is vele ontvangers van massamediale produkten bekend.

Vindplaatsen

Een andere 'ziens'wijze geeft het volgende beeld: audiovisuele media en hun boodschappen spelen een steeds belangrijker rol in de persoonlijke ervaringswereld van mensen. De invloed ervan doet zich op allerlei niveaus voelen, tot in de vormgeving van alles wat wij voor ogen krijgen toe. Velen vinden in de media mogelijkheden om een steeds diffuser wordende waarneming van wat er op deze aarde en dus ook in het eigen hart gebeurt, te ordenen, te schiften wat er wel en niet goed, waar en schoon in is. Zo gezien zijn audiovisuele media van groot belang voor de godsdienstige cultuur in onze samenleving. Zij worden vindplaatsen van spiritualiteit, ofwel een van de zingevingssystemen aan de hand waarvan mensen hun ervaringen ordenen en integreren. Media kunnen inspiratiebronnen worden, ontmoetingsplaatsen voor vormgeving en verbeelding van het religieuze.

Positie kiezen

Op de achtergrond van deze beide grondhoudingen ten opzichte van media speelt een niet onbeduidend gegeven een rol: de visie op media hangt samen met de visie op wat secularisatie wordt genoemd. Wie vragen gaat stellen naar de precieze formulering van het religieuze kan dat gegeven ontmoeten. Een heldere reflectie op de audiovisuele vormgeving van religieuze ervaringen is noodzakelijk. Het laat ons aandachtspunt hier onverlet: sommigen

vinden beeldmedia afleiden van het godsdienstig discours, anderen vinden er inspiratie voor. Als kerken zich willen bedienen van audiovisuele massamedia voor evangelisatie en geloofscommunicatie, moeten zij zich helderheid verschaffen over wat zij zich voorstellen bij godsdienst in deze samenleving, maar ook bij de beeldmedia, die daarin nu eenmaal een grotere rol gaan spelen — of zij dat kunnen appreciëren of niet. Positie kiezen in dit krachtenveld is onontkoombaar; wie de nu eenmaal in zwang rakende communicatievormen wil gebruiken, zal zich moeten verdiepen in hun eigen aard; wie in deze samenleving voorbijgaat aan de 'visie' op geloof en levensbeschouwing kan ook niet aan het gesprek erover deelnemen, in ons geval audiovisueel communiceren over geloof.

Om te verduidelijken hoe media, geloof en kerk zich verhouden, moeten wij hier eerst nader ingaan op de eigen aard van deze media, op hun mogelijkheden en beperkingen.

2. Hoe massamedia werken

De term 'massamedia' geeft aanleiding tot verwarring, mede doordat de term verschillende betekenissen heeft zonder dat die bij de gebruikers ervan steeds even duidelijk zijn. Het woord "massa" suggereert een anonieme, vormeloze mensenmenigte die willoos, passief en dus gemakkelijk beïnvloedbaar zou zijn, voor goed uitgeleverd aan media die van alles en nog wat met hen doen. Onderzoek naar de massamedia en hun publiek geeft echter aan, dat de term 'massa' zo niet opgevat kan worden. Een 'massa' zoals hier aangeduid bestaat niet. De term is in dit verband zelfs misplaatst, want al is het publiek van de massamedia soms enorm groot, tegelijkertijd is het heel divers. Ook al lezen bijvoorbeeld honderduizenden mensen op dezelfde dag dezelfde krant, dan nog zijn ze daar-

mee geen massa, geen groot geheel. Ze lezen die bewuste krant immers individueel en niet collectief. En een televisieprogramma mag dan wel op hetzelfde moment door een paar miljoen mensen worden gezien, maar daarmee zijn de kijkers nog geen geheel: ze vormen samen een paar miljoen individuele kijkers, soms gegroepeerd in gezins- of ander groepsverband. De situatie waarin media worden ontvangen is niet die van een massa zoals die in het stadion voelbaar aanwezig is, maar van een groot aantal kleine, intieme groepen of — zeer reëel in dit verband — van individuen. Veel mensen kijken alleen naar de televisie zoals er ook in de bioscoop mensen zijn die wel samen met anderen kijken, maar alleen naar de bioscoop gegaan zijn en er ook alleen weer uitkomen.

Actief en kiezend

Tegengesteld dus aan de indruk die het woord 'massamedia' wekt, worden programma's vaak door mensen alleen ontvangen, al sluit dat niet uit dat in sommige gevallen nog nagepraat wordt over wat er te zien en te beleven was, een dag later bijvoorbeeld, op het werk of elders. Met dat gegeven, gestaafd door publieksonderzoek, verdwijnt het beeld van een passieve, anonieme, weerloze massa: eigenlijk is het publiek uiterst actief, kiest het zijn programma's nogal bewust en voorziet de ontvangen boodschap voortdurend van commentaar. Zo worden de media in de eigen leefsituatie ondergebracht en geduid. Dezelfde krant, hetzelfde televisieprogramma of dezelfde film roepen bij een (min of meer) tegelijk aanwezig publiek zeer verschillende reacties op, soms zelfs tegengestelde. Mediaboodschappen kunnen tot discussie aanzetten, acties op gang brengen, politiek tot gespreksthemata maken ofwel onze gespreksagenda bepalen, zonder dat daarmee de inhoud van het gesprek vaststaat. Hoe een programma of boodschap aan-

komt is dus ook niet te overzien — kijkcijfers geven slechts kwantiteit aan, geen kwaliteit; de rest is voor de intuïtie van de programmamaker.

Stadion of woonkamer

Eigenlijk past het woord 'massa' dus niet bij 'media'. Maar het woord massamedia is eenmaal ingeburgerd. We kunnen trachten het te verstaan in de hierboven omschreven zin: heel persoonlijk te ontvangen en te verwerken, mogelijkwerwijs bij velen tegelijkertijd aankomende boodschappen, waarbij er niet veel contact is tussen die velen.

Als we hier spreken over verkondiging en evangelisatie via massamedia, moge het duidelijk zijn dat de kerkelijke massacommunicator moet kiezen uit twee benaderingswijzen: die van spreker in het stadion of die van gesprekspartner in de woonkamer. Een zeer gedifferentieerd publiek verdient anders benaderd te worden dan een massa. De toon maakt de muziek, die overigens bij audiovisuele vormgeving van groot belang is.

Afzender of medium?

Kerkelijke mediaboodschappen worden, zo wijst onderzoek uit, heel verschillend ontvangen. De belangstelling voor dit soort boodschappen is veel geringer dan die voor mediaboodschappen in het algemeen; dat hoeft overigens niet alleen over de ontvangers iets te zeggen. Dikwijls laat de mediale vormgeving van religieuze of kerkelijke boodschappen veel te wensen over, hetgeen deels de gebrekkige interesse verklaart — nu echter door een gebrek aan de kant van de afzender, die het publiek onvoldoende kent. Dit kan immers refereren aan kwaliteitsnormen die gegroeid zijn uit het (vele) kijken naar geperfectioneerde producties, of het nu show, nieuws, drama of film betreft. Als de godsdienstige uitzending niet aan die kwaliteitsnorm kan tippen, dan is de afstandsbediening

snel gebruikt voor een kanaalwisseling. Zo werken die massamedia nu eenmaal. En zo wordt aan de kerkelijke mediagebruiker de vraag opgedrongen, waar dat kwaliteitsverschil met andere audiovisuele media vandaan komt. Ligt een afnemende interesse voor kerkelijke boodschappen aan de media of aan de kerken?

3. Wat onder media wordt verstaan

Was het woord 'massa' in de combinatie 'massamedia' aanleiding om verder te kijken dan wat het woord spontaan oproept, zo verdient ook het woord 'media' nadere aandacht.

Taal

Ten eerste kan het woord 'medium' verwijzen naar de verschillende talen waarin mediaboodschappen kunnen worden geformuleerd: gesproken taal (gesprekken, radioprogramma's), geschreven of gedrukte taal (brieven, boeken), soms gecombineerd met beeldtaal (kranten, tijdschriften) en audiovisuele taal (film, televisieprogramma's). Daar deze talen of taalspelen onderling zeer sterk verschillen, wordt in elk van deze media de boodschap ook anders geformuleerd of vormgegeven door de zender en vervolgens ook anders beleefd door de ontvanger. "Nu ik het op de televisie zie, is het toch heel anders dan toen ik het in de krant las", wordt wel gezegd. Sommige boodschappen lenen zich eerder voor de krant of voor het boek, andere meer voor de televisie of voor de radio. Het rationele argument zal eerder in boek of krant tot zijn recht komen, terwijl het ontroerende verhaal op de televisie directer kan werken dan in een geschreven medium.

Vorm en genre

Het woord 'medium' kan ook verwijzen naar de boodschappen zelf, zoals zij in mediataal geformuleerd kunnen worden, bijvoorbeeld een bepaald lied op de radio, een journaal-

uitzending, een speelfilm in de bioscoop of een fotoroman in een publiekstijdschrift. Hier wordt het woord 'medium' dan gebruikt voor bepaalde producten of programma's; daarbinnen kan dan weer sprake zijn van tal van genres om de boodschap een bepaalde vorm te geven. Verschillen in vormgeving en genre beïnvloeden de inhoud van de boodschap en veranderen deze ook. Bij verkondigingsactiviteiten heeft de keuze van een der media-talen en media-vormen gevolgen voor de inhoud van de boodschap: het is langer zo, dat de boodschap eenduidig is en enkel nog een media-vertaling zou vereisen. Keuze van taal en vorm van het medium veranderen de boodschap. Dat gegeven wordt in kerkelijke kring niet zonder meer onder ogen gezien, laat staan aanvaard.

Organisatie

Het woord 'medium' kan verder een media-organisatie aanduiden: media-organisaties zijn instanties die ieder op eigen wijze en vanuit eigen levensvisie mediaboodschappen vervaardigen en verspreiden, bijvoorbeeld omroepen, uitgeverijen, filmproductie maatschappijen en dergelijke. Tenslotte kan het woord 'medium' ook de betekenis hebben van transportkanaal, dat wil zeggen de weg waarlangs mediaboodschappen van producenten naar verbruikers vervoerd worden (satelliet, kabel, enzovoort).

Een helder gebruik van de uitdrukking 'massamedia' en dit dan liefst vergezeld van een aanduiding wat men onder de term wil verstaan, kan een scherper zicht geven op de typische mogelijkheden en beperkingen van elk medium, en het gesprek erover verduidelijken.

4. Woordmedia, beeldmedia

Het geschreven en het daarop volgende gedrukte woord (print-media) vormt een eigen communicatievorm,

die geheel verschillend is van het audiovisuele beeld (beweging, kleur, geluiden, effecten, montage en mixage). Het verschil strekt zich uit over de formulering van de boodschap door de zender als ook over de beleving van die boodschap door de ontvanger. De beide communicatievormen, woord en beeld, hoeven daarbij niet als concurrenten gezien te worden; zij zijn eerder aanvullingen op elkaar en verrijken onze communicatiemogelijkheden.

In kerkelijke context is vooral het woord in al zijn varianten sterk ontwikkeld. Maar als we denken aan de visuele rijkdom van kerken en kathedraalen, die ons van vroeger zijn overgebleven, en nu moeten zien dat er nauwelijks kerkelijke deelname zichtbaar is aan de cultuur van de audiovisuele taal, dan lijkt de constatering gerechtvaardigd dat de beeldcommunicatie in de kerken ernstig aan betekenis heeft ingeboet. Aan een serieuze vertaling van het kerkelijk erfgoed in goede en betrouwbare audiovisuele taal, die ook door kerkmensen zelf als verrijking wordt ervaren, moet eigenlijk nog worden begonnen. Het initiatief daartoe ligt helaas nauwelijks aan kerkelijke zijde. Vaak zijn het de media-mensen, die kerkelijke verantwoordelijken met moeite moeten overtuigen van de relevantie van pogingen om de taal van de tijd te spreken — althans meer dan slechts een der beschikbare talen.

5. Spanning tussen woord en beeld

Er zijn mensen, die de traditionele woordcultuur ernstig bedreigd zien door de 'onbeheersbaar' oprukkende beeldcultuur, met alle verarming die zij daarbij menen te moeten waarnemen. De (jonge) mensen van nu zouden veel minder lezen dan vroeger. De kinderen van vandaag zouden door het vele televisiekijken moeilijkheden ondervinden om hun gedachten en gevoelens verbaal tot uiting te brengen. Het zou een cultureel verval inluiden. Immers, zeggen

opponenten, de audiovisuele cultuur is verregaand ondergeschikt aan de verbale. Dat het zien van een kinderfilm een kind kan aanzetten tot het dagenlang naspelen en vrijelijk uitbreiden van allerlei scènes, zoals gemakkelijk kan gebeuren na het verteld krijgen van een goed sprookje, lijkt niet waargenomen te worden. Gedrukte media bevinden zich in een concurrentiepositie ten opzichte van de audiovisuele. Auteurs als Neil Postman en Gerrit Komrij zijn uitgesproken woordvoerders van deze opvatting. Ook in kerkelijke kring heeft deze zienswijze instemming. Wij achten het in de context van misie/zending van belang de media-ontwikkelingen anders te interpreteren.

Nieuwe beleving

Telkens als een nieuwe communicatievorm haar intrede doet in een samenleving, verandert daarmee de wijze waarop de mensen daarin zichzelf zien en ten opzichte van elkaar functioneren. Het belang der dingen verandert en tegelijk de waarneming, beoordeling en beleving der dingen en gebeurtenissen. Met de communicatievormen verandert de communicatie in een samenleving: van orale cultuur naar schrift, van schrift naar boekdrukkunst en van boekdrukkunst naar audiovisuele media. De voorstellingen omtrent leven, menszijn, relaties, waarheid, ethiek, godsdienst en andere gebieden komen dan in beweging.

Persoonlijk en affectief

Wij maken nu mee, dat de *ervaring* van de audiovisuele media minstens zo belangrijk wordt als de *innerlijke beelden* van de gedrukte media. De boekdrukkunst heeft gezelschap gekregen van een even serieuze partner in de communicatie via voorgevormde beelden, woorden, geluiden en effecten, waarvan al te gemakkelijk wordt aangenomen dat zij de fantasie doden. Alwie na het kijken en beleven van een audiovisueel product in ge-

sprek gaat met mede-kijkers, zal vaststellen dat ieder mens een eigen manier heeft om hetgeen waargenomen werd in het eigen leven te integreren. In zekere zin kan worden gezegd, dat het gesprek over een film of televisieprogramma even inspirerend kan zijn als een gesprek over een boek of artikel. Wie meent, dat wij van film en televisie niet veel goeds te verwachten hebben, herinnere zich dat ook niet ieder boek of artikel zonder meer geestverrijkend genoemd kan worden. Ook de nieuwe media zijn niet beter of slechter dan de mensen die ze maken.

Maar er is nog een ander aspect dat de spanning tussen het vertrouwde verbale en het nieuwe audiovisuele communiceren kan verduidelijken: praten over een boek of artikel doet soms eerder een beroep op het rationeel-cognitieve en kan desgewenst gemakkelijker op afstand gehouden worden, terwijl praten over een film of televisieprogramma vaak eerder een beroep doet op het affectief-persoonlijke en daardoor dichterbij komt – wat het voor sommigen moeilijker bespreekbaar maakt.

6. Enkele stellingen

a. Samengaan van woord en beeld

Alhoewel de verbale cultuur ongetwijfeld de gevolgen ondervindt van de opkomende audiovisuele cultuur, zal de laatste de eerste niet verdringen. Het is onjuist te stellen, dat het woordt geen rol meer speelt in de audiovisuele cultuur; het tegendeel is eerder waar. Woord en beeld gaan juist, zo kan men zeggen, een geheel nieuw huwelijk aan onder regie van de electronica, ofwel woord en beeld worden volwaardige partners in de audiovisuele cultuur, en doen ons liever spreken van een verrijking. Het 'huwelijk' geeft hen nieuwe functies ten opzichte van elkaar.

Voor de geloofscommunicatie ontstaat hier de uitdaging te onderzoeken welke van de beide communicatievormen telkens het meest geschikt is voor wereld en zending. Hoe dat

kan geschieden, moet behalve door theologen ook door (andere) creatieve geesten worden beantwoord.

b. Argumentatief en narratief

Het argumentatieve betoog kwam sterk tot ontwikkeling in de verbale cultuur. Het steunt op logica, rationele argumentatie, werkt met begrippen en concepten. Het is sequentieel en lineair van aard en kan een hoge mate van abstractie bereiken. Het is het terrein van het intellect en van de rede. De meerderheid der mensen is niet in staat tot rationeel argumenteren en abstract betogen; het eist een goed geschoold denkvermogen en dat is niet voor iedereen weggelegd. Film en televisie spreken massaal aan omdat zij direct zijn, concreet en op het gevoel werken. Voortdurend vertellen audiovisuele media verhalen, het zijn steeds mini-drama's, of het nu gaat om documentaires, series of journaalbijdragen, of het nu sport, reclame of religie betreft. Volgens Silverstone (1981) hoort deze dramatiserende verhaalvorm bij elk genre televisieprogramma. Leven met media is leven met drama (Babin). Telkens is er een conflict of intrige, staan hoofdrolspelers tegenover elkaar in de strijd om goed en kwaad. Ons worden te nemen obstakels getoond, crises en oplossingen, wij worden voor we het weten tot identificatie uitgedaagd en kiezen partij te midden van de mensen die wij voor ogen krijgen: goed of slecht, mooi of lelijk, aangenaam of onaangenaam. Deze stijl van vertellen, dit rechtstreeks aanspreken van emoties is typisch voor audiovisuele communicatie.

c. Waar en geloofwaardig

Sinds de uitvinding van de boekdrukkunst bereiken autoriteiten, politici, opvoeders en kerkleiders ons vooral via geschreven of gedrukte media. De waarheid van hun uitspraken kan worden getoetst aan de geloofwaardige constructie van hun tekst. Nu de printmedia gezelschap krijgen van de audiovisuele media, wordt de

waarachtigheid van de uitspraken ook gekoppeld aan het geloofwaardig uitzien van de betreffende persoon: de televisiecamera is met close-ups zo dicht bij wat er zich emotioneel afspeelt bij de spreker, dat het beeld meta-communicatie geeft over de echtheid van het gebodene. Daarmee treedt er een verandering op in de verhouding tussen verbaal en nonverbaal: het nonverbale (beeld) vertelt hoe het verbale (inhoud) verstaan moet worden. Als iemands gedrag mij iets anders vertelt dan diens woorden, dan laat ik het gemakkelijk afweten en heb ik reden om de betreffende persoon minder ernstig te nemen. Dit heeft grote gevolgen voor het verstaan van leiderschap en autoriteit in onze cultuur en evenzeer voor geloofscommunicatie.

d. Vorm en inhoud

In een audiovisuele context wordt de vorm van een boodschap minstens zo belangrijk als de inhoud ervan. De kwaliteit en de aantrekkelijkheid van de vormgeving zal de ontvanger motiveren om de boodschap te begrijpen en te aanvaarden. De audiovisuele media plaatsen dus de esthetica weer sterk op de voorgrond, zo sterk soms, dat de esthetica zelf tot boodschap wordt – de reclame laat daarvan veel voorbeelden zien. Voor het overdragen en ontvangen van religieuze boodschappen is dat niet anders. Dat religieuze boodschappen vaak als moeilijk, oninteressant en onaantrekkelijk worden ervaren, ligt doorgaans niet zozeer aan de inhoud maar meer aan de vormgeving, waaraan relatief weinig aandacht wordt besteed.

7. Media, geloof, kerk

Geloofsvisie en geloofsbeleving worden beïnvloed door de nieuwe audiovisuele media. Geloven en kerk-zijn als doctrine, als kerkleer met het begrip 'in de waarheid zijn' maken plaats voor geloven en kerk-zijn als vieren, genezen, beleven. In audiovisuele media hebben verbeelding en affecten prioriteit, evenals spirituele

ervaring en wijsheid van het hart – niet zonder intelligentie en doctrine, maar meer dan voorheen vergezeld van gemeenschapservaring vanuit voelen, dramatiseren en vertellen. En vergeten we niet, dat de audiovisuele cultuur veel gemeen heeft met de dramatische verhalen in het Oude en Nieuwe Testament en met het evangelie dat aan de kerk functies toekent als zout, vuur, licht en zuurdesem. In kringen van zending/missie is het de hoogste tijd, dat men reflecteert op de betekenis van audiovisuele taal, deze uitproberen als uitingsvorm van een boodschap die, mits goed weergegeven naar vorm en inhoud, geenszins aan actualiteit hoeft in te boeten. Dat de kerken de eigen mogelijkheden van de verbale cultuur met een heldere, argumentatieve benadering goed beheersen, strekke hen daarbij tot voordeel.

Literatuur

- Babin, P., *L'Etre de la communication. Réflexion Chrétienne*, Paris 1986.
Galatik, M., *Film, Fernsehen und Evangelisation. Zur Erschliessung der Ausdruckweise der Cinema für den Glauben*, Hilversum 1982.
Hemels, J. en Hoekstra, H., *Media en religieuze communicatie. Een uitdaging aan de christelijke geloofsgemeenschap*, Hilversum 1985.
Koole, W., *Ons dagelijks beeld. Over geloof en televisie*, Baarn 1986.
Peters, J.M., Ontwerp voor een mediakunde, in: *Onderwijs en media*, 1985, 1345-1 vv.
Silverstone, R., *The message of television. Myth and narrative in contemporary culture*, London 1981.

Drs. B.J.M Frie is sinds 1984 staflid van het Katholiek Mediacentrum in Zeist. In 1971 ingetreden in de Jezuitenorde (Münster), volgde hij in 1980 een productie- en regie cursus in het National Catholic Radio & Television Centre in Hatch End, Groot-Brittannië, liep stage bij IKON-Televisie en studeerde in 1981 af als theoloog aan de KTHA met specialisatie massamedia en levensbeschouwing.

Drs. H.H. Hoekstra is sinds 1984 als mediadeskundige verbonden aan het Katholiek Mediacentrum in Zeist. Na zijn filosofische en theologische opleiding bij de Carmelieten, studeerde hij communicatiewetenschappen te Leuven. Van 1966 tot 1976 docent massamedia en groepsdynamica aan de KTHA. In samenwerking met en voor de KRO verrichtte hij projectstudies, o.a. Massamedia en Levensbeschouwing, en had een aandeel in de training van programmamakers. Hij is president van de Internationale Arbeitsgemeinschaft für Kommunikationspädagogik en voorzitter van de Werkgroep Kerk en Media-ontwikkelingen van de Raad van Kerken in Nederland.

Carlos Valle

Communicatie die gemeenschap schept

Communicatie kan mensen uiteendrijven en tot creatieve gemeenschap verbinden. Carlos Valle, algemeen secretaris van de WACC, de World Association for Christian Communication, analyseert en mediteert over de evangelische opdracht om in onze tijd wereldwijd gemeenschap te creëren door alle mogelijkheden van communicatie.

Wij leven in een tijd van grote mogelijkheden, maar ook van enorme tegenstellingen. Enerzijds opent de moderne technologie voor de mensheid onvoorstelbare nieuwe ontwikkelingen in de communicatie. Afstanden en tijd schijnen te zijn overwonnen. Instant-informatie is beschikbaar in alle delen van de wereld. Uitwisseling van cultuur en informatie zijn dagelijks brood geworden.

Wereldschaal

Anderzijds zijn het echter de bezitters van deze technologieën die er aan meewerken, dat juist totaal tegengestelde resultaten worden bereikt. Heel dit proces heeft geleid tot de verwoesting van culturen, het opleggen van levenspatronen en de concentratie van de macht over de informatie. Wij zijn getuige van het bestaan van enorme politieke en economische krachten die meer en meer de macht concentreren bij zichzelf en die beslissingen nemen op wereldschaal die van invloed zijn op het leven en de toekomst van velen voor wie geen enkele mogelijkheid bestaat van participatie.

Deze ingrijpende ontwikkeling doet de vraag rijzen wat in onze wereld de toekomst is van het leven in gemeenschap. Welke gevaren, mogelijkheden en behoeften moeten wij onder ogen zien? Welke plaats heeft de communicatie in het proces van gemeenschapsvorming?

WACC Manilla 1989

Het is met het oog op deze fundamentele vraagstellingen dat de *World Association for Christian Communication* (WACC) communicatoren uit heel de wereld uitnodigde om in oktober 1989 bijeen te komen te Manilla in de Filippijnen te spreken over het centrale thema: "Communicatie die gemeenschap schept". DE WACC wil ruimte bieden voor een uitwisseling van ervaringen in de strijd voor een gemeenschapsvormende communicatie. Het eerste doel van deze samenkomst zal dan ook zijn dat vanuit het terrein van communicatie lijnen worden getrokken voor een gemeenschappelijke inzet, ter bevordering van waarlijke gemeenschap: participatief, bevrijd, rechtvaardig en solidair.

Grondbegrippen

Als bijdrage aan deze noodzakelijke dialoog zal ik trachten enkele grondbegrippen te formuleren over de plaats die communicatie heeft in het proces van gemeenschapsvorming.

1. Communicatie en gemeenschap in bijbels perspectief: het Oude Testament

Voor het thema "Communicatie die gemeenschap schept" lijkt mij de grondvisie van het bijbels getuigenis essentieel. In het Oude Testament zijn er tenminste drie grondelemen-

ten die de aandacht verdienen.

Niet statisch

Ten eerste, gemeenschap is geen statische realiteit, maar ontstaat door communicatie. Van het begrip gemeenschap is in het Oude Testament sprake vanuit de communicatie van God met Zijn volk. Deze realiseert zich in het verbond. Het verbond is uitdrukking van de vereniging en van het engagement van God met Zijn volk. Wij herinneren ons de prachtige verhalen van het verbond van God met Noach. Het is een relaas geladen met mythische elementen, dat een fundamentele werkelijkheid tot uitdrukking brengt: het onmetelijke verlangen van God om van de menselijke familie een werkelijke gemeenschap te maken. God verkondigt aan Noach, na de tekenen van verwoesting van de zondvloed, de verwachting van duurzame vrede en het begin van een gemeenschap van de volkeren van de aarde. (Genesis 9)

Vertrouwen

Ten tweede, communicatie komt tot stand en gemeenschap wordt gecreëerd in de vertrouwensdaad en in de beantwoording met trouw. Het tweede verbond waarvan sprake is in het Oude Testament, is het verbond met Abraham. (Genesis 17) Het is, andermaal, de belofte van een universele familie, waarvan deze Abraham, de "vader der naties", het begin is. De geschiedenis van Abraham is ingeweven in het weefgetouw van het vertrouwen en de trouw. Ga uit uw land en uit uw maagschap en uit uw vaders huis naar het land dat ik u wijzen zal. (Genesis 12) Neem uw zoon, uw enige, en offer een brandoffer voor mij. (Genesis 22) En Abraham, soms verslappend maar in wezen zijn vertrouwen behoudend, gaat uit zijn land, is bereid zijn zoon over te geven. Het is in deze daden dat de communicatie zich realiseert en de gemeenschap wordt gecreëerd die zich zal vermenigvuldigen als de

sterren des hemels en als het zand aari de oever der zee. (Genesis 22:17)

Concreet

Ten derde, de communicatie komt altijd tot stand vanuit concrete situaties: rampen, politieke en sociale onderdrukking. Mensen worden zich bewust van wat zij ervaren; temidden van de situatie komen de acties op die demonstreren dat gemeenschap mogelijk en werkelijk is en die in de communicatie worden gereproduceerd.

Daarom wordt de communicatie bedreven in de dialoog en in het engagement. Dat is wat gebeurt in het grote verbond met Mozes en het volk. Het teken is de bevrijding van de onderdrukking en de verwachting van een nieuwe aarde. De God die het belooft is de God die zich aandient als "de God van Abraham, Isaäk en Jacob". Deze universele God zal worden herkend door zijn bevrijdende actie tot werkelijke gemeenschap. Het doel is: "Gij zijt mijn volk en Ik ben uw God". Dit "Zijn volk zijn" wordt bezegeld op de Sinai. (Exodus 19-24) En het wordt vernieuwd in Moab (Deuteronomium 29-30) en in Sichem. (Jozua 24) Het verbond heeft vernieuwing want het is nodig dat het volk zich de onderdrukking herinnert en de harde leerschool van de woestijn; het mag niet worden beheerst door het fata morgana van de welvaart en van de wereld. God houdt Zijn volk eraan, dat gemeenschap-zijn de eis stelt van een onwankelbare trouw.

Psalm

In samenvatting: de gemeenschap is geen statische werkelijkheid, zij wordt geschapen in de daad van het vertrouwen en van de trouw en altijd krijgt zij vorm vanuit concrete situaties. Wat dit voor ons betekent kunnen we misschien lezen uit deze psalm die de Guatemalaaltekse Julia Esquivel tot klinken brengt in haar gedicht "Belijdenissen".

Hoe vele malen
wilde ik mijn oren sluiten
voor Uw stem,
mijn hart verharden, mijn lippen verzegelen,
mij nooit meer iets aantrekken van de pijn
van de vervolgdgen,
van de verlatenheid van de berooiden
en van de doodsstrijd van de gemartelden,
maar Uw pijn
was mijn pijn
en Uw liefde
verbrandde mijn hart.

....
Verleid ons Heer,
pers mijn hart uit
met Uw handen als van een wijze en oude
Indiaan
tot aan het einde van mijn dagen,
opdat ik mij niet afwend van uw gerechtig-
heid,
noch ophoud met de dringende oproep
dat de mensen moeten leven als broeders.

2. Het nieuwe Testament

Het gemeenschapsbegrip in het Nieuwe Testament is gebaseerd op het geloof in Jezus van Nazareth, die het koninkrijk van God predikte, de zieken genas, stierf aan het kruis en uit de doden is opgestaan.

Het Nieuwe Testament bewaart de ervaring van de primitieve kerk en predikt een gemeenschap waartoe alle mensen zijn geroepen. Op drie grondgedachten kunnen wij hier wijzen.

Jezus van Nazareth

Ten eerste zijn de gemeenschap en de mogelijkheid om gemeenschap te zijn ten nauwste verbonden met de persoon van Jezus van Nazareth. Dit blijkt op verschillende manieren. Aan de ene kant door middel van de doop; de dopeling sterft en ontvangt nieuw leven met Christus, met wie hij in gemeenschap verbonden is. (Romeinen 6: 3 e.v.) Aan de andere kant door middel van de eucharistie, het oefenen van gemeenschap met het lichaam en het bloed van Christus. (1 Corinthhe 10: 16) Door deel te hebben aan dit brood dat wordt gebroken en aan dit bloed dat wordt vergoten ontstaat op paradoxale wijze de

gemeenschap: men heeft deel aan het éne brood en aan de éne beker. Dit nieuwe leven dat in Christus wordt aangeboden, ontvangen in de doop en gevierd in de eucharistie, is het begin van de nieuwe gemeenschap, het nieuwe volk van God, de Kerk.

Geroepen

In de tweede plaats, het bijeenkomen als volk, als kerk (als "vergadering", want dat is wat het woord betekent) is geen spontane daad. Het gaat niet om een club van religieuze belangstellenden. De gelovigen komen bijeen omdat zij zijn geroepen: tot communiceren en tot gemeenschap. Juist op deze wijze zijn zij getuige van het plan van God dat alle mensen roept om van deze gemeenschap deel te worden. Het is deze roeping die mensen er toe inspireert, sociale, culturele en politieke barrières te overbruggen, ondanks vooroordelen en hardnekkige culturele en sociale belangen. Christenen moeten zich bewust zijn van zulke bij hen bestaande vooroordelen en belangen.

Samenkomst

Ten derde: de gemeenschap verwerkelijkt zichzelf in gebeurtenis. De gebeurtenis vloeit voort uit de daad van de samenkomst. Zij die bijeenkomen hebben ieder hun eigen culturele, sociale en geografische identiteit. Deze hoeft noch verdrongen te worden, noch verloren te gaan in de ontmoeting met de anderen. Het is in deze ontmoeting dat valse schijn en beperkingen worden bloot gelegd. De leden van de gemeenschap hebben begrip voor de relatieve belangrjkheid van hun verschillen en ontdekken een nieuwe manier van integratie. (Galaten 3: 27 e.v.)

Zoals wij zagen is het bijbelse begrip van communicatie en van gemeenschap dynamisch van karakter. In het Oude Testament gaat het om een levende band tussen God en zijn volk door middel van de belofte en van bevrijdende daden in concrete situa-

ties. In het Nieuwe Testament staat de persoon van Jezus Christus centraal. Hij bezegelt met zijn leven de verwerkelijking van een nieuw leven en van de hoop op een nieuwe gemeenschap.

3. Jezus' boodschap: het maken van keuzes

Op dit punt aangekomen, moeten we een antwoord proberen te geven op de vraag: wie is de Jezus over wie wij spreken? Welke zijn de belangrijkste punten van Zijn prediking en van Zijn persoon die bepalend zijn voor communicatie en gemeenschap? Op zijn minst kunnen wij drie karakteristieken noemen.

a. Het centrale accent van Zijn boodschap

Jezus begint met de woorden van de profeet tot de Zijne te maken: Hij is geroepen om aan armen het evangelie te brengen, om aan gevangenen loslating te verkondigen en aan blinden het gezicht, om verbrokenen heen te zenden in vrijheid, om te verkondigen het aangename jaar des Heren. (Lucas 4: 18 - 19) In Hem zijn de beloften van de oudheid werkelijkheid geworden en is een nieuwe communicatie met God tot stand gekomen in de vorming van een nieuwe gemeenschap, waarin aan armen, gevangenen, blinden en gebrokenen de goede tijding wordt verkondigd. Het is de goede tijding die God brengt vanaf de kant waar zij staan en waar de verlossing van heel het volk begint wanneer zij van hun onderdrukking worden bevrijd.

Dit betekent dat er geen gemeenschapsvorming is zonder de bevrijding van de onderdrukten, want het is langs deze weg dat God zelf Zijn gemeenschap vormt. Iedere daad van communicatie die geen daad van bevrijding is, is niet in overeenstemming met het plan van God en zal ophouden communicatie te zijn en gemeenschap te scheppen.

b. Universaliteit maar geen neutraliteit

De universele betekenis van de persoon van Jezus van Nazareth is gegeven met het accent van Zijn boodschap. Die is voor allen, maar begint met de zwaksten, de meest kwetsbaren. Want het zijn degenen die geen hulp hebben die speciale aandacht vereisen. Zij die gezond zijn hebben geen genesheer nodig maar zij die ziek zijn. (Mattheus 9: 12) Het is met de genezing van de zieken dat de gezondheid van de gehele gemeenschap wordt bewerkstelligd. Er zijn er echter die zichzelf als gezond beschouwen, maar het leven van de gemeenschap schade toebrengen en de dood provoceren.

Dat hier gesproken wordt van de "zieken" moet ons niet tot verkeerde conclusies verleiden. Want de vernieuwende kracht die het gevolg is van de zorg voor de zwaksten richt zich ook op de sterken en machtigen, die ook "ziek" zijn, maar op een andere manier.

Sterk medicijn

Jezus spreekt niet van liefdadigheid, maar van het herstellen van de gemeenschap. Daarom is de zorg die wordt aangeboden aan de onderdrukkers van de zwakken anders. Het is een sterk medicijn, moeilijk om in te nemen (Mattheus 23), dat oproept tot levensverandering. De vernieuwing vindt niet plaats zonder dat aan zekere eisen is voldaan. Iemand moet alles wat hij heeft verkopen (Lucas 18: 18-23) en een ander komt tot het besef dat zijn genezing ligt in het viervoudig vergoeden van wat hij heeft afgeperst. (Lucas 19: 2-10) Jezus is er inderdaad voor allen, maar niet voor allen op dezelfde manier. De gemeenschap herstelt zich langs verschillende wegen. God is voor allen, Hij is met allen, maar niet op één uniform wijze.

c. Het is nodig keuzes te maken

Op verschillende plaatsen dringt Jezus erop aan, dat Zijn woorden door

de hoorder in daden moeten worden omgezet. (Mattheus 7: 24-27) Dit omzetten in daden van het volgeling-schap, de vertaling van de geloofs-belijdenis in activiteiten, houdt in, dat er keuzes moeten worden gedaan. Keuzes in het persoonlijk leven, maar eveneens op maatschappelijk ge-bied. De keuze voor de gehoorzaam-heid aan Hem die de bevrijding van de armen en de hulpelozen als prio-riteit aanmerkte, doet op een concre-te manier verstaan hoe de gehele ge-meenschap het leven krijgt.

Het volk zelf

Op het terrein van de communica-tie moet allereerst worden gestreefd naar een stelsel waarin het volk zelf vorm geeft aan zijn eigen communi-catie, de barrières van de sector, de groep, de maatschappelijke klasse, de status terzijde stellend. Deze communicatie kan niet gescheiden worden gezien van een maatschap-pelijk systeem dat haar draagt. Met andere woorden, gestreefd moet worden naar een maatschappelijk systeem dat de armen verdedigt, dat het onrecht aanklaagt en dat oproept tot het scheppen van gemeenschap. Deze moeilijke en niet volkomen uit te voeren taak, die vol is van contra-dicties maar noodzakelijk, zal moe-ten worden volbracht zonder dat al-doende een bepaalde ideologie in het bijzonder wordt gesacraliseerd.

Economisch stelsel

Op dezelfde manier rijst de vraag naar een economische stelsel dat het mogelijk zal maken dat het maat-schappelijk belang boven het winst-oogmerk zal worden geplaatst; er kan immers geen sprake zijn van een authentieke gemeenschapsvorming zonder dat de meest onbeschermd sectoren prioriteit krijgen in het be-leid.

Dit betekent zeker dat er andere sec-toren zullen zijn die zich niet op hun gemak zullen voelen en die allerlei druk zullen uitoefenen om te vermij-den dat het streven naar een dergel-ijke wijze van communicatie vorm

krijgt. Voor dit deel van de samenleving is een ander soort medicijn no-dig op de weg naar een gemeen-schap van solidariteit.

Communicatie-orde

Voor sommigen komt dit, op het ter-rein van de communicatie, neer op het streven naar de nieuwe informa-tie- en communicatie-orde. Op dit punt zullen zich zeker alle mogelijke enthousiasmen en vooroordelen pro en contra manifesteren. De politieke dimensies van dit streven, de reac-ties die het in verschillende kringen reeds heeft opgeroepen, kunnen de-zee onderneming gemakkelijk te ideo-logisch inkleuren. Dit neemt niet weg dat het streven naar een nieuwe orde, hoe provisorisch, beperkt of onder-hevig aan partijdigheden deze ook mag zijn, een noodzaak vormt om uit-drukking te geven aan de stem van hen aan wie het woord ontnomen is. Natuurlijk zullen de reacties vooral komen — zoals zij in feite reeds ge-komen zijn — van de zijde van hen die de mediamacht in handen heb-ben en die hun maatregelen treffen om dit zo te houden. Maar eveneens vanzelfsprekend is, dat er zullen zijn — en zij zijn er al! — die met enthousiasme de mogelijkheden zien van een communicatie die meer ruimte geeft aan participatie, gerechtigheid en bevrijding, en die een waarlijk christelijk geloofsantwoord vormt.

De conclusie is dat het streven naar een nieuwe orde die deze communi-catie van het volk mogelijk zal maken en die werkelijke menselijke gemeen-schap creëert, de eerste aandacht zal moeten hebben van de christencom-municatoren. Dat zal hun manier zijn om een antwoord te geven aan de Heer wiens prioriteit ligt bij de hulpe-lozen en wiens doel is de vorming van een nieuw volk van solidariteit.

4. WACC: Intercultureel commu-nicatie-programma

Vanuit hetgeen hierboven werd ge-

zegt willen we drie wegen van reflectie inslaan.

De WACC schreef een eindrapport over het "interculturele programma" dat deze organisatie gedurende een aantal jaren heeft ondersteund en waarin studie werd gemaakt en ervaringen werden uitgewisseld over communicatie in verschillende delen van de wereld.

a. Participatie

Het rapport merkt op dat de beklemtoning van het element "participatie" belangrijker is dan "traditie" of "cultuur". Want *"in de realiteit van de communicatie staat niet het medium of de boodschap centraal, maar het bewustzijn van de mensen"*.

Diegenen van ons die onder onderdrukkende regimes hebben geleefd kunnen levendige voorbeelden hiervan noemen. De Argentijnse schrijver Daniël Monyamo schreef een mooie roman over onderdrukking en bevrijding, die speelt in de moeilijke jaren van de meest recente militaire dictatuur in zijn land en die is gebaseerd op een ervaring van communicatie. De roman heet *"De vlucht van de tijger"*. Zij vertelt de geschiedenis van een dorpje genaamd Hualacato. Hualacato is bezet door gewapende troepen die de stilte haten en de mensen verplichten muziek ten gehore te brengen. Maar in Hualacato is verzet. De mensen spannen hun snaren op verschillende toonhoogten om het plezier in het muziekmaken niet te verliezen. Wanneer een toon wordt verboden kiest men een andere. Want het volk weet dat de muziek zonder grenzen is.

Hualacato is een denkbeeldig dorp..., maar werkelijk. Het is een beeld van wat op vele plaatsen en op zeer verschillende manieren gebeurt. Aan de controle over en de beïnvloeding van de communicatie wordt verzet geboden door middel van het creëren van een nieuwe taal, nieuwe tekenen, nieuwe uitdrukkingwijzen en nieuwe levensvormen om de werkelijkheid het hoofd te bieden. De gemeen-

schap komt tot stand wanneer het volk communiceert.

b. Het corporatieve dorp

Een tweede commentaar: *wij leven niet in "the global village", maar in "the corporative village"*. Het begrip "global village" is afkomstig van M. MacLuhan, de briljante Canadese professor die veel communicatietheorieën in de wortel durfde aan te tasten, waaronder zijn eigen denkbeelden. "Corporative village" is een term ingevoerd door Cees Hamelink, die in zijn communicatie-onderzoek heeft aangetoond, hoever wij afstaan van een werelddorpsgemeenschap en hoe dicht wij het corporatieve dorp zijn genaderd. Dat wil zeggen dat wij leven in een wereld waarin de communicatie wordt beheerst door weinigen, waarin vier of vijf persbureaus de hele informatiestroom beheersen en waarin enkele grote ondernemingen de wereld van televisie, computer en satelliet besturen.

Manipulatie

Laten we de twee begrippen enigszins nader illustreren. Bij communicatie in een dorp denken wij aan relaties van aangezicht tot aangezicht; ieder kan de bron van de informatie kennen; er is weinig afstand tussen de informatie en de gever en de ontvanger ervan; problemen en behoeften kunnen worden aangewezen. De "corporation" echter is gekarakteriseerd door centralisatie en daardoor onderworpen aan de manipulatie van degene die haar beheerst. Zij heeft de macht over de informatie en beheerst daarom eveneens politieke, economische en sociale ontwikkelingen. Zij kan de plaatselijke cultuur aan zich onderwerpen en daardoor aan haar schade toebrengen. Zij is van zins haar eigen cultuur te ontwikkelen, de cultuur van de consumptie.

Technologie

Daarom is het van belang het communicatieverschijnsel in de moderne wereld te doorzien. In deze wereld

lijkt het of de ontwikkeling van de technologie geen grenzen kent; haar vooruitgang legt voortdurend nieuwe criteria aan ons leven op. De technologie is onmisbaar geworden voor het functioneren en voor de ontwikkeling van de samenleving. Alles schijnt afhankelijk van en alles schijnt oplosbaar rond de technologie. Geen wonder dat de wereld van de technologie wordt verklaard als een doel in zichzelf. Zijn premisse is dat wij de meest geavanceerde technologie moeten aanvaarden als noodzakelijke stap naar echte communicatie. De *Wall-street Journal* berichtte, dat op de recent gehouden internationale beurs *Telecom 87* in Genève een bedrag van 200 miljoen dollar werd uitgegeven aan het tentoonstellen van telecommunicatie-installaties; de concurrentiegraad in deze markt is buitengewoon hoog.

Kloof

De technologie is echter niet een geïsoleerd verschijnsel. *Telecom 87* getuigde van de snelgroeiende technologische ontwikkelingen in de wereld van de communicatie, maar ook van de enorme en zich verdiepende kloof tussen de hoogontwikkelde landen en die welke nog moeten vechten om de meest rudimentaire technologie. Wanneer wij begrijpen waarom het gaat bij een communicatie die gemeenschapsvormend werkt dan zullen wij ernst moeten maken met tal van politieke, sociale, economische, culturele en theologische implicaties van dit technologische probleem.

c. Communicatie en zending/missie

Communicatie en zending kunnen gemakkelijk een middel tot overheersing zijn doordat afhankelijkheidsrelaties worden gecreëerd. Interkerkelijke hulp wordt, net als internationale hulp, niet zelden gebruikt om "invloedsferen" tot stand te brengen. Dit zijn reële gevaren.

Communicatie en zending zijn beide geworteld in wat wij hebben genoemd: Gods plan tot het creëren van gemeenschap, de bevrijding van het volk uit de onderdrukking, gemeenschapsvorming in vertrouwen en trouw.

Eén van de belangrijkste uitdagingen waarvoor de zending/missie staat ligt op het terrein van de communicatie. De WACC verklaart in haar *Begin-selen van de christelijke communicatie*: "Er moet een gemeenschap van volken en naties groeien, zoals ook een gemeenschap van kerken en godsdiensten, opdat de mensheid kan overleven. Daarom is één van de doelstellingen van ons werk het neerhalen van de barrières, van welke aard dan ook, die de ontwikkeling van rechtvaardige gemeenschappen voor allen in de weg staan. In het bijzonder gaat het om barrières van ras, geslacht, klasse, natie, macht en rijkdom. Ware communicatie kan zich niet verwezenlijken in een klimaat van verdeeldheid, vervreemding, isolement en scheiding, die de sociale interactie verstoort, belemmert of deformeert.... De ware communicatie wordt bevorderd wanneer mensen zich verenigen, ongeacht de verschillen van ras, kleur of godsdienstige overtuiging en wanneer er sprake is van een wederzijdse aanvaarding en inzet".

Is dit een utopie? Simón Bolívar, de bevrijder uit Venezuela, zei eens dat er niets praktischer is dan een utopie. De uitdaging is daar: communicatie die gemeenschap schept.

Carlos Valle is predikant in de Argentijnse Methodistische kerk. Sinds 1986 is hij algemeen secretaris van de WACC, de World Association for Christian Communication. Daarvoor was hij directeur van het Communicatie Departement van de oecumenische theologische hogeschool ISEDET te Buenos Aires in Argentinië en had hij negen jaren de leiding van het maandelijkse bulletin SIR, Servicio Informativo Religioso. Vertaling uit het Spaans door Roelf Haan.

Washington Uranga

Communicatie en kerken in Latijns Amerika

De legale massamedia in Latijns-Amerika zijn grotendeels commercieel en ware machtsinstrumenten in handen van een zeer kleine groep. Uranga geeft aan, dat er door en temidden van de armen een enorm netwerk van kleine radiozenders en videogroepen werkt. Dat is echte volkscommunicatie met grote maatschappelijke vernieuwingskracht; een uitdaging voor de kerken.

De Chileense mediadeskundige Raquel Salinas Bascur verdedigt de stelling dat "de media onherroepelijk de sociale verhoudingen weerspiegelen". Latijns-Amerika is een voorbeeld dat deze stelling in veel opzichten bewijst.

De invloed van de media (de boodschappen die de Latijnsamerikanen ontvangen) is onverbreekelijk verbonden met de onderontwikkeling die zo kenmerkend is voor de Derde Wereldlanden. Maar bovendien is het communicatiesysteem in technologisch, beleidsmatig en zelfs esthetisch opzicht onderworpen aan de normen die in het ontwikkelde en overheersende Noorden worden bepaald.

Afhankelijkheid

Van de programma's komt 60% van buiten het continent. Die programma's vormen 46% van de zendtijd. Het zijn voor 75% programma's die in de V.S. gemaakt zijn en voor het grootste gedeelte series. In Latijns Amerika wordt 85% van de zendtijd gevuld met amusement en nieuws. De culturele en educatieve programma's komen niet boven de 6% van de zendtijd uit, in sommige gevallen zelfs niet boven de 1%.

Hoewel de televisie wijd verbreid is, blijkt de afhankelijkheid en onderontwikkeling kenmerkend. Dat kan ook niet anders in een regio die 500 mil-

jard dollar buitenlandse schuld heeft en een flinke achterstand in industrieel-technologische ontwikkeling.

De Katholieke Kerk dringt alleen door in de televisie, omdat ze zelf enkele zenders bezit en omdat sommige staats- of privé-zenders zendtijd afstaan voor uitzending van Eucharistievieringen. Dit is een heel oppervlakkige aanwezigheid: de uitzendingen sluiten niet aan bij de taal van het medium en er is geen pastoraal plan dat er samenhang in brengt. Daarentegen is er wel een algemene invloed van wat een „katholieke cultuur" wordt genoemd. Deze cultuur draagt de essentiële christelijke waarden echter nauwelijks uit en is er zelfs zo nu en dan mee in tegenspraak.

Machtsinstrumenten

De communicatie-media zijn in handen van een zeer kleine groep. Ze zijn eerder machtsinstrumenten die de belangen van groepen of sectoren dienen dan instrumenten van de samenleving als geheel. Het democratiseren van de media en het democratiseren van de samenleving zijn onderling verweven processen; het één kan niet zonder het ander. De periode van bloedige dictaturen en nationale veiligheids-regimes is nog maar nauwelijks voorbij. De dictatuur van Pinochet in Chili en de bevrij-

dingsstrijd in Midden-Amerika¹ tonen aan, dat de verhoudingen nog doordrongen zijn van onderdrukking. De massa-communicatie is deel van deze werkelijkheid en wordt gebruikt door de machthebbers om hun ideologie op te leggen. Het zijn, kortom, machtsmiddelen.

Comunicación popular

Toch is juist het veld van massa-communicatie een plaats waar Latijnsamerikanen vormen en bronnen hebben gevonden om hun strijd voor betere levensomstandigheden te voeren en om aan hun droom voor een nieuwe samenleving uitdrukking te geven. De communicatie, in het bijzonder wat men "*comunicación popular*" noemt, functioneert als loopgraaf van waaruit verzet wordt gepleegd. Het is echter ook een ruimte voor creativiteit waar alternatieven worden uitgetoetst die ten dienste staan van burgerorganisaties, volkscultuur en het geloofsleven in de gemeenschappen. Hierbij hebben de christenen een belangrijke rol gespeeld. De wijk-radio's en volks-radio's zouden ondenkbaar zijn zonder de radioschool van Sutatenza, die door de Katholieke Kerk van Colombia is opgezet. De beweging van "*comunicación popular*" in Brazilië zou men zich niet kunnen voorstellen buiten de basisgemeenschappen (de CEB's) om.

In deze zin is er een nauwe relatie tussen de initiatieven van communicatie aan de basis (alternatieve gemeenschaps- en volkscommunicatie) en het werk van christenen die betrokken zijn bij de strijd om gerechtigheid, sociale verandering en bevrijding.

1. Evangelisatie en communicatie

"Evangelisatie, de aankondiging van het Rijk, is communicatie", zo staat in de documenten van Puebla, de derde algemene conferentie van Latijnsamerikaanse bisschoppen².

Er wordt aan toegevoegd: "De socia-

le communicatie dient meegenomen te worden in alle aspecten van de overdracht van het Goede Nieuws." Deze uitspraak is niet het resultaat van één conferentie. Zij komt voort uit het werk en de jarenlange ervaring van kerkmensen in professioneel werk in communicatie-media.

Met deze uitspraak lijkt al het pastorale werk door de media gesteund te worden. De praktijk is echter anders. De hoeveelheid studies die zijn verschenen op het gebied van mediapastoraat (zie bijvoorbeeld de bibliografie van pater Benito Spoletini³) suggereert meer dan in de praktijk gebeurt. De woorden zijn mooier dan de praktijk als het gaat om taken en verantwoordelijkheden waar de kerk als organisatie bij betrokken is.

De experimenten, in het bijzonder in "*comunicación popular*" (werk met media gericht op brede sociale bewegingen, organisaties van de armen en educatieve programma's in dat kader) zijn meestal ontstaan en ontwikkeld naast de officiële kerkelijke organen, soms zelfs door hen tegenovergesteld.

Toch is dit geen algemeen geldende stelling. Zoals eerder opgemerkt, de kerk heeft institutioneel zeker bijgedragen aan het ontstaan van de beweging voor radio-educatie, later "*radio popular*" genoemd.

2. Radiowerk

Radio is het medium dat het verst ontwikkeld is in de regio en ook de grootste doelgroep bereikt, vooral uit de lagere klasse. De Internationale Radio Unie schat dat in 1984 er 5.005 middengolfzenders actief waren in Latijns-Amerika en constateert een groei van 18,23% in vijf jaar. De statistieken in Latijns-Amerika zijn niet erg up to date. De CIESPAL (Internationaal Centrum voor Hogere Studies over Communicatie) beschikt over cijfers uit 1979 en telt 94 miljoen radio-ontvangers. Dit zou betekenen dat er 290 ontvangers op elke 1000 bewoners zijn. Daarmee is de radio

toch nog minder doorgedrongen dan in de industrieel hoog ontwikkelde landen⁴.

Mondelinge communicatie

Het Latijnsamerikaanse volk, met name de groepen van Afrikaanse of Indiaanse afkomst, is aangewezen op mondelinge communicatie. De historische herinnering van deze groepen is overgeleverd van generatie op generatie, door middel van vertellingen. Dit is dan ook een bekende communicatievorm. De radio kan hier goed op aansluiten, als de vormen en stijl van de volkscultuur worden gebruikt. Waar radio zó gebruikt wordt, is het een waardevol instrument bij de bewustwording en organisatie van deze groepen. Er zijn twee beslissende voorwaarden om dit te bereiken: dat de mensen nauw worden betrokken bij de uitwerking, productie en distributie van de boodschap en dat er respect is voor uitdrukkingen van de lokale cultuur.

De kleinere radiostations kunnen gemakkelijker aan deze voorwaarden voldoen, met name als woongemeenschappen, vakbonden of sociale bewegingen initiatiefnemers zijn, dan de grotere zenders uit de steden, die aan de wetten van de markt moeten beantwoorden.

Radiocellen

Er zijn Indiaanse of boerengemeenschappen die de radio gebruiken als middel om hun gezamenlijke behoeften en verwachtingen uit te drukken. Een voorbeeld hiervan zijn de zogenaamde "radiocellen" van Radio Lacatunga, de zender van het diocees Lacatunga. In zo'n "cel", een eenvoudig bouwsel, waarin al het noodzakelijke voor een bandopname zit, kunnen de boeren een eigen programma maken, waarin hun eigen liederen, legendes, religieuze vieringen en hun sociale en politieke berichten door henzelf worden opgenomen en doorgeseind naar het zendstation, dat het vervolgens uitzendt. Op deze manier maken de Indianen

zonder tussenkomst van anderen hun eigen boodschap, communiceren daarmee met andere gemeenschappen en met de samenleving als geheel. De radio dient dus als hun expressie-middel in dit geval. Tegelijk is de organisatie die nodig is om de programma's op te nemen en te beslissen over de inhoud ervan, een gelegenheid die discussie stimuleert en de bewustwording en belangenstrijd bevordert. Het is enerzijds een cultureel alternatief, aan de andere kant een instrument voor organisatie. Groepen die in het aanbod van de grote radiozenders niet aan bod komen, kunnen de onderlinge herkenning en band met elkaar versterken: ze organiseren bij toerbeurt zangfestivals en hoorspelen.

Een ander voorbeeld zijn de radiozenders van de mijnarbeiders in Bolivia.

In heel Latijns-Amerika zijn dit soort processen in de kleinste plaatsjes aan de gang, in veel gevallen in nauwe samenwerking met de mensen die vrijgesteld zijn voor evangelisatiewerk.

Opleidingen

De verdere ontwikkeling van deze experimenten vereist technische en professionele opleiding. De ALER (Latijnsamerikaanse Vereniging voor Radio Onderwijs) heeft hieraan een onschatbare bijdrage geleverd sinds 1972. De ALER is niet confessioneel, maar de meeste van haar leden zijn radiostations van de Rooms-Katholieke Kerk of van christelijke organisaties.

De Rooms Katholieke Kerk in Latijns-Amerika bezit meer dan 300 radiozenders, zowel FM als AM, van verschillend bereik en capaciteit. Daar kan men de talloze kleine producenten en autonome zenders bij optellen, die programma's maken die door commerciële zenders of binnen reguliere programma's van grote zenders worden gebruikt. De meeste van deze groepen zijn lid van de UNDA-Latijns Amerika, via nationale katholieke

radio-verenigingen. (UNDA, Katholieke Internationale Unie voor Radio en Televisie)

Vergeleken met deze mogelijkheden, wordt er door de kerk in Latijns-Amerika veel te weinig gebruik gemaakt van de radio. Het radiowerk dat gedaan wordt is echter bijzonder effectief. De UNDA-Latijns Amerika is ook met opleidingen voor radioproducers en zogeheten "volks-verslaggevers" bezig ten behoeve van de kleine radiostations. Deze opleidingen omvatten zowel seminars en cursussen als een project voor afstands-onderwijs.

3. Gemeenschapsradio

In de arme wijken rond de grote steden is een ander systeem ontstaan: de illegale radio's en de productie van lokale radioprogramma's die door geluidswagens of luidsprekers worden uitgezonden. In veel gevallen zijn hier ook christenen bij betrokken die actief zijn in het sociale werk in deze wijken.

De illegale "gemeenschapsradio's" komen veel voor in Braziliaanse en Argentijnse steden. Ze zijn een reactie van de bevolking op het radiobezit in handen van machtige groepen die uitsluitend commerciële belangen dienen en de cultuur en belangen van de grote meerderheid van de bevolking negeren⁵. Om een indruk te geven: men schat dat alleen al in Buenos Aires, waar 10 miljoen mensen wonen, 600 kleine radiozenders functioneren met een zeer kort bereik. Ze functioneren vrij van elke controle of supervisie van staatsorganen. In Brazilië heet dit verschijnsel in de volksmond "de landhervorming van de ether".

Buurt en wijk

Meestal komt zo'n radio-initiatief voort uit een parochie of een buurtvereniging, die een installatie koopt of maakt en samen met de buurtbewoners programma's in elkaar zet, die voor de eigen doelgroep bestemd

zijn. Er zijn ook geluidsprogramma's die niet door de ether verspreid worden. Dat vereist een eenvoudige apparatuur: een opname-punt en vier of meer luidsprekers die op belangrijke punten geïnstalleerd worden in de wijk, de slum, het dorp.

Een voorbeeld is de ervaring in de wijk Ermelino Matarazzo, in de stad São Paulo. De pastorale werkers (mensen uit de wijk zelf) verspreidden krantjes en berichten via pamfletten, maar dat had geen enkel effect, want de bewoners waren voor het merendeel analfabeet. De groep besloot met luidsprekers te gaan werken. De mensen reageerden toen wél, ze brachten actief hun zaken in op de vergaderingen en de hele gemeenschap raakte bij het werk betrokken. Daaruit ontstond het plan om een radioprogramma te maken om uit te zenden door de luidsprekers, als herkenningsmiddel voor de eigen identiteit van de bevolking en ter stimulering van de vorming van samenwerkingsinitiatieven. Toen meerdere wijken dit deden, is men overgegaan tot het opzetten van een kleine gemeenschappelijke studio om ook programma's te maken met achtergrondinformatie over het nieuws en met catechese en bijbelse thema's.

4. Werken met video

Vanaf 1980 heeft het gebruik van video een explosieve groei doorgemaakt in Latijns Amerika. De kerk heeft dit proces met enige moeite gevolgd: ze bezit verschillende kleine lokale en regionale instellingen die videofilms maken en distribueren, gesteund door OCIC-Latijns Amerika en UNDA-Latijns Amerika.

De deskundigen verklaren de expansie van video-gebruik uit twee factoren: de snelle opmars van de TV en de crisis in de filmproductie. Ook kan men denken aan de verovering van de markt in Latijns-Amerika door de ondernemingen die video-apparatuur verkopen. Bovendien is video goedkoper dan het exploiteren van

televisiestations. Videofilms zijn goedkoper dan celluloid-films. In handen van de organisaties van de armen, de kerkelijke gemeenschappen en de vakbonden, heeft video bewezen te kunnen werken als instrument voor de opbouw van samenwerking, herkenbaarheid en belangensrijd. Het is een soort symbiose tussen de bioscoop en de TV. Ook voor educatieve programma's is video bruikbaar: culturele en historische identiteit, kritisch bewustzijn, sociale aanklacht, catechese, bijbel-onderwijs en christelijke vorming zijn mogelijkheden.

Pastoraal

Het pastorale werk met video ontwikkelt zich volgens twee stromingen: de ene houdt verband met wat men wel "groepsvideo" noemt. Het is het collectieve product van een groep of gemeenschap voor eigen behoeften, waarmee men de eigen tradities, aspiraties en voorstellen verwoordt. De andere stroming bestaat uit producten die door de maker, professioneel of niet, worden samengesteld, al of niet in opdracht van sociale bewegingen of van de kerk, maar zonder directe tussenkomst van de doelgroep bij het productieproces. Ondanks technische problemen van het medium bij het overbrengen van een boodschap, blijkt het in de praktijk mogelijk groepsvideo te maken, gesteld dat de groep vanaf het begin betrokken is bij het proces. De communicatie wordt in die praktijk een echte uitwisseling van groepen en personen waar hun culturele, sociale en geloofs-rijkdom uitdrukking krijgt. Soms maken de technici geen deel uit van de gemeenschap die de video maakt. In dat geval is het goed dat ze zich zoveel mogelijk met de groep integreren, om het gewenste doel te bereiken.

Productie

Productiecentra van de kerken stellen vaak mensen en materiaal ter beschikking van groepen en gemeen-

schappen, ook als deze zich niet christelijk noemen, om hen in de gelegenheid te stellen hun eigen video-film te maken. In die gevallen waarin dit soort instellingen zelf betrokken is bij het maken van de video waarin de situatie van de armen duidelijk wordt als aanklacht of als positief veranderingsvoorstel, vindt de distributie plaats via speciale netwerken: de open TV, educatieve uitzendingen, catechese-groepen, enzovoort. Andere video-producties zijn specifiek bestemd voor deze gemeenschappen als doelgroep. Meestal is het materiaal dan gericht op opleiding (bijbelonderwijs, catechese, geschiedenis, sociaal-politieke vorming), of bestaat uit documentaires met betrekking tot specifieke aspecten van de situatie.

Een knelpunt vormen de distributiemogelijkheden. Op het moment zijn de katholieke media-organisaties (OCIC-LA, UCLAP en UNDA-LA) bezig met het stichten van een distributie-onderneming, verbonden aan het orgaan van de Latijnsamerikaanse Bisschoppenkonferentie voor de Media (DECOS-CELAM). Aangezien de kerk geen belangrijk aandeel heeft in het televisie-gebeuren, is de distributie van video-materiaal een van de belangrijkste pastorale uitdagingen van het moment.

5. Comunicación Popular

De activiteiten van de kerk in Latijns-Amerika op het gebied van de media vallen voor een groot deel onder het begrip "comunicación popular". Er is geen definitie te geven die alle aspecten van "comunicación popular" omvat. "Comunicación popular" komt voort uit stromingen binnen het maatschappelijk werk, politieke actiegroepen en pastoraal werk en heeft te maken met verschillende media. De radio is daarvan de belangrijkste, maar daar zijn ook weer andere activiteiten uit voortgekomen. De christelijke basismeenschappen in Brazilië gebruiken allerlei communi-

catiemiddelen, zoals posters, dia-series en exposities en ook video en radio. Een metaalbond in São Paulo, waar christenen heel actief in zijn, ontwikkelt op het ogenblik een arbeiders-televisie-experiment met de bedoeling om de communicatie onderling te verbeteren met het oog op de vakbondsstrijd, maar tegelijk om zijn bedoelingen duidelijk te maken naar het bredere publiek toe.

Alternatieve maatschappij

In bijna alle landen van Latijns-Amerika zijn dit soort methodieken in het gebruik van de media ontwikkeld, waarmee de creativiteit van de doelgroep en de eigen vermogens worden uitgedaagd en er een gesprek op voet van gelijkheid mogelijk wordt via de media. De onderzoekster op het gebied van media en huidige directrice van het arbeiders-televisie-project in São Paulo, Regista Festa, zegt ervan: "Er is geen alternatieve communicatie mogelijk zonder dat een alternatieve maatschappij aan de orde wordt gesteld. Dit experiment toont aan, dat de democratische ruimte de grenzen van het gebruik van dit soort communicatie bepaalt. Deze experimenten ontstaan daar waar de omstandigheden veranderen en de sociale kwestie opnieuw aan de orde wordt gesteld. Het daagt de politiek uit, maar kan niet zèlf de samenleving veranderen. Nieuwe instrumenten worden gevonden bij de ontwikkeling van het kapitalisme enerzijds en de versterking van het sociale conflict anderzijds. Zoals Paulo Freire zegt: de sociale bewe-

gingen leren van de werkelijkheid die hen begrenst. Deze ontwikkelingen komen niet uit de media zelf voort, maar uit de politieke eisen die ontstaan uit het gebruik van de media als expressiemiddelen."⁶

Uitdaging

Dat is nu de uitdaging voor de kerk in Latijns Amerika. Hoe kan er een pastoraal passend antwoord gevonden worden op de ontwikkelingen van de media, waarbij niet alleen de culturele problemen, maar ook de sociaal-politieke behoeften van de Latijns-Amerikanen aan de orde komen? Een uitdaging die over de grenzen van het communicatieve heengaat, het hele werk van de kerk omvat en die wordt beantwoord via een verscheidenheid van ontwikkelingen, zoals hiervoor aangegeven.

1. In Midden Amerika stierven in de laatste tien jaren in burgeroorlogen 300 duizend mensen van de vijftien miljoen inwoners.
2. Puebla nr. 1063.
3. Benito Spoletini, *Comunicación social e Iglesia Latinoamericana*, Buenos Aires 1985.
4. CIESPAL, *Inventario de comunicación*, Quito 1979.
5. 95% van de legale zenders zijn commerciëel, 2% is in handen van stichtingen, en 3% is van de staat.
6. Regina Festa e.a., *Comunicación Popular y Alternativa*, Buenos Aires 1986.

Washington Uranga is radio- en televisiejournalist. Geboren in Montevideo te Uruguay, heeft hij in meerdere Latijns-Amerikaanse landen gewerkt als docent en onderzoeker inzake sociale communicatie. Hij is voorzitter van UNDA-Latijns Amerika en vice-voorzitter van UNDA-Internationaal. Vice-voorzitter is hij ook van de ULCRA, Radio Unie van Latijns Amerika en de Cariben.

José Geldens

Radio Yungas, een lokale zender in Bolivia. Een verhaal van de praktijk

Wie zijn die mensen die in een uithoek in de Derde Wereld zijn aangewezen op een kleine radio-zender, voor wie een radio op batterijen de enige verbinding is naar nieuws buiten het dorp? Wie bedienen die lokale radio-zenders, wat zijn de programma's en komt daarin ook geloofscommunicatie ter sprake, en hoe? Geldens beschrijft dit in zijn verhaal uit de praktijk. Hij is 26 jaar als priester-missionaris (lid van de Orde van de Augustijnen) werkzaam in Bolivia, sinds vijf jaren bij radio Yungas. Zijn de vragen en mogelijkheden van Radio Yungas in Bolivia al dan niet wezenlijk anders dan van de high-technic zenders in een overgecompliceerde samenleving als in Nederland? Want wat een verschillende context.

De geschiedenis van radiostations en de kerk in Bolivia is nog vrij kort. De radiozender van de Jezuïeten bestaat wel een halve eeuw, maar die kan geen lokale radio worden genoemd, bovendien is ze commerciëel. De meeste radiozenders zijn opgekomen in de zestiger jaren. Wij augustijnen hebben proeven genomen met kleine zenders vanaf 1970. Maar in 1978 waren we eigenlijk pas goed in de lucht. We bestaan nu elf jaar en zijn uitgegroeid tot een middelgrote lokale radiozender, die zich populair of liever volks mag noemen. In 1978 zaten we nog vast aan het idee om voornamelijk religieuze programma's uit te zenden. De mankracht van onze groep liep toen al sterk terug. Een eigen radiozender zou een enorm middel zijn om onze aanwezigheid te vergroten en te intensiveren. Een radio kan immers overal worden opgevangen. Al gauw bleek dat het een culturele radio moest worden. Ook sloten we ons snel aan bij een overkoepelend orgaan, dat een 20-tal radiozenders en instituten die radioprogramma's maken, omvat. We zijn nu een educatie-

ve zender ten dienste van de hoofdgroep van de provincie: de boerenbevolking, in Bolivia 'campesinos' genoemd.

Sud Yungas

De provincie Sud Yungas ligt op een hoogte die varieert tussen 500 en 2000 meter en is subtropisch. Het terrein is erg geaccidenteerd en de wegen zijn slecht. Zelfs de hoofdweg, die ons met de hoofdstad La Paz verbindt, is wel eens afgesloten vanwege steenlawines. De producten die hier worden verbouwd zijn coca, koffie en een keur van fruit, waaronder sinaasappels, mandarijnen en bananen. De prijzen zijn laag en het vervoer duur. Het is armoede geblazen hier.

De mensen leven aan de rand van het bestaansminimum. Een andere indicatie, waaruit men kan opmaken dat de toestand in de provincie niet bijster goed is, is het hoge percentage van tbc-gevallen. Op een bevolking van iets meer dan vijftigduizend mensen werd in vier jaar tijd bij bijna 800 personen tuberculose geconstateerd.

Mentaliteit

Tot 1952 waren de boeren nog slaaf en mochten zij zelfs de steden niet bezoeken. Er is sinds die tijd natuurlijk veel veranderd, maar ook veel niet. Een mentaliteit, zoals een volksaard, kan zomaar niet veranderen. Je kunt daarom ook moeilijk voorspellen wanneer hier echt de verandering zal doorbreken. In brieven aan ons radio-centrum komt dit vaak ter sprake. Uit een brief van een catechist, Angel Mario Mamani, 22 jaar: "Het lijkt wel of wij *willen* blijven leven in die structuren van onrecht en armoede". Vicky de Carreño, 26 jaar en getrouwd met de zoon van een diaken schrijft (in een brief vol taalfouten): "Hier in Yungas hebben we altijd nog te maken met het 'machisme', waardoor de vrouw zonder meer wordt vernederd. Wij mogen niet deelnemen aan de syndicaatsvergaderingen. Het idee van vroeger bestaat nog steeds dat de man bij de vergadering moet zijn. Niet de vrouw, want zij zeggen: wat heeft die er mee te maken, alleen de man is op de hoogte. Mogen wij vrouwen niet horen van de problematiek juist over de man in gezin en familie? Zo mocht ik laatst niet naar een cursus over syndicalisme omdat mijn man ertegen was. En dat is dan een zoon van een diaken, die het Woord van God toch wel goed moet kennen. Ik vind het echt vervelend dat de vrouw zo rot behandeld wordt. Hopelijk komt de tijd nog eens dat de mannen van gedachten veranderen en hun vergissing toegeven die ze maken met de zusters van God, want God wil die vernedering van ons helemaal niet. We hebben allemaal rechten, zowel de vrouw als de man. Misschien is mijn kritiek maar oppervlakkig."

Het mes snijdt hier van twee kanten. Een zich afsluitende indianencultuur van de ene kant met eigen gewoontes, leefvormen en mentaliteit, die zich — onbewust misschien — afzet tegen de westerse cultuur die andere vormen heeft van hygiëne, geneeswijzen, consumptie en economie.

Van de andere kant schieten de staatsystemen van gezondheidszorg, onderwijs, landbouwprogramma's en grondpolitiek tekort voor wat betreft het binnenland, zodat het nog lang kan duren voordat er echte verbetering komt voor deze streek.

Radio onmisbaar

Dat een radio in een dergelijke streek waar weinig communicatie en geen telefoon is, veel kan doen om de mensen bij elkaar en met elkaar in contact te brengen, moge nu wel duidelijk zijn, zeker ook in verband met de verspreiding van het Woord van God.

Uit een studie van een paar jaar geleden blijkt, dat voor driekwart van de boeren en huisvrouwen Radio Yungas de eerste en meest beluisterde radio was. Voor andere groepen zoals handelaren, studenten en leraren is dat voor 50% of iets minder. Het is nog wel zo, dat 90% van de boeren zich van het nieuws op de hoogte stelt via de radio en 10% via krant en TV. Er is lang niet overal electriciteit in de ongeveer 200 over de provincie verspreid liggende dorpjes en gehuchten. Het is daarom niet te voorzien, hoe de televisie in de toekomst het luistergedrag zal beïnvloeden. Het lijkt er echter op dat de radio voor het merendeel van de bevolking nog heel wat jaren het eerste communicatiemiddel zal blijven.

Verificatie

Hier willen we nog een opvallend verschijnsel vermelden, namelijk dat als een boer een bericht ontvangt, hij het nog niet per se gelooft of aanneemt. We merken heel vaak, dat correspondenten van de radio ons bezoeken om een opgevangen bericht te verifiëren of om meer details te weten te komen. Ook komt het voor dat in de gehuchten pas geloof wordt gehecht aan een bericht dat ze over de radio hebben gehoord als het wordt bevestigd door een persoon in wie men vertrouwen heeft. In het communicatieproces speelt dus nog een heel

sterke rol het verschijnsel van een soort opinieliders en de persoonlijke relatie. Dit is nog een restant van de tijd dat onze bevolking uitsluitend afhankelijk was van mondelinge berichtgeving. De persoonlijke relatie is erg belangrijk, vandaar de vele bezoeken aan de radio en ons centrum Emaus. Correspondenten, gezondheidswerkers en catechisten komen soms om hun kritiek te uiten, meestal echter om zich te bevestigen in een veelal affectieve relatie die ze tot ons hebben, maar altijd om hun kennis te vergroten; vandaar dat de cursussen zo in trek zijn.

Reikwijdte

De reikwijdte van de radiozender – een middengolfer van 2,5 kW – is een straal van 50 kilometer rondom de zender. We gaan ervan uit dat in die cirkel de ontvangst verzekerd is. Er zijn echter vanwege typische bergen en rotsformaties enkele uithoeken waar we niet doordringen. Terwijl op andere plaatsen we erdoorheen schieten tot op een afstand van 150-200 kilometer. Alle families hebben wel een radio-apparaatje, ouderwets model en op batterijtjes. Alleen sommige jongeren kopen ook wel nieuwere modellen radio's en cassette-recorders.

Wij bestrijken een gebied van acht tot tienduizend vierkante kilometer met een mogelijk luisteraarsaantal van honderdduizend mensen.

We presenteren gevarieerde programma's. Allereerst de nieuwsberichten, lokaal, nationaal en internationaal, drie keer per dag. 's Morgens eerst in het Aymara, de taal van de indianen (campesinos). De twee andere nieuwsdiensten zijn in het Spaans. Er zijn ook programma's over gezondheid, voor de vrouw, kinder-, jeugd- en opinioprogramma's. En twee keer per week een half uur over de organisaties van de boeren. Dan zijn er ontspannings- en muziekprogramma's; we zenden geen Engelse of Amerikaanse muziek uit, dit om de eigen folkloristische muziek te

beschermen. Buiten de muzikale verzoekprogramma's en de sociale berichten, die ongeveer een kwart (drie uur) van de dagelijkse uitzending innemen, is de rest van de programmering educatief, cultureel, medisch, of gevuld met muziek, sport en catechese, allemaal voor zestig procent eigen productie (4,5 uur). De radio heeft tussen de vijftien en twintig vaste medewerkers, allemaal Bolivianen, waaronder vijf met een opleiding, de rest is in de praktijk gevormd maar heeft wel bijna allemaal middelbare school gehad. Van ons personeel spreekt 75% een van de twee indianentalen. De uitzending in het Aymara bedraagt twee uur per dag. De rest is in het Spaans.

Radio-pastoraal

Van de totale pastoraal, het evangelisatie- en catechesewerk van de parochies in de Yungas-provincie is de pastoraal via de radio een belangrijk onderdeel. Daarover gaat het hier.

Allereerst hebben we een programma dat "*Evangelie op Zondag*" heet. Het wordt eens per week uitgezonden onder verantwoordelijkheid van een van de broeders of paters of een student die nog in opleiding is in het klooster. Zoals de titel al zegt gaat het over het zondagsevangelie en kan het programma worden vergeleken met een preekje of een toelichting, soms een apart onderwerp, maar wel naar aanleiding van het evangelie. Er zijn heel succesvolle programma's bij. De duur inclusief muziek en lezing is maximaal vijftien minuten.

Dan is er een tweede programma onder de naam "*Boodschap aan de Gemeente*", dat vijf minuten duurt en dagelijks van maandag tot zaterdag deel uitmaakt van de programmering. Het is een zeer gevarieerd programma, eerst vanwege de personen die het verzorgen. Je hoort zes tot acht verschillende stemmen per maand van broeders en zusters, allemaal leden van onze pastorale equipe, die verspreid in groepjes over

Sud Yungas wonen. Ten tweede vanwege de onderwerpen. Dat kan zijn een commentaar op een actueel gebeuren of nieuwtje, een probleem in de streek, een religieus of opvoedkundig onderwerp, het vertellen van een belevens. Soms worden de evangelies van de dag becommentarieerd, de zin van een feestdag uitgelegd of wordt de liturgie gevolgd van een bepaalde periode van het jaar.

Dagelijks bericht

Een derde mogelijkheid waar we dit jaar vooral gebruik van maken is een soort singletje van twee à drie minuten dat de hele dag door wordt herhaald. Wij produceren die in de vorm van een sociodrama, een fabel of een gedicht. We houden het thema een maand lang aan. In juni 1989 ging het over "de grond". Enkele zinnen eruit:

De aarde zo groot en mooi, geschapen door de Heer, is van wie haar bebouwt met zijn werk en zweet. De grond is een geschenk van God, de bijbel zegt ons dat. Op haar ontspringt en groeit alles wat leidt tot 'n leven van liefde.

Het is dezelfde wereld van vroeger en altijd, de grond die de mens uitdaagt met zijn werk; grond die door arbeid opnieuw schepping wordt.

Op onze gepijnigde wereld groeit de misdaad aan, temidden van zoveel ongerechtigheid zijn er wel die vechten voor iets beters. God wil broederlijkheid, zegt de profeet, gelijkheid zonder onderdrukking noch onenigheid in de gemeenschap.

Het probleem van de grond is actueel in de Yungas. Het woord van God dat we in het leven en de bijbel aantreffen doordringt en leert ons over de rechten die de mens op de grond heeft. De bijbel is het boek van het volk dat leeft op de gronden, dat het bebouwt. Daarom moeten we samen en actief de bijbel lezen. Zo ontdekken we het Woord van God, dat WOORD en LEVEN is. Dit is een bericht van de parochies van Yungas en van het centrum EMAUS.

Het succes van deze drie korte programma's is moeilijk te meten. Radio is nu eenmaal een vluchtig bedrijf. We menen voldoende mondelinge en schriftelijke reacties te ontvangen, waaruit blijkt dat de mensen begrijpen wat er gezegd en besproken

wordt en er dankbaar voor zijn.

Catechese

Tenslotte is er het vaste catechese-programma van een half uur, twee maal per week, een tijdsduur waarin je op een onderwerp wat dieper kunt in gaan. Dat wordt de laatste vier jaar zeer methodisch aangepakt. De equipe van het EMAUS-centrum werkt er serieus aan.

Twee jaar lang werden de thema's behandeld van een programma met als titel "Een zekere Jezus" van de ex-Jezuïet José Ignacio López Vigil van Cuba. Zijn serie maakt een kruistocht door de hele bijbel en heeft vooral bekendheid gekregen door het brengen van althans voor Latijns-Amerika een nieuwe Jezusfiguur. Het werk van López Vigil heeft ook heel wat kritiek gehad, juist van kerkelijke zijde, het zou niet orthodox genoeg zijn. De programma's zijn ons en de catechisten echter zeer goed van pas gekomen. Ons catecheseprogramma is van het begin af aan zo opgezet, dat het participatief moet zijn, dat wil zeggen: gericht op deelname. Er moest reactie en discussie op volgen en dat is ook gebeurd. Jammer genoeg kunnen die reacties en die discussies meestal niet worden verwerkt in vervolprogramma's. We zijn al blij dat er reactie is, voor ons een goed teken. Dat is voornamelijk te danken aan het feit dat het centrum EMAUS veel doet aan begeleiding van de catechisten via cursussen en bezoeken aan de gemeenschappen in de dorpen en gehuchten, waar dan de thema's van het radioprogramma nog eens worden doorgesproken en verdiept.

Vertelsels van de berg

Vorig jaar (1988) kwam een aantal onderwerpen van de in de Peruaanse Andes wonende schrijver Miguel Garnett aan de beurt. Het programma heet "De vertelsels van de berg". Er wordt een groep representatieve personen voorgesteld die de hele Latijnsamerikaanse problematiek uit-

beelden, met wie de armen en uitgeslotenen zich makkelijk kunnen identificeren. Elk onderwerp wordt ook met een bijbeltekst onderbouwd en gaat gepaard met enkele vragen om te bevorderen dat de groep luisteraars zich uitgenodigd voelt om mee te doen. De thema's zijn allemaal praktisch; hier enkele ondertitels: de berglawine; de landhervorming; de werkloosheid; het afwijzen van een meisje in verwachting; mag een vrouw vergaderingen in de parochie bijwonen? ... een onuitputtelijke rij van onderwerpen.

"Woord en Leven"

Binnen het raam van de herdenking van het feit dat de christelijke boodschap 500 jaar geleden naar Latijns-Amerika kwam hebben de gezamenlijke religieuzen van dit continent een evangelisatieprogramma opgezet, dat door Radio Yungas en het centrum EMAUS op de voet wordt gevolgd. Het duurt vijf jaar en heet "Woord en Leven".

Het bedoelt een nieuwe manier van bijbellezen in te voeren, die de geïnteresseerden zózeer bij de zaak betreft dat "Woord en Leven" praktisch één worden. Het programma stelt zich heel dicht naast en in de werkelijkheid van de mensen op. Hierbij enkele reacties op het programma:

Bady Molina, catechist, zegt: "Het programma 'Woord en Leven' lijkt wel een soort nieuwe godsdienst voor onze gemeenschap. De mensen identificeren zich helemaal met het volk uit de bijbel".

Antonio Velarde: "Het is een duidelijke oriëntatie voor allen, in het bijzonder voor ons, catechisten. Het laat ons goed zien dat wat doorgaans voor recht wordt gepresenteerd onrecht is (scheef)".

Félix Saravi merkt op: "Eerst hebben we het over de schepping gehad, we beginnen de bijbel te kennen. Onderwerpen als bevrijding en onderdrukking in Israël, maar ook in Yungas. De mensen zijn erg tevreden dat ze

wat leren en zien, stapje voor stapje". Intussen blijkt er over dit voortreffelijke programma "Woord en Leven" een onbegrijpelijk conflict tussen de Latijnsamerikaanse Conferentie van religieuzen en de Latijnsamerikaanse Bisschoppenconferentie ontstaan te zijn. (Zie in de Kroniek van dit nummer. Red.)

Muziek in de gemeenschap

Bij alle beperkingen die we ondervinden: het verschil van cultuur, de slechte economische omstandigheden, de gebrekkige infrastructuur en vooral de beperkingen in onszelf – we zijn amateurs en onnutte dienst-knechten – meen ik te mogen constateren dat de pastorale equipe van Yungas en het centrum EMAUS een redelijk goed gebruik maken van het communicatiemiddel dat hun ten dienste staat: de radio.

Wat ons voor ogen staat is, dat alle of minstens veel mensen van Yungas als persoon en als gemeenschap zich bewust worden van hun verantwoordelijkheid en er ook naar handelen, ook als de priester afwezig is of niet meer zo dichtbij. Veel gemeenten hebben immers nu al hun eigen catechist of gewoon *gemeenschapswerker*.

Uit de reacties en brieven valt op te maken, dat er voldoende echo is voor het moeizame werk waar we mee bezig zijn. Het klinkt verder, misschien mag je zeggen dat er muziek inzit. We gaan op stap met de gemeenschappen, als de boeren van de bijbel zaaierend; er moet een andere, betere wereld komen. Het Woord van God, zoals wij het door de radio mogen uitspreken, valt hier en daar op goede grond. In ieder geval blijft het niet in de lucht hangen.

J. Geldens (geboren in Valkenswaard 1935) is priester en lid van de Orde van de Augustijnen. Sinds 1963 is hij werkzaam in Bolivia. Naast pastoraal werk was hij sterk betrokken bij spaar-coöperaties en gezondheidsprogramma's, momenteel in een tuberculosebestrijdingsproject in de provincie Yungas. Sinds vijf jaar werkt hij bij Radio Yungas, nu als directeur.

Henk Kempes

The Electronic Church in de Verenigde Staten

Met onvervaarde directheid confronteren televisie-evangelisten in de Verenigde Staten de kijkers met hun simpele boodschap van heil. KRO-medewerker Kempes analyseert het werk van de electronic church. Is hun televisie-boodschap wel een evangelische boodschap? En wat boeit de vele kijkers daarin?

Deze bijdrage over "The Electronic Church" in de Verenigde Staten is de visie van een geïnteresseerde waarnemer, die in 1979 verbaasd kennis nam van het succes van de televisie-predikers in Amerika. Ik werk op de afdeling Godsdienstige Uitzendingen van de KRO-radio en wist uit eigen ervaring hoe moeilijk het is om de Boodschap van de Heer zo vorm te geven, dat het luisteraars weet te trekken. Tegelijk wist ik, hoe invloedrijk het massamedium kon zijn, ook op het religieuze terrein. Pater Henri de Greeve werd in Nederland een bekende persoonlijkheid door zijn causerieën voor de KRO-microfoon en in Amerika trok Mgr. Fulton Sheen miljoenen luisteraars en later kijkers met zijn programma "Life is worth living".

Tienduizend brieven vond de televisiepredikant wekelijks in zijn brievenbus. Maar de ervaring als programmamaker leerde mij, dat religieuze programma's op de Nederlandse radio en televisie laag scoren. Religieuze programma's worden beluisterd en bekeken door mensen, die er bewust voor kiezen, door gelovigen dus. Ze dienen als service voor de achterban en minder als missioneringsinstrument voor de niet-christelijke samenleving.

Religie in opmars

Vanuit Amerika kwamen in de zeventiger jaren heel andere berichten. Daar was religie in opmars, ook in de

media. In 1976 werd Jimmy Carter tot president van Amerika gekozen, een "born-again evangelical", die duidelijk voor zijn geloofsovertuiging uitkwam. Het vooraanstaande onderzoeksbureau George Gallup riep het jaar 1976 uit tot "the year of the evangelicals" en het weekblad Newsweek ging zelfs zover de evangelische beweging "het meest significante en tegelijk meest onderschatte verschijnsel van de zeventiger jaren" te noemen. In 1980 werd Ronald Reagan president, die in zijn verkiezingstournees zijn affiniteit met het bijbelse geloof tot toonzetting van zijn propaganda had gemaakt. Hij trad regelmatig op in de televisieprogramma's van de fundamentalistische televisiedominees. Het leek erop, dat de overwinning van Reagan en het succes van de predikanten op de televisie aan elkaar gekoppeld waren.

Op retour

Nu in 1989 weten we beter. Het televisie-imperium van een aantal predikanten is volledig ineen gestort. Het begon bij Marvin Gorman in New Orleans, die van zijn lucratieve kerk met vijf miljoen dollar werd beroofd, toen zijn collega-dominee Jimmy Swagart Gormans buitenechtelijke escapades in de openbaarheid had gebracht. Na hem, begin 1987, moest Jimmy Bakker, de leider van de PTL-kerk in North Carolina bekennen, dat hij seksuele relaties had onderhouden met zijn secretaresse, die hij ook

nog eens 200.000 dollar zwijggeld had betaald. In oktober 1987 volgde Jimmy Swaggart, nadat hij op zijn beurt in een hoerenbuurt in New Orleans gefotografeerd was door zijn vroegere collega Marvin Gorman. Vorig jaar moest Michael Agnello, leider van de "Kerk van het nieuwe Leven" het veld ruimen vanwege een verhouding met de weduwe van één van zijn collega's. Het is duidelijk, dat deze incidenten niet op zichzelf staan. Reeds eerder bleek, dat de elektronische kerk op haar retour was. Oral Roberts riep de gelovigen op hem acht miljoen dollar te geven, omdat anders God hem zou weghalen uit dit aardse tranendal en reeds vóór zijn openbare biecht had Jimmy Swaggart onder zijn getrouwen al een brief doen circuleren waarin stond, dat de Jimmy-Swaggart-Ministries "op elke dag van de afgelopen dertig dagen 200.000 dollar had verloren".

Zendingsdrift

Dat alles wil nog niet zeggen, dat het verschijnsel "Elektronische Kerk" van het televisiescherm is verdwenen. Bovendien is ze zo duidelijk een product van de Amerikaanse cultuur, dat ze nog wel enige tijd een plaats in de communicatiemedia zal behouden. Daarbij is van groot belang, dat de programma's van meet af aan ook bedoeld zijn voor de export, misschien niet in eerste instantie voor de Europese markt, dan wel voor de markten in de ontwikkelingslanden. De zendingsdrift van Amerikaanse sekten naar de arme landen gaat gepaard met dumping van televisieprogramma's van de elektronische kerk. Daarom in dit artikel een inhoudelijke beschrijving, enkele karakteristieken van het verschijnsel en de export van programma's naar ontwikkelingslanden.

1. De elektronische kerk

De elektronische kerk is een verzameling van een aantal predikers en

evangelisten, die zich een plaats hebben verworven op de markt van de massacommunicatie in de Verenigde Staten. Het woord "kerk" is eigenlijk verkeerd, want ze hebben niets met de kerk in strikte zin te maken; ze komen er doorgaans niet uit voort en willen de kijkers er ook niet per se naar toe brengen. Het zijn privé-ondernemingen van bevlogen mensen, die hun privé-boodschap richten tot individuen voor de televisieset. Ze hebben doorgaans geen theologische opleiding, maar kregen in een lichtflits inzicht in Gods bedoelingen. Naast dit charisma hebben ze ook commerciële kwaliteiten in huis. Dorothee Sölle typeerde de elektronische kerk terecht als de vrije-ondernemers-godsdienst van de Nieuwe Wereld. Hadden en Swann brengen in hun boek "Prime Time Preachers" (zie literatuurlijst) het volgende onderscheid aan:

a. De "supersavers"

Tot de groep „supersavers" behoort allereerst Billy Graham. Hij liet films maken van zijn grote evangelisatiebijeenkomsten in de stadions en kocht zendtijd op, zogeheten "primetime" voor een groot publiek. Tot op de dag van vandaag gebruikt hij televisie voor de registratie van alles wat op allerlei plaatsen in het land gebeurt. Daarbij zet hij zich nooit af tegen de plaatselijke kerken, maar vraagt hij juist hun medewerking bij de opzet van zijn meetings en de nazorg. Billy Graham behoort echter niet tot de elektronische kerk in strikte zin, omdat hij bleef werken in de stadions. Andere evangelisten gingen het anders doen. Ze bouwden oude loodsen en kerken om tot complete studio's, waar ze hun programma's produceerden. Ze kochten zendtijd voor hun programma's of stichtten een eigen netwerk van met elkaar verbonden televisiestations.

Geloof en dollars

Rex Humbard werkte aanvankelijk in een oude evangelisatietent van zijn

vader, kocht een oude bioscoop, die hij ombouwde tot studio om vandaaruit kerkdiensten uit te zenden. Hij opereert op dit moment op 600 stations in achttien landen. Oral Roberts houdt gezingsdiensten, nadat hij op jonge leeftijd door een wonder van tuberculose was genezen. Voor zijn "healingministry" stichtte hij in Tulsa de City of Faith, bestaande uit radio- en televisiestations, de Oral Roberts Universiteit en het Oral Roberts Hospitaal. Zijn programma "Oral Roberts and you" is te zien op 165 TV-stations. Hij preekt het "seed of faith" geloof: stort een zaadje van geloof, een aantal dollars, op de rekening van Oral Roberts en God zal dit zaadje wasdom geven in de vele zegeningen, die hij uitstort over de zaaier. God zegent het succes.

Moral Majority

Jerry Falwell begon in een verlaten limonadefabriek en zendt wekelijks zijn "Old Time Gospel Hour" uit, maar ging zich vooral toeleggen op de opleiding van jonge, conservatieve predikanten. Hij stichtte het Liberty Baptist College en Liberty Baptist Seminary en denkt in de komende jaren 50.000 predikanten te kunnen vormen voor de Baptistengemeenten in het land. Nog in 1965 bestreed hij de burgerrechtenbeweging van zijn collega Martin Luther King, omdat het geloof zich niet mocht mengen in de politiek, maar in 1980 richtte hij zelf de *Moral Majority* op met de woorden: "God heeft me geroepen om meer te doen dan preken alleen. Hij heeft me gevraagd om initiatieven te nemen. Ik heb een Goddelijk Mandaat om naar de vergaderzalen van het Congres te gaan en te strijden voor de wetten die Amerika kunnen redden".

Robert Schuller is verbonden aan de Reformed Church in Amerika, van oorsprong een aftakking van de Nederlandse Hervormde Kerk. Zijn "Hour of Power", waarin hij een blij en positief Christendom predikt, is te zien op 149 stations in de Verenigde

Staten. Hij zendt uit vanuit zijn "Crystal Cathedral", een flonkerend gebouw van glas in Orange County in California, betaald met giften van vijf- en tiendollar biljetten.

b. De "talkies"

Willen de "supersavers" hun boodschap voornamelijk op het scherm brengen via kerkdiensten en opwekkingsbijeenkomsten, anderen nemen het programmaconcept van de *talkshow* over. Jimmy Bakker was met zijn PTLshow dagelijks per satelliet in heel Amerika te volgen. PTL staat voor "Praise the Lord" of "People that Love" of sinds het bekend worden van het zwijggeld, dat betaald werd aan zijn secretaresse "Pay the Lady". In zijn show figureerden Amerikaanse sterren, die vertelden van hun bekering en het effect daarvan op hun succes in het maatschappelijk leven.

Pat Robertson stichtte het Christian Broadcasting Network (CBN), dat naast de televisie maatschappijen ABC, CBS en NBC het vierde grote netwerk werd. CBN geeft nieuws, drama, sport, spelletjes, soapopera's, variëte en reclame, alles vanuit bijbels perspectief. Pat Robertson leidde zelf de talkshow "The 700 club", totdat hij in 1986 besloot een gooi te doen naar het presidentschap.

c. De "entertainers"

Jimmy Swaggart, neef van de rockmuzikant Jerry Lee Lewis, trad op in een muzikale show. Hij preekte hel en verdoemenis, geen communisme maar een vrije markteconomie, geen homosexualiteit maar monogame huwelijksrelatie, geen abortus maar bescherming van het ongeboren leven. Dit alles gebracht op een geëxalteerde manier. In zijn programma's veel gospel-muziek, waarvoor in Amerika een enorme markt is.

Ieder talent kan ten dienste van de verkondiging gebruikt worden. Ralph Mills brengt het evangelie met goochel- en verdwijntrucs. James Robi-

son is streng en fulmineert tegen alle vormen van immoraliteit. Als Kenneth Copeland bezig is, breekt bij het publiek de Geest door; het publiek zingt, lacht, gilt en schreeuwt. Bij Ernest Angley wordt de duivel onder luid gekrijs hardhandig uitgedreven.

2. Enkele karakteristieken

a. Amerikaans fenomeen

De elektronische kerk is een typisch Amerikaans fenomeen. In Amerika is alles onderworpen aan de ijzeren wetten van het kapitalisme, ook de media. In de elektronische kerk wordt het levensgebied van de religie door 'vrije ondernemers' ook binnen het kapitalisme gebracht. Godsdienst en kapitalisme gaan hand in hand. Je vindt er een onbeperkt geloof in God én een onbegrensd geloof in de kracht van het medium. Bij de intrede van de televisie in Amerika kregen de bestaande kerkgenootschappen aanvankelijk "free time" van de televisie maatschappijen aangeboden. Daar de evangelisten doorgaans niet tot zo'n kerkgenootschap behoorden en dus niet van deze gratis aangeboden zendtijd konden profiteren, begonnen ze voor veel geld zelf zendtijd te kopen. Daarmee kochten ze de kerken uit de markt. Zo is religie een verkoopartikel geworden, bestemd voor consumenten. Daarom kan de elektronische kerk gezien worden als een advertentiecampagne voor God. Men schat dat de gezamenlijke evangelisten 500 miljoen dollar per jaar uitgeven voor zendtijd en daarmee is de elektronische kerk topadverteerder in de V.S.

Kosten

Er is natuurlijk nog meer geld nodig om deze bedrijven draaiende te houden. De kosten van productie, promotie en marktonderzoek kunnen hoog oplopen. Philippe Cornet schat in een artikel in de "Newsletter" van de UNDA (de internationale katholieke associatie voor radio en televisie) de totale kosten van de televisiedo-

minees op 5,6 miljard dollar per jaar. Dit geld moet bijeengebracht worden uit vrijwillige bijdragen van de kijkers, door het verkopen van boeken, grammofonplaten en allerlei snuisterijen. Maar vooral moet het geld op tafel worden gebracht door een uitgekend gebruik van de communicatietechnologie.

b. Computer commercie

De elektronische kerk zou niet kunnen bestaan zonder de computer. Zichtbaar zijn de programma's en het optreden van de predikant voor het scherm, maar het hart van de elektronische kerk is de computer, die steeds sneller en tegen geringere kosten kan opereren. De computer stelt de predikant in staat op bijna-persoonlijke wijze te communiceren met zijn auditorium. Luisteraars en kijkers worden voortdurend uitgenodigd één van de telefoonnummers te bellen, om advies te vragen of het gebed van de evangelist; je kunt ook iets aanvragen dat wordt aangeboden. Je kunt ook brieven schrijven over je persoonlijke problemen, problemen in je huwelijk of familie, moeilijkheden met je kinderen, je financiële problemen. Op die manier wordt veel informatie vergaard van de mensen achter de namen en adressen. Dit materiaal kan in de computer worden opgeslagen en gesorteerd.

Afhankelijke relatie

De computer kan op ieder probleem een bijna-persoonlijk antwoord formuleren, zodat je het gevoel krijgt door de tele-evangelist gekend en begrepen te worden in je eenzaamheid en je problematiek. Een relatie wordt geschapen en een vorm van afhankelijkheid. In deze relatie speelt de dollar een belangrijke rol. In de dollar kun je een relatie uitdrukken, een relatie onderhouden, je heil ook in zekere zin kopen. Dollars kunnen immers een zegenrijke functie vervullen in het heilsplan van de Heer. De zegen van de Heer kun je ook aflezen aan het aantal dollars, dat je bezit.

c. Simpele boodschap

Deze commercialisering heeft de inhoud van de boodschap beïnvloed. De rekeningen zijn zo hoog, dat iedere uitzending dollars moet opleveren. De boodschap mag niet te moeilijk zijn, goedkope genade wordt aangeboden. Je kunt in dit leven gezond en rijk worden, als je maar gelooft. De complexiteit van de paradox wordt vermeden en de mensen worden voor simpele alternatieven gesteld: de hemel of de hel, Amerika of het communisme, het goede of het kwade, Christus of de duivel. De samenleving wordt bedreigd door de duivel, het communisme, de homoseksuelen, de oecumene, de Raad van Kerken, soms ook de katholieken. En dat alles in een show, met gebruikmaking van alle mogelijkheden die de televisie biedt. De emotie wordt bespeeld, met eigen tranen worden tranen bij het publiek losgemaakt. De dominee is een acteur, hij speelt zekerheid, soms laat zijn glimlach iets van aanschouwde zaligheid zien, soms vonkt de woede uit zijn ogen als hij de duivel op het spoor is. Ieder gebaar is ingestudeerd en op effect berekend. De evangelist is "the Star" van wie het door God gezegende succes afstraalt; hij is ook de bemiddelaar, die kan interveniëren tussen God en jou. Stuur maar wat dollars op.

d. De aanhang

Wie zijn in Amerika de kijkers van de elektronische kerk? De dominees zelf tellen hun "audience" voornamelijk in termen van dollars. Dat geld komt zeker niet hoofdzakelijk uit de rijke lagen van de bevolking. Het onderzoeksbureau Gallup heeft ook onderzocht wie er kijkt: de meest typische kijker is vrouw, zwart, van middelbare leeftijd, woont in het Zuiden en heeft niet meer dan lagere school. Kortom, de lagere inkomens en de werklozen. Jimmy Bakker maakte handig gebruik van deze wetenschap. Zijn oproep om geld te sturen kwam vaak precies op het moment dat de che-

que voor de bijstand bij de mensen in de bus lag.

Uit het onderzoek bleek ook, dat de kijkers vooral degenen zijn, die ofwel "evangelical" georiënteerd zijn ofwel de conservatieve maatschappijopvatting delen. Bij die groepen valt succes te behalen. Men preekt dus in zekere zin voor eigen parochie.

Teruggang?

Juist dit laatste gegeven is er de oorzaak van, dat de publiek geworden schandalen zo desastreus doorwerken bij het publiek dat de dominees serieus nam. Overigens kwamen deze schandalen ook naar buiten, omdat de evangelisten elkaar in een meedogenloze concurrentieslag neersabelden. De concurrentie nam toe, omdat de kijkcijfers terugliepen. In februari 1987 werd Swaggarts programma nog bekeken door 2,1 miljoen huishoudens. Na de affaire-Bakker daalde in november het kijkpubliek naar 1,7 miljoen. Andere peilingen echter leverden nog lagere getallen op, zelfs tot 860.000 kijkers. Het CBN van Pat Robertson meldde, dat van april tot oktober dat jaar de giften met ruim 30% waren teruggelopen. In 1988 liet de overkoepelende organisatie "National Religious Broadcasters" weten, dat ze voor de toekomst rekenden op "een verschuiving van de aandacht naar meer plaatselijk gerichte religieuze programma's".

Verschuiving

Een aanduiding voor deze verschuiving zou kunnen zijn, dat de Rooms-Katholieke Kerk, samen met de orthodoxe en protestantse kerken een eigen christelijk televisiestation hebben opgericht. Het initiatief daartoe ging uit van het kabelstation TLI, dat tot oktober 1987 het PTL-programma van Jim Bakker doorgaf. De kerken besloten te gaan samenwerken in VISN (Vision Interfaith Satellite Network), met dagelijks uitzendingen van kerkdiensten, preken, discussieprogramma's, kinderprogramma's

en films. In tegenstelling tot de televisiekerken wil dit nieuwe station geen geld werven met hun programma's. Het wil zich bedruipen met reclameboodschappen en kerkelijke schenkingen. Men hoopt 16 miljoen huishoudens te bereiken.

3. Elektronische Kerk buiten Amerika

Van meet af aan zijn een aantal televisiepredikanten met hun mammoet-bedrijven over de grenzen gegaan. Ze hebben zich daarbij voornamelijk gewend tot de engelstalige markt in Canada en Australië, maar ook naar ontwikkelingslanden in Afrika, Azië, Midden- en Zuid-Amerika. In een aantal landen hebben ze kantoren en eigen operationele studio's. Hun succes is echter afhankelijk van een aantal factoren. Allereerst is er de taal. Direkte overname kan slechts geschieden in engelstalige gebieden. Showachtige programma's, die meer koren, beweging, dans en gospelmuziek in beeld brengen en minder gesproken woord, zijn echter met geringe middelen aan te passen aan de anderstalige markt.

Antenne

De markt moet wel over een 'antenne' beschikken, die is afgestemd op deze commerciële verpakte geloofsboodschap. In de Verenigde Staten blijken de programma's vooral aan te slaan in het fundamentalistische Zuiden, waar bijbelvaste, evangelikale christenen wonen. Ook in het buitenland heeft de elektronische kerk alleen kans van slagen, als er een aanzienlijk deel van de bevolking open staat voor deze conservatieve geloofsbeïnvloeding.

Men kan slechts alleen in die landen slagen, waar de media op commerciële leest geschoeid zijn en aan "de vrije ondernemers van de godsdienst" alle vrijheid geboden wordt. Landen waar de media gebonden zijn aan culturele en maatschappelijke afspraken, geven weinig mogelijkheden.

Europa

Om bovengenoemde redenen heeft men in Europa tot nu toe alleen teurstellingen te verwerken gehad. Vorig jaar wilde men vanuit Noorwegen met de "New World Channel" via de Intelsat V F2-satelliet programma's in het Engels en het Noors uitstorten over Europa. Na een aantal maanden moest men stoppen vanwege minimale belangstelling. Engeland zou vanwege de taal een goede markt zijn, maar men heeft niet kunnen binnendringen in het medialandschap. Hier en elders in Europa moet het via commerciële kanalen, die buiten videoclips en oude films over een tekort aan programma's klagen. In Frankrijk wilde Jimmy Swaggart een plaats veroveren op TF 1, maar Jimmy's escapades waren er de oorzaak van dat "officieel" het contract werd teniet gedaan.

Derde Wereld

In de ontwikkelingslanden echter heeft de elektronische kerk vaste voet aan de grond gekregen. Rex Humbard, Jimmy Swaggart en Jim Bakker waren al lang te zien op de schermen op de Filipijnen, Chili, Brazilië en een aantal Afrikaanse landen.

De secretaris-generaal van de CELAM, de Latijns-Amerikaanse bisschoppenconferentie, waarschuwde onlangs tegen wat hij noemde "het verslavingsyndroom" van de Amerikaanse televisie-evangelisten, die de verticale dimensie van het geloof zo zeer belichten, dat de sociale dimensie van het geloof wordt vergeten. Het gevaar ligt in het waardenpatroon, dat men in de programma's uitstraalt. Zoals H. van Hout opmerkt in zijn "Nota van het Oekumenisch Missionair Beraad": "Wie het 'prijs God' en het 'God zegene je' uit de programma's van de elektronische kerk wegstreept, ontdekt als onderliggend waardepatroon: beloning voor prestaties, materieel succes, een ode op het vrije ondernemerschap, macht, zekerheid en gezond-

heid". In tijden van grote onzekerheid bloeien religieuze sekten, met het poststempel Verenigde Staten, in de ontwikkelingslanden op. Sommige machthebbers maken voor hen zelfs ruim baan. In Guatemala wierp op een gegeven moment zelfs de machthebber Rios Montt zich op als profeet van de sekte "Het Woord". Het zijn deze sekten, die de antenne van de armen afstemmen op de zegeningen van de elektronische kerk.

In Afrika vinden gebedsgenezingskerken veel aanhang. Bij zijn afscheid aan de Vrije Universiteit van Amsterdam wees Prof. J.M. Schoffeleers op het conservatieve karakter van deze kerken, die "een medicalisering van het christendom" preken. Mensen zoeken er troost, veiligheid, zekerheid en de wereld wordt er beperkt tot het welzijn van de familie en de groep binnen een beperkte horizon. De elektronische kerk kan heel goed dienen als opium, gemanipuleerd in de handen van de machthebber.

Andere kant

Toch is er ook een andere kant. Bij gelegenheid van zijn promotie op het proefschrift "*The Telenovela and emancipation*" wees Nico Vink erop, dat de Braziliaanse televisie onafhankelijker is van Noord-Amerika dan Hilversum. De eigen telenovela's

trekken meer kijkers dan welke geïmporteerde programma's dan ook. Deze televisiefeuilletons worden avond aan avond door miljoenen kijkers gevolgd. Ze vervreemden de kijkers niet van hun eigen situatie, maar kunnen helpen de eigen problemen herkenbaar te maken".

Verdiert het daarom geen aanbeveling, voor deze landen geld vrij te maken om een eigen media-industrie op te bouwen?

Geraadpleegde literatuur

Armstrong, B., *The Electronic Church*. Mashville 1979

Hadden, J.K. en C.E. Swann, *Prime Time Preachers*, Reading, Massachusetts 1981

H.J. van Hout (eindred.), *Religie en Televisie. Aanzetten voor een oekumenisch mediabeleid*.

Nota van het Oekumenisch Missionair Beraad, trepunt van een twintigtal kerkelijke en missionaire organisaties in Nederland, 1982; ook verschenen in: *Archief van de Kerken* 37(1982)k.841-852

Horsfield, Peter G., *Religious Television. The American Experience*, Longman, New York 1984

Cornet, Philippe, TV-evangelists try to conquer the planet, in: *Monthly Newsletter of UNDA*, september 1988

Lammers, A., *Helden van het geloof*, Balans, Amsterdam 1988

Vink, Nico, *The Telenovela and emancipation*, Royal Tropical Institute, Amsterdam 1988

Henk Kempes (1933 te Amsterdam) studeerde filosofie en theologie te Warmond. Vanaf 1968 medewerker bij KRO-radio, afdeling godsdienstige uitzendingen.

Lejo Schenk en Aaltje van Valderen

Het media-imperium Lumen 2000. Hoe onbekend maakt onbemind?

Een jaar hebben Lejo Schenk en Aaltje van Valderen nodig gehad om het netwerk van stichtingen, ondernemingen en personele relaties in kaart te brengen, dat zich internationaal presenteert onder de naam "Lumen 2000". Langzaam rees het beeld op van een katholiek evangeliserend media-imperium, geleid en gefinancierd vanuit Nederland. Initiatiefnemers Piet en Trude Derksen stemden in met het van binnenuit in beeld brengen van hun imperium. Schenk en Van Valderen filmden vervolgens in Eindhoven, Brussel, Rome, Dallas, Bogota en maakten een uitvoerig interview met Piet en Trude Derksen, hetgeen resulteerde in een op 5 juni 1989 als Kenmerk Special (IKON-KRO/RKK) uitgezonden documentaire. Voor "Wereld en Zending" schreven ze een beschouwing.

El Minuto de Dios

Bogota, Colombia: volgens mensenrechtenorganisaties het meest gewelddadige land van Latijns Amerika. Eens per jaar worden er in een congrescentrum honderden tafels sijk gedekt en verzamelen zich de rijken, ondernemers, politici en hoge militairen voor het "miljoenenbanket". Menu: dunne soep en brood. Dit gala-banket ten bate van de armen is een initiatief van een priester die in Columbia wel 'de spekpater' wordt genoemd: Garcia Herreros, stuwende kracht achter 'El Minuto de Dios', de minuut van God. Die naam dekt veel. Om te beginnen een dagelijks op prime-time uitgezonden tv- en radio-programmatje. Voorts een door Herreros gestichte wijk in Bogota, bekostigd met geld 'van de rijken' ten behoeve van 'de armen': nu een keurige middenklasse wijk. In die wijk een charismatische gemeenschap rond een parochie met dezelfde naam, een eigen radiostation 'El Minuto de Dios', eigen scholen, bibliotheek, een rooms katholieke universiteit in aanbouw. Alles werd door pater Herreros bijeen gecollecteerd via uitzendingen waarin geweldloosheid

en vergeving centraal staan, geweld en wapengebruik worden veroordeeld, maar waarin tegelijk opvallend vaak wordt gesuggereerd dat de geweldspiraal in Columbia toch vooral te wijten is aan linkse oppositie en verzet: die geledingen dienen daarom krachtig door het leger te worden aangepakt.

Betrokkenheid of vertrouwen

Tot zover niet veel nieuws. Van veel landen met een dominante militaire sector, fascistische terreurgroepen en politieke moorden kennen we immers het verschijnsel van kerkmensen die er liever het zwijgen toe doen, de waarheid in het midden laten of blijven betogen dat verandering alleen komt als de mensen zich maar tot Jezus bekeren. En dat laatste kan nog wel kloppen ook, maar het maakt enig verschil of je dat nastreeft vanuit de maatschappelijke betrokkenheid die de Latijnsamerikaanse bevrijdingstheologen hoog in het vaandel voeren, of vanuit het blijde vertrouwen waarmee men met de ogen dicht op Jezus' wonderen wacht. Het was Lumen-directeur Ed Arons zelf, die ons voorstelde naar Colom-

bia te gaan, omdat zijn organisatie daar een voorbeeldig samenwerkingsproject heeft met 'El Minuto de Dios'. En het is juist die samenwerking moet lokale katholieke organisaties, die Lumen in korte tijd een stevige vinger in de media-pap van zoveel Derde Wereldlanden heeft gebracht.

Ingeweven dilemma

Beijst onze ervaring nu, dat Lumen – inmiddels actief in meer dan zeventig landen ter wereld – overal impliciet de zijde van de gevestigde macht kiest? Dat mag zeker niet zo gezegd worden. Maar dat gevaar is groot en lijkt een 'ingeweven' dilemma voor een club die zich met evangelisatie bezighoudt en er daarbij vanuit gaat dat radicale verandering alleen kan plaatsvinden als de mens zich persoonlijk bekeert en tot Jezus komt. "Pas dan", zo drukt oprichter Piet Derksen het uit, "leg je de bijl aan de wortel van de boom". Het is een opvatting die we in verschillende nuances tegenkwamen op onze tocht door het Lumenimperium.

Zo ook het thema vergeving. Een basisbegrip in het christelijk geloofsgoed, maar soms wel wat wrang geïnterpreteerd. Zo vroegen we bijvoorbeeld aan pater Jim Birmingham, bestuurslid voor Afrika, wat hij als pastor zou doen wanneer er een vrouw bij hem zou komen nadat haar man of zoon was vermoord door het privé-legertje van een grootgrondbezitter. "Ik zou haar zeggen: Vraag Jezus het ze te vergeven. Zo maak je Jezus tegenwoordig in die situatie".

Bevrijding?

Pater Tom Forrest, die de campagne 'Evangelisatie 2000' leidt, deed er nog een schepje bovenop met de mededeling, dat de bevrijdingstheologie weliswaar een aantal prachtige boeken had opgeleverd, maar dat naar zijn eigen ervaring in Latijns-Amerika de bevrijdingstheologie toch vooral de polarisatie diende door arm en rijk tegen elkaar op te zetten. Om

het meerheid dat zijn voorkeur verdient te onderstrepen, gaf hij het voorbeeld van de fabriekseigenaar die de liefde van Jezus niet kent: "Dan bereik ik hem met de evangelische boodschap; de fabriekseigenaar wordt rechtvaardig; hij gaat zijn arbeiders een eerlijk loon betalen. Voor wie heb ik nu méér gedaan? In Latijns-Amerika zullen velen zeggen 'voor de arbeiders' of 'voor beiden evenveel', maar de waarheid is: er werd maar één mens christen! De arbeiders kregen brood, maar de eigenaar kreeg het Brood van het eeuwige leven, hij is dus de gelukkigste."

Sociaal gevoel

Toch leeft er binnen Lumen wel degelijk een sterk sociaal gevoel. Niet voor niets werd oprichter Derksen in Nederland bekend als grote weldoener van de leprozenkolonie 'Agua de Dios'. Nog vóór Derksen in de evangeliserende media ging, las zijn vrouw Trude hoe leprozen op zo'n honderd kilometer van Bogota alleen maar kranten hadden voor de verzorging van hun wonden. Derksen stak in enige jaren enkele miljoenen in 'Agua de Dios' en bracht daar de lepra tot staan.

Bezorgde zakenman

Piet Derksen is een handige, buitengewoon geslaagde zakenman. Toen hij zijn keten 'Sporthuis Centrum' had verkocht, bouwde hij Center Parcs – bungalowparken met tropische waterparadijzen – verder uit tot een concern dat naast de Nederlandse parken vestigingen in Duitsland, België, Frankrijk en Engeland heeft. Waarde: ruim 900 miljoen. In katholiek Nederland, zeker dat van na het Vaticaans Concilie, voelden de Derksens zich niet thuis. Het beroep in laatste instantie op het persoonlijk geweten, de uittrede priesters, het 'meepraten' van leken op uitnodiging van hun bisschoppen, dat alles was hun een doorn in het oog. Derksen: "De katholieke kerk is geen democratie en zal dat ook nooit worden."

Anti-katholieke KRO

Met zakelijke rechtlijnigheid besloot hij een en ander aan te pakken, hier en in de Derde Wereld en wel met gebruikmaking van de media, want: "Die zijn aan de protestanten overgelaten, dat is een van de grootste zonden van nalatigheid van de Katholieke Kerk. En de katholieken doen het in ieder geval veel beter dan de fundamentalisten, want ze preken de liefde en niet de haat. Jezus zou televisie trouwens ook gebruikt hebben, want voor de bergrede ging hij op een heuveltje staan." Een van Derksens eerste wapenfeiten was zijn aanval (via De Telegraaf) op de KRO. "Die is anti-katholiek, dat zie je aan de programma's" en hij kondigde aan, binnen Nederland te komen met een alternatief: een echte katholieke omroep. Naar zijn zeggen is hij toen ook door het Vaticaan 'ontdekt': "Na dat geruchtmakende interview heeft de nuntius in Nederland (Cassidy) m'n vrouw en mij diezelfde dag nog uitgenodigd voor een lunch. De nuntius, hij kent me heel goed, is nu staatssecretaris geworden, de hoogste functie die je kunt hebben na de paus."

Doorbraak

Maar de geestelijke bron van zijn geloof ligt in de katholieke charismatische beweging. De echte doorbraak kwam in het Franse Paray le Monial, waar ze toetraden tot de charismatische gemeenschap 'Emmanuel' en de internationale 'Fraternité de Jésus'. Piet en zijn in geestelijke zaken zeer stimulerende echtgenote Trude ("Ik heb veel gebeden en ben heel gelukkig dat hij deze weg samen met mij is gegaan") noemen zich sinds hun ervaringen in Paray 'herboren'. In wondere kleuren kan Trude schilderen hoe ze tot Maria om voorspraak bad bij Jezus, die haar gebed verhoorde en Piet genas van een door artsen als ongeneeslijk beschouwde ziekte. Veelvuldig zijn ook hun ervaringen met duidelijke signalen van God. Tekenende dat ze zoveel

jaren niet juist hadden verstaan, maar die nu, achteraf duidelijke bakens bleken op de weg die God met hen voorhad. Trude vertelt ook hoe ze samen met haar man in Paray besloot afstand te doen van aardse rijkdommen: hun kapitale villa in het Belgische Turnhout en hun kunstverzameling (die bij Christie's een miljoen opbracht); hoe ze worstelend met die beslissing steeds bad om kracht en hoe ze, eenmaal neergestreken in een huurbungalow op een van de Center Parcs, Jezus dankte voor haar nieuwe omgeving, compleet met mooie natuur en vijver met eendjes: "Jezus, we wilden u iets geven en nu geeft u ons iets! En toen hoorde ik in mijn hart heel duidelijk: ik laat me in liefde niet overtreffen!" Piet en Trude Derksen hopen dat de rijken hen zullen volgen in het gebod van de armoede; dan zou de wereld er heel anders uitzien: "Enkelen deden dat, nog niet de rijksten".

De organisaties

Wat deed het echtpaar Derksen met zijn rijkdommen? Ze richtten naar Frans voorbeeld de Rooms-katholieke *lekgemeenschap Emmanuel-Nederland* op. Ook riepen ze de *Stichting Getuigenis van Gods Liefde* in het leven. Die twee organisaties worden weer gefinancierd door een derde bedrijf, de *Stichting Levend Water Beheer*. Deze Stichting kan over ruime middelen beschikken: ze beheert de verkoopopbrengsten van villa en kunstcollectie, zo'n 33% van de Center Parcs aandelen die aan de beurs worden verhandeld en alle overige Center Parcs aandelen (het privébezit van het echtpaar Derksen) die werden overgedragen aan *Levend Water Beheer*. Dit kapitaal vormt de financiële basis voor onderhoud en verdere expansie van de Center Parcs-keten en voor de uitbouw van activiteiten van Emmanuel en Getuigenis, inclusief een wereldwijd vertakt katholiek evangeliserend media-imperium: *Lumen*. Het be-

stuur van Levend Water Beheer wordt gevormd door de heer en mevrouw Derksen en hun schoonzoon Pieter Terwan.

Emmanuel-Nederland

De gemeenschap Emmanuel-Nederland is een duidelijke bron van spiritualiteit en persoonlijke inzet. Deze lekengemeenschap werd – na zich 5 jaar "bewezen" te hebben – onlangs door de bisschop van Den Bosch kerkelijk erkend. De kern van de gemeenschap wordt gevormd door zo'n 300 mensen, die regelmatig een kort weekend bijeenkomen in Helvoirt, waar Emmanuel sinds kort een eigen huis heeft in het geheel verbouwde klooster 'Misericordia'. In die "gezins-weekenden" wordt veel gebeden in woorden en in tongen, vaak met de handen geheven en er wordt heel fraai gezongen. Er zijn lezingen en men wisselt (geloofs)ervaringen uit. In de tussenliggende periode ontmoet men elkaar wekelijks in kleinere kring; ieder echtpaar begeleidt een ander echtpaar. Vanuit Emmanuel worden voorts "zevenweekencursussen" georganiseerd die een aanzet willen zijn tot geloofsverdieping. De cursussen worden gegeven in parochies, maar ook in de eigen Helvoirtse behuizing, die voor dat doel van ruime gastenaccommodatie werd voorzien. De leden van de gemeenschap zijn ook actief in weekenden en midweeks voor allerlei doelgroepen. Jongste activiteit van Emmanuel is een cursus voor evangelisten, die in augustus in Helvoirt van start ging.

Getuigenis van Gods liefde

Aan de Eindhovense Markt zetelt in een vier-étagepand met forse lichtreclames de Stichting Getuigenis van Gods Liefde, waarin een groot aantal activiteiten in binnen- en buitenland wordt gecoördineerd via drie hoofdafdelingen: a. Evangelisatie & Vorming, b. Derde Wereld Projecten en c. Media.

Jaarbudget: ruim 20 miljoen gulden.

Het pand beschikt over twee kapellen en een ruimte voor Eucharistievieringen. De werkdag begint om negen uur in de kapel – op de deur een kaartje "bidden is geen tijdverlies". Tussen de middag volgt de gezongen Eucharistieviering, waarbij ook 'binnenlopers' welkom zijn. Aan de kerkruimte grenst een aandoenlijk ouderwetse devotionaliawinkel met veelkleurige heilighartbeelden, pasteluitgevoerde heilige maagden, bidprentjes, rozenkransen en enige forse planken met boeken over de paus, de encyclieken, heiligenlevens, katholieke moraal en leerboeken voor gebed: „Zodat men meteen ziet: Dit is geen secte, hier zijn ze róóms-katholiek, hier houden ze vast aan de kerk.” Hier wordt ook een deel verkocht van de in eigen huis met uiterst moderne apparatuur vervaardigde geluidscassettes met lezingen en liederen uit het eigen repertoire. Alleen in de sector bandjes, boeken en devotionalia, wordt jaarlijks twee ton omgezet. Getuigenis heeft ook een telefonische 'gebedshulpdienst', bemand door vrijwilligers. Zo'n 700 hulpvragers per maand – helaas niet één toen wij er waren – kunnen anoniem hun hart uitstorten, er wordt met en voor hen gebeden en als men dat wil volgt er contact met een priester: "We bieden geen sociale hulp, we bieden 'uitzicht'."

De hoofdzetel aan de Eindhovense Markt huisvest naast administratieve afdelingen ook de redacties van het "Magazine Getuigenis van Gods Liefde" en het met een garantiebedrag voor vijf jaar door Derksen opgezette familieblad "Manna". Deze bladen bereiken 100.000 gezinnen en de redacties kunnen beschikken over computers, tekstverwerkers en de modernste lay-out mogelijkheden.

a. Evangelisatie & Vorming

Wil Boers, lid van Emmanuel en Fraternité de Jésus, is directeur *Evangelisatie & Vorming*. Hij vormt de schakel tussen Getuigenis en Emmanuel, waarmee intensief wordt samenge-

werkt. Onder zijn verantwoordelijkheid vallen een uitgebreid lezingenprogramma en incidentele manifestaties als de "Zevenstedentocht" van pater Emilio Tardif, die met gebedsgenezingsbijeenkomsten in 1987 kathedralen deed volstromen.

En het gebeurde: tientallen aanwezigen kwamen naar voren, naar hun zeggen genezen van doofheid, blindheid, gewrichtsaandoeningen en kanker. Met dit soort bijeenkomsten en de lezingen trekt men een vooral ouder publiek en in de activiteiten liggen ook lijnen naar Focolare, Opus Dei en organisaties als Contact Rooms Katholieken.

Katholieke journalisten

Directeur Boers van Evangelisatie & Vorming onderhoudt ook het contact met *European Media Studies*. Hiervoor bekostigde Piet Derksen de aankoop van een Brussels herenhuis, dat ruim werd voorzien van computers, tekstverwerkers en media-apparatuur, waarmee 20 jonge katholieken zich ná hun eigen HBO- of universitaire studie journalistiek kunnen bekwamen. De 9-maanden-cursus kost inclusief pensioonaat f. 12.000,-, maar ook hierin springt de Stichting bij. De school wordt geleid door de Fransman Bernard de Castéras, lid van Emmanuel en Fraternité de Jésus. Hij maakt ons duidelijk dat zijn opleiding voor "iedereen, mits loyaal aan paus en kerk" is, en dat het hier om een professionele journalistenopleiding gaat. Als we enkele van zijn studenten vragen hoe ze op de school werden geattendeerd volgt verlegen gelach en knikkend in de richting van De Castéras opmerkingen als "Nou, u was toch een vriend van mijn vader..." Kortom, de school stuurde een half jaar lang een "recruteur" door charismatisch Europe, die de opleiding voor haar eerste cursusjaar hand-picked studenten bracht. Over het doel van de opleiding blijkt wat verwarring te bestaan. Als we Piet Derksen vragen of hij professionele journalisten opleidt of ze vooral

in het geloof schoolt, zegt hij: "Dat laatste, we geven ze een kopjaar aan hun studie, want ze zijn er eenvoudig niet meer, katholieke journalisten."

b. Derde Wereld Projecten

Het directoraat *Derde Wereld Projecten* van de Stichting Getuigenis van Gods Liefde wordt geleid door Pieter Terwan, tevens bestuurslid van Levend Water Beheer. Hier gaat jaarlijks zo'n 3 miljoen om voor sociale en medische projecten, die overigens vaak gekoppeld worden aan evangelisatie- of media-werk.

c. Media en Lumen

Ed Arons is directeur *Media* van de Stichting Getuigenis van Gods Liefde. In Media, het belangrijkste directoraat, wordt jaarlijks vijf miljoen besteed, waarvan zo'n tien procent in Nederland. Het leeuwendeel gaat naar de Derde Wereld en wordt daar vooral gestoken in *Lumen-projecten*. Executive director van Lumen is eveneens Ed Arons. Piet Derksen, gevraagd naar het einddoel van Lumen: "Een wereldomspannend net van satellieten, dat is wel m'n droom." Met de Amerikaanse mother Angelica wordt binnenkort een radiozender ingericht op de Romeinse kust. Derksen: "Die bereikt heel Europa en Rusland tot achter de Oeral". Samen met de Braziliaanse bisschoppen heeft Lumen inmiddels een satellietkanaal. Maar er ligt nog wel wat tussen droom en daad. In Derksens geval de Europese bisschoppen, die hem vroegen zijn satellietplan voor Europa in de ijskast te zetten.

Roomse omroep

Eenzelfde lot was de "ècht roomse omroep voor Nederland" beschoren. Om die te realiseren werd de Stichting Gabriël opgericht. Derksen op de vraag waarom die omroep er nog niet is: "Kardinaal Simonis vroeg ons te wachten, hij heeft de hoop de KRO van binnenuit te kunnen verbeteren". Zijn de bisschoppen het dan zo met hem eens? "Laat ik het zo zeggen:

Ze zijn er niet éénmenig over. Mijn bisschop (Ter Schure) is het met me eens. Gijsen ook". Pieter van der Velden, voorzitter van Gabriël, maar ook rechter in Den Bosch, adviseur van Mgr. Ter Schure, voorzitter Kerk in Nood, lid Emmanuel en bestuurslid Stichting Getuigenis van Gods Liefde: "We onderzoeken nu de mogelijkheden via commerciële kanalen en kabeltelevisie en daarnaast informeren we de bisschoppen over onze bevindingen over de KRO-programma's." Dankbare bisschoppen? "De bisschoppen zijn geïnteresseerd, maar tot andere reacties is het op dit moment niet gekomen."

Lumen internationaal

Intussen ging Piet Derksen 'internationaal' met Lumen. In alle rust werden contacten gelegd en er werd gebouwd aan een heus imperium. Een greep uit de contacten: Derksen kwam in de bestuursraad van het Centro Televisivo Vaticano; in 1987 werd hij door de paus op persoonlijke titel uitgenodigd bij de Synode over taak en rol van de leek; Lumen kreeg bestuursleden per werelddeel, vrijwel allen afkomstig uit de hogere regio's van de International Catholic Renewal Office (ICRO); bestuurslid van Getuigenis werd father Tom Forrest, ex-ICRO-voorzitter; Firenze Tagliabue, directeur Vaticaanse televisie, werd bestuurslid voor Lumen-Europa, een functie die hij een tijdlang vanuit zijn vaticaanse kantoor waarnam: in 1987 organiseerde en financierde Lumen een wereldwijde priestertraite in de pauselijke audiëntiezaal; Lumen-projecten werden door het Vaticaan geïntroduceerd bij de pauselijk nuntii overal ter wereld; Piet Derksen ontmoette de paus een aantal malen persoonlijk - "Hij heeft me dicht tegen zich aangedrukt." - en werd zelfs door hem uitgenodigd op Castel Gandolfo.

Vaticaanse rugdekking

Veel aan de weg timmerden Derksen en Arons daarbij niet. Het zo ontstane

informatievacuüm liet ruimte voor speculaties en gissingen. In kringen van katholieke communicatoren en progressieve missie- en zendingswerkers groeide de argwaan. Er leek dreiging uit te gaan van de "schier onuitputtelijke financiële middelen" en de op het oog steeds aanwezige rugdekking vanuit het Vaticaan maakte het fenomeen Lumen nog ondoorzichtiger. Was een recent bericht: "Lumen uit het Vaticaan gezet" wishfull thinking? Je weet het natuurlijk nooit in vaticaanse zaken, maar volgens ons zit het als volgt: de absolute trouw van Derksen en Lumen aan paus en kerk, gecombineerd met de inzet (immaterieel en financieel) op evangeliserend terrein kan het Vaticaan niet anders dan welkom zijn. Aan de andere kant kunnen al te exclusieve relaties het imago van een "pluriforme katholieke kerk" aantasten. Dat gebeurt gemakkelijk als er Lumen-zaken vanuit een Vaticaans kantoor worden geregeld of als een trotse pater Forrest zo veelvuldig op zijn Vaticaanse contacten wijst dat men licht kan denken dat Lumen-zaken Vaticaanse zaken zijn. Waarschijnlijk werd de heren dus verzocht Lumen-zaken wat nadrukkelijker als particulier initiatief te presenteren en dat is heel wat anders dan "eruit gezet worden".

"Bidt voor Nederland"

Maar de contacten zijn onveranderd goed en dat kán ook niet anders want er lijkt sprake van een wederzijdse afhankelijkheid: Lumen wil en kan niet zonder een mooie relatie met het Vaticaan en Piet Derksen schonk kardinaal Tomko van de Propaganda Fide twintig miljoen gulden voor de opleiding van priesters in de Derde Wereld; met geld van Lumen mocht het OCIC, een katholieke mediaorganisatie in Rome, een catalogus voor haar videotheek laten maken; in het kader van de campagne "Evangelisatie 2000" die ten doel heeft Jezus op zijn 2000ste verjaardag een wereld aan te bieden "christelijker dan

ooit tevoren" maakt Lumen in overleg met de kardinalen Ratzinger en Innocenti een serie videoprogramma's voor priesters en bisschoppen; ook de tweede "wereldwijde priesterretraite" zal volgend jaar herfst in de pauselijke audiëntiezaal plaatsvinden. "Don't thank me, thank Jesus", zei Piet Derksen tegen de 5000 applaudiserende priesters die de eerste retraite in het Vaticaan bijwoonden. "Maar", vervolgde hij met een brok in de keel, "als u iets wilt doen, alstublieft: bidt voor de kerk van Nederland!"

Zachtaardig geld

Zo'n Lumen kan bedreigend lijken voor de grote katholieke middenstroom. Ontkend kan niet worden dat Emmanuel een authentieke spiritualiteit heeft en dat ook Getuigenis en Lumen sterk putten uit de charismatische beweging. Dat hoeft geen bezwaar te zijn, integendeel: charismatische katholieken zijn een zachtaardig mensensoort, zij hechten aan vorm en liturgie, zingen mooi en hebben een warm hart voor de nood van de medemens. Tot zover "vrijheid-blijheid". Nederland is immers geen land voor massabewegingen en de pluriformiteit haalt hier van excessieve bewegingen doorgaans de scherpe kantjes wel af. Wanneer zo'n beweging zich in de Derde Wereld aandient kan het anders worden. Zeker als er flink wat geld achterzit. Dan kan zich de vergelijking met de "electronic church" opdringen. In die Derde Wereld zijn kerk en maatschappij heel wat minder pluriform, de gemiddelde gelovige niet of in ieder geval minder "geletterd" en de informatiestroom via de media heel wat smaller en eenzijdiger.

Zaaigeld

Wat doet Lumen eigenlijk in die zeventig landen? Lumen-directeur Arons: "We zijn een samenwerkingsverband van gelijkgestemden die via de media willen evangeliseren. Piet zorgt voor het 'zaaigeld', maar de

projecten moeten zich na enige tijd zelf kunnen bedruipen." Daartoe worden in de landen waar Lumen actief is steungroepen opgericht. Plaatselijke Lumen-mensen leggen projecten voor aan het hoofdkantoor in Eindhoven en onderhouden intensieve contacten met het lokale episcopaat. De mediaprojecten lopen van klein en goedkoop tot heel groot en peperduur. Bijvoorbeeld het ondertitelen van bestaande Lumen-programma's; beschikbaarstellen van stichtelijke programma's aan gespreksgroepen; produceren van dramaseries en "soaps"; inrichten van zenders, studiocomplexen en opleidingsinstituten.

Amerika

De Amerikaan Bobbie Cavnar, ex-luchtmachtkolonel, zakenman en evenals Piet Derksen "herboren", is leider van de charismatische gemeenschap "*The community of God's Delight*" en directeur van een al langer bestaand videoproductiebedrijf dat ook opdrachten buiten het Lumen-circuit accepteert (onder andere van Billy Graham). Samen met Piet Derksen en Tom Forrest stond Cavnar in 1982 aan de wieg van Lumen. Hij werd Lumen-bestuurslid voor Noord-Amerika en zijn Community Video Services te Dallas werd het hart van de Noord Amerikaanse Lumen-vestiging. Die bestaat uit een enorme video-library waaruit Lumen-deelnemers losse beelden en programma's kunnen putten en een trainingscentrum dat studenten uit de hele wereld opleidt voor technische functies bij radio en t.v. Derksen investeerde hier ruim vier miljoen gulden in uiterst moderne apparatuur. Hiermee kunnen de studenten trainen. De equipment wordt ook gebruikt voor eigen programma's en het visueel aantrekkelijker maken van eenvoudige producties van Lumenpartners. De Dallas-studenten worden geselecteerd door de lokale Lumen-bestuursleden en door plaatselijke bisschoppen. Ook de vestiging

in Bogota heeft een opleiding, zij het meer programmatisch. Cursisten uit heel Latijns-Amerika krijgen er een mediatraining voor evangelist. Naast de "geestverwantschap" zit het bindende van Lumen zeker ook in die royale faciliteiten. Ze lijken heel verleidelijk voor de eenzaam in locale media pionierende pater of non in de bush van Brazilië, Ghana, de Filipijnen of India.

Doelstellingen

De doelen achter de Lumenactiviteiten. Cavnar: "Een dam opwerpen tegen de oprukkende Islam in Afrika." Derksen: "Een dam opwerpen tegen de protestantse fundamentalisten in Latijns-Amerika." Arons: "De kerk verliest daar dagelijks 2000 katholieken aan de fundamentalisten". Men wil de wereld winnen voor Jezus. De katholieke Jezus dan, want oecumene is volgens Piet Derksen weliswaar gewenst, maar niet tot elke prijs. Dus alleen eenheid onder Rome? "De paus is voor mij de plaatsvervanger van Jezus op aarde", zegt Derksen. "Als ik van u houd, dan geef ik u toch geen taptemelk maar volle melk!"

Uitstraling

Toch denken we dat de Lumen-uitstraling nooit het dominante karakter zal krijgen van fundamentalisten als Jimmy Swaggert of Pat Robinson. Ten eerste omdat Lumen een charismatische oorsprong heeft, een traditie die hecht aan vorm en sterk bevindelijk is. Ten tweede omdat ze rooms-katholiek is, een traditie waarin extremen door het instituut zelf worden afgedempt. Ten derde is ze minder 'politiek' dan Swaggert en Robinson, die op dit terrein vaak heel expliciet zijn. Dat heeft niet alleen te maken met de charismatische en katholieke achtergrond, maar ook met de vooralsnog Europese geest die er waait: Lumen mist de identificatie met een virulent conservatieve ideologie à la Reagan. De vierde reden die Lumen er van zal weerhouden een rabiata fundamentalistische kant

weerhouden een rabiata fundamentalistische kant uit te zwaaien is 'behoefte aan erkenning'. Hun jarenlange pogingen om lid te worden van de UNDA, de internationale organisatie van katholieke mediacommunicatoren, stuiten in die kring op hevige verzet, niet alléén van de zijde van de KRO. De tijd en een Lumen-donatie aan de UNDA-videotheek lijken het tij te keren. We hebben het vermoeden dat de UNDA tijdens haar jaarvergadering in oktober aanstaande Lumen als lid zal toelaten.

In de veilige traditie

Zijn we nu bezig iedereen in slaap te sussen? Moet Lumen niet zeer kritisch worden gevolgd? Natuurlijk wel, want haar visie op zending/missie en haar lust tot expansie, kan hen makkelijk tot bondgenoot maken van mensen met bedenkelijke theologische en maatschappelijke opvattingen. Zie Colombia, waar Lumen naar ons gevoel – mogelijk ongewild – toch de status quo ondersteunt en op 't oog rechtvaardigt. Zij ziet daar in elk geval geen kans zich te solidariseren met de katholieke basisbeweging. Lumen wenst heel bewust te staan in de hele historische katholieke traditie: niet alleen liturgisch, maar ook qua moraal ('Humanae Vitae') en in een onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de hiërarchie. Lumen-director Arons zegt daarover: "Er is misschien wel een beperking vanuit onze kerkvisie. Lumen probeert loyaal te staan tegenover de kerk, we nemen dus de plaatselijke bisschoppen en hun houding serieus. Als katholiek kun je niet los gaan staan van je kerk."

Die opvatting vindt gemakkelijk een parallel in de sociaal-maatschappelijke positiekeuze en zal Lumen dus weinig ontvankelijk maken voor de ontdekkingen van de theologie van de bevrijding, de feministische theologie of een kwetsbare dialoog met de andere wereldgodsdiensten.

L. Schenk en A. van Valderen zijn eindredacteur en bureau-redacteur van de oecumenische actualiteiten rubriek Kenmerk van IKON-KRO/RKK.

Roelf Haan

Terugblik: communicatie waarvan, waarvoor en hoe?

In de voorgaande artikelen wordt een aantal belangrijke lijnen getrokken, vanuit de praktijk en reflecterend. Situaties en ontwikkelingen worden beschreven en geanalyseerd. Ook het methodologisch aspect komt aan bod. Roelf Haan vat een en ander kort samen en voegt daar een enkel commentaar aan toe.

1. Grondhoudingen

De kerken zijn gewend moderne communicatiemiddelen als film en televisie als on-serieus te beschouwen en dus ongeschikt voor kerkelijke bemoeienis. Er zijn, zeggen Frie en Hoekstra, gelukkig anderen, die de televisie zien als een plaats van spiritualiteit, als "één van de zingevings-systemen aan de hand waarvan mensen hun ervaringen ordenen en integreren". Het interview met Koole toont, hoe boeiend het gevecht met het medium kan zijn, wanneer dat wordt aangegaan vanuit een professioneel/creatieve instelling.

2. Spanning tussen dogma en drama

Een spanning blijft er, zegt Koole, tussen dogma en drama. Maar is die er ook tussen de christelijke grondhouding (missionair, pastoraal, dienstbaar, ruimte scheppend, oriëntatie biedend) en de artistieke vormgeving? Tussen christelijk geloof en drama? Henau stelt in zijn boeiende bijdrage de vraag of juist niet de televisie "een meer onbevangen toegang tot de christelijke boodschap biedt". Klanken en beelden wekken gevoelens, prikkelen de beeldfantasie, maken zinnelijk ervaren, beleven en begrijpen van toedrachten mogelijk. Natuurlijk, de camera manipuleert; des te groter, kunnen wij concluderen, is de verantwoordelijkheid van de programmamaker en het appèl op haar of zijn creativiteit: wat

willen zij communiceren, met het oog waarop, en hoe denken zij dat te doen? Het conflict tussen dogma en drama is, komt mij voor, kenmerkend voor de gehele westerse cultuur: het (aan ons overgeleverde) Christendom heeft allesbehalve het monopolie van het dogmatisme. En het bijbels verhaal nodigt niet uit tot dogmatisme, integendeel (Koole).

3. Het hoe: geloofwaardigheid door vormkwaliteit

De kracht van de media moet worden uitgebuit door het bieden van informatie of getuigenis (verhaal) op kwalitatief hoog niveau, zegt Henau. Met de authenticiteit van de programmering staat of valt de "geloofwaardigheid".

4. Het wat: Evangelie en communicatie

Het technische middel van de "massacommunicatie" (Frie en Hoekstra bekritisieren deze term) kan echter nooit het theologisch communicatieprobleem oplossen, zoals de "electronic church" (Kempes) schijnt te pretenderen. Ik denk hier aan wat Hendrik Kraemer schreef in zijn bekende Laidlaw-colleges, in 1956 aan het Knox-college in Toronto gehouden. De Schrift hanteert vrijmoedig de gedachte "dat God de harten van mensen verhardt, nog wel als gevolg van opzettelijke communicatie door middel van gelijkenissen, die door ons gewoonlijk als model-voorbeeld

den van adaptieve communicatie worden beschouwd!"¹ De communicatie van het Evangelie "kan niet beschouwd worden als een van de véle vormen van communicatie. Het is een categorie sui generis, althans theologisch beschouwd".² De opmerkingen van Henau over de verhouding "verkondiging" en "communicatie", over het probleem van de godservaring zelf, nodigen uit tot voortgaande bezinning over wat met een oppervlakkige term "geloofs-overdracht" wordt genoemd."Het oordeel begint bij het huis Gods", merkte Kraemer reeds op, en Koole laakt degenen die de televisie zien als panacee voor allerlei problemen waarvoor de kerk zelf geen oplossing meer ziet. In dit verband is interessant wat Okke Jager heeft geschreven over de verbeelding (zie de derde recensie bij de boekbesprekingen).

5. Het waartoe: tot gemeenschap

Valle wijst het doel aan van de communicatie: zij moet gemeenschapsstichtend zijn."Communicatie komt altijd tot stand vanuit concrete situaties"; de situatie roept tot acties die leiden tot gemeenschap en die in deze gemeenschap weer worden gereproduceerd.

6. Derde Wereld-communicatie

Hoe zeer de authenticiteit van de communicatie erop aankomt blijkt ook in de Derde Wereld, die de contextuele achtergrond vormt van Valles beschouwing. Geïllustreerd wordt zijn verhaal door de bijdrage van Uranga. Hieruit blijkt bijvoorbeeld het grote belang van de alternatieve, lokale radiostations, die op vele plaatsen gemeenschapsstichtend en -ontwikkelen zijn geweest (Noord-Oost Brazilië in de zestiger jaren!) en die uit gemeenschappen voortkomen. De alternatieve communicatie speelt een belangrijke rol in de strijd om een alternatieve maatschappij. Deze laatste vormt op den

duur een voorwaarde voor de volkscommunicatie. De opmerkingen waarmee Kempes zijn artikel besluit wijzen eveneens op het enorme belang van nader onderzoek op het terrein van de communicatie in Azië, Afrika en Latijns-Amerika. Een zaak die alle aandacht verdient in missie/zendingskringen. Het aanschouwelijke verslag van pater Geldens uit Bolivia illustreert uit de eerste hand welke grote beloften radio – in situaties van armoede méér dan televisie – in de Derde Wereld inhoudt. Besteden onze kerkelijke en andere hulpprogramma's voldoende aandacht aan ondersteuning en training?

7. Fundamentalisme in de media

Kempes en Schenk/Van Valderen geven een relaas over respectievelijk een protestants en katholiek voorbeeld van *niet-kerkelijke* maar zich nadrukkelijk als "evangeliserend" aandienende media-activiteiten, van fundamentalistisch en/of charisma-tisch karakter. Ook hier blijft veel terrein voor onderzoek. De "electronic church", aldus Kempes, richt zich met name op zwarte vrouwen van middelbare leeftijd met een gebrekkige schoolopleiding in het Zuiden van de Verenigde Staten. Schenk en Van Valderen geven een bewonderenswaardige beschrijving van het institutionele netwerk rondom "Lumen 2000", die ons achterlaat met een besef van de ingewikkeldheid van de relatie godsdienst(igheid)/ideologie/samenleving. Zijn goede bedoelingen opgewassen tegen een situatie van onderdrukking en geweld die deze bedoelingen inpassen en ombuigen, wanneer over het onrecht wordt gezweven? In wezen wordt hier opnieuw in volle omvang de vraag gesteld naar de christelijke communicatie. Wanneer in onze technologische samenleving de journalist „de meester van het ogenblik" is geworden, de enige mediator (Henau), is het dan soms de zendingsboodschap van Lumen 2000 of die van Rex Humbart,

Jimmy Swaggart of Jim Bakker, die kan bevrijden van wat Henau, met betrekking tot de moderne media, terecht noemt "het imperialisme van het moment", van het gedachtenloze "Hier en Nu"?

8. Mediabestel

Kempes merkt op dat dit type televisiegebruik, dat het evangelie de-contextualiseert in het belang van de status quo, alleen kan slagen in landen "waar de media op commerciële leest geschoeid zijn en aan 'de vrije ondernemers van de godsdienst' alle vrijheid geboden wordt. Landen waar de media gebonden zijn aan culturele en maatschappelijke afspraken geven weinig mogelijkheden". De gemeenschap kan dus bescherming

bieden tegen religieuze televisie! De inrichting van het mediabestel laat zien hoe zeer communicatie en samenleving op elkaar betrokken zijn. Maar kerken kunnen niet blijven wachten tot de politiek haar privileges toedeelt. Het zal interessant zijn meer te vernemen van de lotgevallen van het door Kempes genoemde initiatief van de Amerikaanse "mainline churches" tot oprichting van haar Vision Interfaith Satellite Network.

1. H. Kraemer, *Communicatie. Een tijdsvraag*, Boekencentrum, 's-Gravenhage 1957, p. 33;
2. a.w., p. 31.

Dr. R.L. Haan, directeur algemene zaken van IKON, Interkerkelijke Omroep Nederland en redaktielid van Wereld en Zending.

Kroniek Theologisch onderwijs en de Islam in Europa

De hierna afgedrukte verklaring met achtergrondinformatie over de *Rushdie-affaire* werd op 16 april 1989 in Milaan goedgekeurd tijdens een consultatie van het *Comité Islam in Europa*, dat ressorteert onder gezamenlijke verantwoordelijkheid van de Conferentie van Europese Kerken (CEC) en de Raad van rooms-katholieke Bisschoppenconferenties in Europa (CCEE). De *Rushdie-affaire* werd alleen maar geagendeerd vanwege de actualiteit. Tijdens een avondzitting hebben we een ronde van Europa gehouden en daarbij reacties en ervaringen aangehoord uit alle landen, waarvan vertegenwoordigers aanwezig waren. Daarna hebben drie personen de verklaring opgesteld. Deze is in het Engels, Frans, Duits en Nederlands verspreid. Alle lidkerken in Oost- en West-Europa hebben de tekst ontvangen. In diverse kerken is de tekst als artikel in de kerkelijke pers verschenen.

Islam Comité

Toen het Islam Comité nog alleen onder de CEC ressorteerde, werden twee Europese conferenties gehouden: in Salzburg in 1978 en in St.-Pölten in 1984. Hieraan werd wel deelgenomen door islamologen uit de Rooms Katholieke Kerk, maar slechts in beperkte mate. In de nieuwe commissie zitten tien leden uit de Rooms Katholieke Kerk en momenteel twaalf uit de Orthodoxe en Protestantse Kerken. Het Vatikaan en de Wereldraad van Kerken sturen waarnemers. Er zijn twee vacatures, één voor de Grieks Orthodoxe en één voor de Anglicaanse Kerk. Het secretariaat van de commissie staat onder leiding van Pater H. Vöcking te Frankfurt.

In januari 1988 is het nieuwe programma van start gegaan tijdens een vergadering in het Hendrik Kraemer Instituut in Oegstgeest. Dr. J. van Lin heeft toen in overleg met de voorbereidingscommissie gepoogd ons samen op één spoor te krijgen met een lezing over theologisch onderwijs en niet-christelijke religies vanuit een Nederlands katholiek perspectief.¹

Centrale vraag

De centrale vraag waarmee we ons in Milaan bezig hielden was, hoe realiseren we, dat theologisch onderwijs zowel academisch als postacademisch in seminaries en theologische faculteiten zich op goede wijze rekenschap geeft van de aanwezigheid van de Islam in ons werelddeel. Het accent lag in Milaan op Midden-Europa. De inbreng was vooral rooms-katholiek. De meeste moslims in Oost-Europa zijn daar tengevolge van het Ottomaanse rijk. De herinneringen daaraan zijn nog springlevend. De spanningen tussen Turkije en Bulgarije zijn er een voorbeeld van. De Russische expansie naar het Oosten vormt de achtergrond van de moslim presentie in de Sovjet Unie.

West-Europa heeft door de eeuwen heen ook veel te maken gehad met de Islam. Spaanse Islam, kruistochten en koloniale rijken spreken boekdelen. Maar sedert enkele decennia wonen er ruim zes miljoen nieuwe moslims in ons werelddeel.

Milaan

Zijn de theologische opleidingen daar op ingesteld en voor toegerust? Peilingen hebben uitgewezen, dat - uitzonderingen daargelaten - dit niet het geval is.

Het bovengenoemde Europese Islam Comité wil proberen hierin verandering te brengen. Mgr. Michel Gagnon uit Rome behandelde in Milaan eerst in drie lezingen de status quaestionis. Wat zijn traditioneel gezien de theologische raakvlakken tussen beide godsdiensten? Daarna hebben drie werkgroepen voorstellen uitgewerkt voor het behandelen van die onderwerpen, die telkens in de ontmoeting ter sprake komen in de dogmatiek, de exegese en het pastoraat.

In een slotlezing heeft prof dr. A. Wessels het kader van het werk aangegeven, toen hij sprak over zending en dialoog. Lang niet alle faculteiten hebben missiologen of islamologen om de nieuwe uitdaging van de Islam in Europa een geëigende plaats te geven.

Leningrad 1990 Birmingham 1991

Tijdens een tweede consultatie in juni 1990 in Leningrad zullen de kerkgeschiedenis en de ethiek worden behandeld. Daarna zal in september 1991 in Birmingham een grote Europese conferentie worden gehouden waarvoor theologen uit alle disciplines zullen worden uitgenodigd. We hopen, dat één van de resultaten van dit proces een handboek zal zijn met genoeg handvatten en suggesties om dit belangrijke onderwerp ruimte te geven binnen het theologisch onderwijs. Vele theologen hebben al belangstelling getoond. De genoemde kerkelijke organisaties staan er helemaal achter. Het komt er nu op aan, deze nieuwe aanpak met durf en creativiteit in allerlei situaties van de grond te krijgen. Een zaak van lange adem!

1. De tekst is gepubliceerd in: *Newsletter*, special theme: *Theological Education*, no. 20, November 1988, Centre for the Study of Islam and Christian-Muslim Relation, Birmingham.

J. Slomp

Europese kerken en de Rushdie-affaire

Werkverband Op de studiebijeenkomst van het *Comité Islam in Europe* in april 1989, waarvan drs. J. Slomp hiervóór verslag deed, werd een verklaring opgesteld en eenstemmig aanvaard inzake de Rushdie-affaire. De verklaring kan niet als een officieel standpunt van de in de CEC en CCEE samenwerkende kerken worden gezien. Anderzijds kan het *Islam Comité* worden beschouwd als een toonaangevend werkverband, onder gezamenlijke verantwoordelijkheid van de twee kerkenconferenties CEC en CCEE zelfstandig werkend. De verklaring vormt een waardevol uitgangspunt voor verdere meningsvorming, van christenen onder elkaar maar evenzeer van christenen in samenspraak met moslims. Standpunten worden helder geformuleerd. Moslims moeten inzien dat de mensenrechten de meest solide basis vormen voor een vreedzaam samenleven en dat elke uitzondering hierop vroeg of laat ten nadele van

welke minderheid dan ook uitvalt.
Hieronder volgt de volledige tekst van de Verklaring van het Comité Islam in Europa, Milaan 16 april 1989.

Verklaring Milaan

De publicatie van Salman Rushdie's roman *De Duivelsverzen* resulteerde in een diepe en een zich overal voordoende verslagenheid onder moslims en in een zeer controversieel debat in de Europese publieke opinie.

In Engeland waar het boek in september 1988 verscheen begonnen de protesten van moslims in de vorm van petitieën, protestbijeenkomsten, brieven aan de uitgever, de pers en politici. Bij diverse gelegenheden werd de eis gesteld dat het boek zou worden verboden. Het grote publiek werd pas bereikt toen een exemplaar van het boek publiekelijk werd verbrand in Bradford. Intussen hadden diverse landen in Afrika en Azië het boek verboden. De controversie werd verhevigd toen Ayatollah Khomeini zijn "doodvonnis" uitsprak over de auteur.

We geven hier enige achtergrondinformatie over het boek en de reacties erop. We beginnen met een kort overzicht van de inhoud.

De inhoud

Vier-vijfde van het boek gaat helemaal niet over de islam, maar wel over - in Rushdie's eigen woorden "migratie, gedaanteverandering, gespleten persoonlijkheden, liefde, dood, Londen en Bombay". Aangezien Rushdie in Bombay werd grootgebracht en gedeeltelijk zijn scholing genoot in Engeland en nu in Londen woont, put het uit Rushdie's eigen ervaring en hoe controversieel ook, zijn eigen van binnenuit verworven kennis van de islam.

De hoofdfiguur Gibrïel Farishta (= Gabriël Engel, *Farishta* betekent engel in het Perzisch) is een Indiase filmster die zich heeft gespecialiseerd in "theologische" films, dat wil zeggen filmvoorstellingen van de Hindoe-mythen met goden en godinnen. Gibrïel Farishta is evenwel, evenals de andere hoofdfiguur in het boek, Salahuddin Chamchawala, een moslim. De naam *Chamchawala*, betekent in het Oerdoe: lepefiguur of stroopsmeerder, iemand die anderen naar de mond praat. Ze hebben allebei maar heel weinig tijd voor religie. Ze zijn toonbeelden van de élite van de wereldstad Bombay, wier hoofddoel in het leven bestaat uit genieten. Het verhaal flitst heen en weer tussen Londen en Bombay. Een belangrijk thema in het boek is dat Saladin, zoals hij allengs gaat heten, geen wortels heeft. Hij ziet immers geen kans Engels te worden vanwege zijn Indiase afkomst. Ondanks zijn voortreffelijke Engelse accent en zijn Britse opvoeding wordt hij door de Britse douane-ambtenaren afschuwelijk behandeld en accepteert hij aan het eind van het boek het advies dat hij al aan het begin kreeg, namelijk om maar weer terug te gaan naar Bombay en opnieuw te zoeken naar zijn Indiase wortels, zijn taal en cultuur.

Beledigend karakter

Het beledigend karakter van het boek ligt volgens moslims vooral in de titel en de behandeling van een figuur, Mahound geheten, die heel duidelijk de profeet Mohammed moet voorstellen en een lange passage over een borddeel van Jahiliya, zoals Rushdie Mekka noemt. *Jahiliya* betekent in het Arabisch onwetendheid. Zo noemden moslims de periode vóór de komst van de islam.

Satanische verzen

De zogenoemde *Satanische verzen* behoorden tot de Koranische boodschap, waar ze aanvankelijk in voorkwamen, maar gedurende slechts een korte tijd om de drie heidense godinnen van het voor-islamitische Mekka te machtigen als echte bemiddelaressen bij God. De opname van deze verzen duurde maar kort, want Mohammed herkende ze snel als niet door Gabriël, maar door de duivel ingefluisterd. Deze verzen overleefden slechts in de werken van enkele, hoewel bekende, middeleeuwse Korancommentaren. Rushdie biedt een reconstructie van de omstandigheden waaronder deze verzen zouden zijn "geopenbaard" en daarna gediskwalificeerd. Maar hij wil daarmee impliceren dat er aan Mohammeds oordeel ook iets haperde. *Mahound* was een middeleeuws scheldwoord voor Mohammed, met de bijbelse betekenis "duivel". Rushdie

noemt hem echter ook gewoon koopman. Dat was Mohammed natuurlijk ook.

De bordeelscènes hebben aanleiding gegeven tot de beschuldiging dat Rushdie de vrouwen van de Profeet "hoeren" noemt. Maar in feite besluiten de prostituées zichzelf te laten noemen met de namen van de vrouwen van de Profeet. Sommige moslims vinden dat even beledigend. Mohammed is ook niet de bordeelhouder zoals sommige moslims beweren.

Ingewijde

Rushdie heeft in de ogen van moslims de Islam aangevallen door zijn uitgebreide kennis van een ingewijde te richten tegen de centrale overtuiging betreffende de betrouwbaarheid van de Koran, door te suggereren, op meer dan één plaats, dat Mahound Gabriël zo manipuleerde (of Gabriël de filmster die de dubbelrol van de aartsengel speelt) dat laatstgenoemde precies de woorden openbaarde, die Mohammed (alias Mahound) nodig had en dus wilde horen. Natuurlijk, deze en soortgelijke kritiek werd door Mohammeds tegenstanders geuit, maar moslims zijn niet gewend het verhaal van de oorsprong van de Islam te horen, zoals dit wordt verteld door hen die toen geen moslim werden.

Context, analyse

Er zitten heel duidelijke politieke kanten aan deze gebeurtenissen. Binnen de moslimgemeenschap in Bradford is een interne strijd aan de gang om de geloofwaardigheid en leiding te behouden. Moslims, afkomstig uit Pakistan namen overal in Europa het actiefst deel aan de protesten. Dit feit vormt een weerspiegeling van de scherpe tegenstelling in de hedendaagse Pakistaanse politiek tussen conservatieve politieke tendenzen en de regering van B. Bhutto.

Reacties

De westerse pers, gefascineerd als die al lang is door Khomeini, deed er nog een schepje op door vooral de aandacht te richten op de strijd tussen machtige en extremistische groeperingen in Iran en op de spanningen tussen Iran en Saoedi Arabië. Minder aandacht werd gegeven aan overal gehoorde veroordelingen van Khomeini's stap door allerlei moslimregeringen en instellingen, inclusief bijna alle moslimgroeperingen in Europa. Voor deze moslims is de klassieke islamitische wet die de doodstraf eist voor afval zeker niet rechtsgeldig buiten de moslimwereld. En indien deze wet al rechtskracht heeft binnen de moslimwereld - wat zeker niet overal zo is - dan kan die alleen maar worden toegepast na een behoorlijke procesvoering. Vele moslims hebben hun verplichting aan en respect voor de wetten in Europese landen waar ze nu wonen uitgesproken.

Gekwetst

Er blijft echter bij hen een besef hangen van niet begrepen worden en vooral van gekwetst worden. Gewone moslims hebben er moeite mee om de gesecculariseerde constellatie van het moderne Europa te begrijpen, want die constellatie is ontstaan in een geschiedenis die ze zelf niet hebben meegemaakt.

Onbegrip

De reactie van vele Europeanen heeft eveneens aangetoond dat er sprake is van een wijdverspreid onbegrip voor gemeenschappen en culturen waarin religie een levende en centrale motiverende factor vormt. Er is sprake van gekwetste gevoelens, omdat moslims marginaal blijven in onze samenleving. Het gevaar is steeds aanwezig dat ze uitgesloten worden van het ten volle genieten van gelijke rechten betreffende reizen, gezinshereniging, werk, onderwijs, toegang tot de media, deelname aan het politieke leven, zelfs waar men volledige burgerrechten geniet. Ze blijven onderworpen aan racisme, worden belachelijk gemaakt en lijden onder religieuze intolerantie.

Dat gevoelens van frustratie allereerst in Engeland naar boven kwamen was waarschijnlijk niet toevallig, want daar was het contact tussen volle erkenning als medeburgers en discriminatie wel het meest schrijnend.

Verdere discussie

Alle opwinding die de Satanische Verzen veroorzaakten, moet voor een goed deel in verband worden gebracht met een cultuurschok tussen een moslimminderheid en een westerse meerderheid. Beide zijn voor hun deel verantwoordelijk voor die cultuurschok. Het is slechts een luidruch-

Mensen- rechten

tige manifestatie van een multi-culturele en multi-religieuze maatschappij in wording. Om te voorkomen dat allerlei zaken door elkaar worden gehaald is het belangrijk om de belangrijkste punten waar het om draait op een rijtje te zetten.

In een maatschappij waarin de religieuze verbanden en voorstellingen grotendeels een zaak van persoonlijke keuze zijn geworden, heeft het Westen er moeite mee het belang van religieuze woorden en symbolen te waarderen als wezenlijke onderdelen van de culturele identiteit van een gemeenschap. Het is daarom belangrijk in te zien dat moslims zich beledigd voelen door de lasterlijke en belachelijke manier waarop hun levensmodel, de profeet Mohammed, werd voorgesteld. Hier raken we aan de onvermijdelijke spanning tussen enerzijds vrijheid van meningsuiting en anderzijds respect voor religieuze overtuigingen. Vele moslims hebben moeite er rekening mee te houden, dat vrijheid van denken, geloven of niet-geloven, van meningsuiting in dit bijzondere geval niet gebruikt zijn als voorwendsel om hun overtuiging naar beneden te halen en om anderen het hun toekomstige respect te onthouden.

Wat voor meningsverschillen er ook bestaan over de aard, het doel en de reikwijdte van mensenrechten, het is noodzakelijk voor moslims om zich te realiseren dat diezelfde mensenrechten de meest solide basis vormen voor een harmonieus samenleven en dat elke uitzondering die we maken op deze grondregels vroeger of later zullen blijken nadelig te zijn voor welke minderheid dan ook.

Blasfemie

De vraag van blasfemie is ingewikkelder want het gaat hierbij om een identificatie van het heilige. En dat verschilt van religie tot religie en van gemeenschap tot gemeenschap. De vaak genoemde vergelijking met Scorsese's film *De laatste verzoeking van Christus* moet ons niet uit het oog doen verliezen dat de weigering van christenen om Mohammed als "zegel der profetie" te erkennen, of de verwerping door moslims van de kruisiging en opstanding van Christus, in zekere zin zouden kunnen worden verstaan als wederzijdse vormen van blasfemie. Het hangt er maar van af hoe je de term invult. De definitie zou zo moeten worden herzien dat die ook respect inhoudt voor het recht om met een ander van mening te verschillen, of die ander nu een gelovige of een ongelovige is. Wat verder ook de waarde is van de literaire vorm die Salman Rushdie heeft gekozen door fantasie en liefdesgeschiedenissen met elkaar te mengen, we kunnen niet ontkennen dat hij in ieder geval twee fundamentele zaken aan de orde stelt:

Fundamentele zaken

1. Enerzijds de voorwaarden van de integratie van migranten van Indo-Pakistaanse afkomst in Engeland en anderen elders in Europa.
2. Anderzijds de waarheid en waarde van de bevestiging van de Koranische boodschap in zijn historische context en met zijn dubbele dimensie, zowel menselijk als goddelijk.

Zulke indringende vragen gaan christenen en moslims gelijkelijk aan. Zulke vragen verdienen beter dan een botte weigering of een puur dogmatisch antwoord. Bovendien, een algemene veroordeling van *De Duivelsverzen* door moslims versterkt de polarisatie in het Westen en de rest van de wereld tussen gematigden die proberen een levenswijze te vinden in relatie tot een seculiere en pluriforme samenleving en meer radicale elementen voor wie elk compromis neerkomt op verraad en alle middelen worden gerechtvaardigd om westerse invloeden te weerstaan. Het is onvermijdelijk dat relaties tussen christenen en moslims door deze hele affaire beïnvloed worden. Dit maakt een duidelijke en oprechte dialoog des te noodzakelijker om zo ruimte mogelijk te maken voor beter wederzijds begrip dat zo pijnlijk aan beide zijden ontbreekt en om de integratie van moslims aan te moedigen in onze westerse samenleving. Dit laatste onder de best mogelijke voorwaarden.

Controverse rond herdenking 1492-1992 in Latijns-Amerika

Jubileum

In 1992 gaat men het "Vijfde Eeuwfeest van de ontdekking en evangelisering van het Latijnsamerikaanse Continent" herdenken. Zelfverzekerde christenen, geëngageerde christenen en opzij geschoven Indianen kijken heel verschillend tegen dit jubileum aan. Wereld en Zending zal in 1991 aan dit jubileum een themanummer wijden.

De onenigheid over de wijze van herdenking loopt nu al hoog op. Onlangs verbood de Raad van Latijns-Amerikaanse Bisschoppen (CELAM) de verdere verspreiding van het door de 160.000 leden tellende Latijns-Amerikaanse Conferentie van Religieuzen (CLAR) uitgewerkte bijbelse programma "Woord en Leven, 1988-1993". Met dat project beoogde de CLAR de viering van het Vijfde Eeuwfeest aan te grijpen als "een moment om in gemeenschap na te denken over de betekenis van het Woord van God vanuit het perspectief van de armen van Latijns-Amerika". Dit tot ongenoegen van de CELAM die in het CLAR-project een vermindering van het Woord van God ziet. "Het project Woord en Leven gebruikt een eenzijdige, ideologisch gekleurde manier van bijbeluitleg", aldus de CELAM. Bovendien constateert de CELAM in het CLAR-project een totale afwezigheid van het kerkelijk leergezag en een gebrek aan eerbied voor de kerkelijke hiërarchie.

Vaticaan

Na de CELAM nam in april 1989 ook de Vaticaanse Commissie voor de Religieuze Instituten en Verenigingen van Apostolisch Leven het bijbelproject van de CLAR onder vuur. De Vaticaanse Congregatie benadrukt dat het CLAR-project "dat op zich interessante aspecten bevat" de rol van de bisschoppen totaal onderbelicht, terwijl juist zij de behoeders van het geloof en de waarheid zijn.

Overleg

De ontstane controverse rond het project Woord en Leven heeft onlangs in Bogotá, Colombia, geleid tot hernieuwd overleg tussen CELAM, CLAR en het Vaticaan. In een gezamenlijke slotverklaring van bisschoppen en religieuzen wordt meegedeeld dat de tekst van het project Woord en Leven niet verder wordt verspreid en dat de religieuzen de tekst niet mogen gebruiken omdat hij "substantiële gebreken" vertoont. Verder wordt aangekondigd, dat het materiaal van het project opnieuw bewerkt zal worden "met de nadruk op gebed, persoonlijke lezing en verdieping, bekering en dienst aan de kerk volgens het eigen charisma van de religieuzen".

Bijbel- lezen

De moeilijkheden rond het CLAR-project vallen samen met forse kritiek van de Braziliaanse bisschop Terra op de bekende bijbel-theoloog Carlos Mesters wiens methode van bijbelinterpretatie vanuit het volk ten grondslag ligt aan het door CLAR ontwikkelde project Woord en Leven. Volgens bisschop Terra heeft de Commissie voor Geloofszaken van het aartsbisdom Rio de Janeiro pater Mesters vermaand, omdat hij opvattingen zou verkondigen die in strijd zijn met de leer van de Rooms-Katholieke Kerk.

Mario Coolen

**A. Camps, L. Hoedemaker, M. Spindler,
F. Verstraelen (red.), Oecumenische Inleiding in
de Missiologie. Teksten en konteksten van het
wereld-christendom, Kampen 1988, 528
bladzijden.**

De verschijning van een nieuw groot handboek voor missiologie mag een opmerkelijke gebeurtenis heten, ook al wijzigen zich de missionaire contexten in de tegenwoordige wereld zeer snel. De redactie van *Wereld en Zending* meent, dat dit indrukwekkende handboek uitvoerig bij de lezers behoort te worden geïntroduceerd. Dit gebeurt door drie auteurs. Dr. J.M. van der Linde leidde het boek in bij de presentatie ervan, op 9 december 1988 te Amsterdam.

Deze rede "Een Inleiding ingeleid" is voor publikatie gereed gemaakt. Dr. L.A. Hoedemaker gaf op de halfjaarlijkse studiedag van het Missiologisch Werkverband, op 17 februari 1989 te Utrecht, een uiteenzetting over "Visie en structuur van de Oecumenische Inleiding in de Missiologie". Deze verhelderende toelichting op het nieuwe handboek is de tweede bijdrage. De derde bijdrage is een kritische recensie, geschreven door dr. A.W. Houtepen, die het nieuwe handboek belicht vanuit oecumenische gezichtshoek. Het is te hopen, dat de nieuwe inleiding een veel gebruikt handboek zal worden. Dan zullen er zeker kritische reacties komen, want missiologie en missionaire praktijk staan gelukkig voortdurend in een gezonde spanning met elkaar. De kolommen van *Wereld en Zending* staan er voor open.

Jan van der Linde

Een Inleiding ingeleid

Aan spreken en schrijven over missie en zending heeft het in Nederland niet ontbroken sinds de Zeven Provinciën meenden dat ze zich koloniën overzee konden toeëigenen. Tevoren schreven landgenoten als Erasmus, de Brabantse dominicaan Slotanus en de gereformeerde Anglicaan Savaria die Leiden voor Oxford inruilde en bleef betogen dat calvinisten geen zending konden drijven zonder de apostolische volmacht van de apostelen, in successie aan bisschoppen verleend. In de 17e eeuw

doordachten Voetius en Hoornbeek de relatie van kerk en zending met mensen en hun godsdiensten in andere continenten.

Verwante tijdgenoten hadden niet veel fundamenteels in te brengen en zo zochten de gereformeerde hoogleraren bij katholieke auteurs van vóór en na de Reformatie bouwstenen en grondlijnen voor hun zendingsleer. Zo werd in een tijd van scherpe controverses-thelologie in zekere mate een oecumenisch bestand gegeven.

Acht handboeken in een eeuw

Zendingswetenschap, nu missiologie geheten, kwam in ons land pas in 1876 in de roulering. Een achttal handboeken verscheen in de loop van ruim een eeuw. Ik zal die niet vergelijken met de Oecumenische Inleiding die nu op tafel ligt, we vieren hier geen symposium en mijn taak is alleen, U het een en ander van het missionair-oecumenische boek mee te delen. Ik moet wel wijzen op het opus magnum van de hoogleraar Johan Verkuyl, *Inleiding in de nieuwere zendingswetenschap*, in 1975 verschenen. Hij hanteerde bescheiden een comparatief, absoluut nieuw wilde hij niet schrijven, maar wel met eerbied afscheid nemen van de klassieke vormen in de zending en kerk en politiek vrijmaken van een verouderd eenrichtingsverkeer van het Westen uit. De wending die Verkuyl inbracht noemde hij de missio politica oecumenica, hij leende daarvoor de ogen, harten en denkwijze van Aziaten en wees op hun teksten en contexten. Na Verkuyl gaf de missioloog Jan Jongeneel in 1986 een *Missiologie* uit, het tweede deel volgt binnenkort. Ook zijn opzet is principieel oecumenisch.

Nieuwe werkformule

Nu naar de *Oecumenische Inleiding*. De 21 schrijvers, één vrouw en twintig mannen, zien in, dat de nog bestaande neiging om het wereldchristendom uitsluitend door een Westerse bril te bekijken en te beoordelen uit de tijd moet heten. Een nieuw Christendom ontstaat in andere delen van de wereld. Daarom zoekt dit oecumenisch gerichte boek mee te werken aan een nieuwe werkformule. Missiologie dient de beweeglijkheid van het Christendom in de wereld te onderzoeken; hoe het christelijk geloof verbindingen aangaat met verschillende contexten. Contextualisatie is een van de kernwoorden in dit boek. De redactie van het nieuwe boek zegt, dat oecumenisch hier alleen betekent dat er een veelheid van

systematische-theologische ontwerpen ter sprake komt, als gepoogd wordt om het "geloofsgezichtspunt" te formulieren.

Voor ons liggen nu 500 bladzijden. Van de inhoud kan alleen globaal iets worden meegedeeld. Namen van auteurs zal ik niet noemen en ik zal niet juichen of grommen, er wordt alleen iets verteld. Grommen en juichen komen nog wel als dit diepgravend en breed denkend werk in de handen van velen komt.

Pluriform Wereldchristendom

De eerste sectie van het boek geeft ons een ontmoeting mee te maken met pluriform wereldchristendom, gebracht in zes case-studies. Allereerst het *Midden-Oosten* met veelvormig Christendom, kerk en Islam, kerk en Jodendom. Voor *West-Europa*, daarbij Nederland, wordt van emancipatie en Christendom gesproken, wendingen in de geschiedenis, pluralisatie met emancipatie als missionair gegeven. *China* staat voor: van vreemdheid tot contextualisatie, en het werk van katholieke en protestantse kerken. *West-Afrika* had veel met Europa te stellen, verzet tegen Europees imperialisme is aan de orde, Eurochristendom ontmoet Afrikaans christendom en Ghanese christenen en daarbij wordt de verhouding van kerk en staat besproken. In *Indonesië* is het Christendom een minderheid in sterke positie, het heeft te maken met de Pançasila als pseudo-religie en met een ministerie van godsdienst. In Indonesië zijn christenen een klasse apart.

Brazilië heeft met een oude en een nieuwe christenheid te maken in een land dat het vijfde in grootte is, de achtste economische wereldmacht en het grootste katholieke land; een gigantisch land in een werelddeel waar kerkelijke basissamenlevingen ontstaan, bevrijdingstheologie wordt ingedronken door nieuwe christenen, maar waar de katholieke kerk ook bij tijd en wijle zegt: wie ben ik om zo naar farao te gaan? Bevrij-

ding als exodus wordt verwacht, niet zonder zuchten en tranen.

Missionaire vitaliteit

Later, in sectie IV komen de genoemde landen terug en worden aangevuld met Zuid-Afrika, Azië, Oost-Europa en Noord-Amerika. In die gebieden wordt de missionaire vitaliteit in het hedendaagse Christendom gemeten. Zo blijven we betrokken op kerken die in Afrika zwarte en contextuele theologie bewestzijn willen geven. In de Filippijnen heerst een strijd om de radicaal bedreigde positie van de theologie te boven te komen. In Oost-Europa is van kerken te horen: we sterven en zie we leven. Zuid-Afrika worstelt voor een belijdende en profetisch optredende kerk en in Sri Lanka en India heeft de kosmische Christus grote betekenis. In een uitvoerige bibliografie is de hele wereld present en komt zelf aan het woord.

Vier auteurs sluiten in sectie III bij genoemde hoofdstukken aan door de geschiedenis van missie en zending te verhalen als de missionaire beweging in de geschiedenis. We leven bij verschuivingen, optieken en perspectieven.

Bijbelse fundering

Het midden van het boek, sectie II, wordt gevormd door proeven van systematische missionaire theologie; in vijf hoofdstukken zijn zes auteurs aan het woord.

De vraag naar een bijbelse fundering gaat voorop, ze is bij uitstek nodig, zegt de schrijver. De zending moet steeds worden herleid tot iets fundamenteels, tot de grondbeweging van het volk Gods naar mensen toe die het verbond met God nog niet hebben aanvaard. Echte bijbelse fundering richt zich op het feit dat God zijn Zoon als gezondene gaf - die gave is centraal. Het wat, waarom en hoe van zending wordt van daaruit gezocht. Het zendingsmandaat van Mt. 28 is vaak misbruikt maar kan niet aan de kant worden gezet, integendeel. Zending moet, Christus geeft

een bevel, en hier is bevel ook bevel. De vormen van de zending dienen blootgesteld te worden aan het Woord van God. Daaruit ontvangt de zending de fundering, oriëntatie en herbronning, zo is ze de missionaire dimensie van al het doen en laten van kerken en christenen.

Hermeneutisch vraagstuk

Het hermeneutisch vraagstuk komt voor het hele wereldchristendom aan de orde; het is niet meer bepaald door het Westen. De H. Schrift is wel één maar de kerk viel uiteen in velerlei stromingen en de uitleg van de Bijbel groeit uit naar vele varianten. De Verlichting bracht een fundamentele crisis voor christelijk geloof en theologie; daar achteraan meldden zich secularisme, emancipatie, ontmythologisering en kritische bijbelstudie. In de Derde Wereld wordt het Evangelie nu sterk verstaan vanuit het gezichtspunt der armen. Voor velen wordt de arme een locus theologicus, zegt de schrijver van deze bijdrage. In verschillende continenten ontstaan eigen uitleggingen van de Schrift. Voorbeelden worden gegeven. In India wil Appasamy het Johannes-evangelie lezen met behulp van Hindoese begrippen uit de bhakti-traditie. Moksa staat voor eeuwig leven, verlossing, licht. Als Jezus juist zo het leven vernieuwt, dan kan de Indische christen met die moksa als bewuste persoonlijke vreugde het geloof in Christus beleven. De Afrikaan Kalilombe leest Ruth en Jona met vreugde maar Deutero-Jesaja niet. Moeten niet-christenen in de bijbel a priori al vijanden zijn? Het Nieuwe Testament sluit Gods liefde voor de volken niet uit. In Afrika is de gemeenschap met de voorouders een godsdienstig gegeven en onopgeefbaar; kan Afrikaans Christendom niet vanuit eigen traditie zijn bijbeluitleg bepalen?

In Latijns-Amerika komen basisgemeenschappen op, de massa wordt volk van God en mens van God. In die kringen wordt een gesprek met God gezocht door mensen vanuit

hun levenssituatie. Die omgang wordt vanuit het lezen van de Bijbel ontwikkeld. De vraag komt daarbij op: wie is onze Christus, de opgestane en verhoogde Heer of is Hij voor ons de strijdende en lijdende Heer? De mensen daar mogen leren, dat Jezus Christus de een en de ander is. Het is duidelijk, dat de Westerse christenheid over deze en andere inzichten vragen zal willen stellen en daar is deze *Oecumenische Inleiding* ook op toegesneden. Discussie is inbegrepen, die dient; maar als ik de hele lectuur van dit nieuwe handboek overzie besef ik, dat vrolijke wetenschap wordt beoefend, we worden er in ruimte gesteld, we zijn allen gezonden mensen! In Christus hebben we onze plaats en gang, in de adem van de H. Geest mogen we leven en denken, vieren en werken.

Volk van God

Het derde hoofdstuk in sectie II handelt over het volk van God en de einden der aarde. Een bijzondere bijdrage daarin is de uiteenzetting van de relatie van Israël tot de volken en van deze tot Israël. De kerk heeft een vervangingstheorie gekend, ze zei daarin dat de kerk Israël aflöst als drager van het verbond met God. Het inzicht om deze gedachte en deze praktijk die zware gevolgen had af te wijzen, is gegroeid. Ik voeg er aan toe, dat in de Middeleeuwen het opgejaagde Jodendom in Europa te horen kreeg, dat het niet met een afstamming van Sem moest rekenen; Joden zijn geen volk van God, ze zijn kroost van Cham de vervloekte en zelf vermaledijden van wie men alles kan afnemen, net als van de heidenen, lijfeigenen, leprozen en negers.

Geradicaliseerde verbondsvraag

De kerk moet weten, zegt de schrijver, dat ze geografisch en historisch in Israël begint, maar ook inhoudelijk in vraag en belofte van het verbond geworteld is. In wereldbetrokkenheid gaat het om concrete appels van het verbond: uittocht uit slavernij, strijd

tegen goden die het bestaan opnieuw temmen en aandacht voor we-
duwe, wees en vreemdeling. De kerk is niet op een nulpunt begonnen, ze heeft het geding van God met Zijn volk midden tussen de volkeren levend te houden. Heilige Geest betekent het actualiseren van oordeel, trouw en aanbreekende heerschappij van de God van het verbond. Naar bijbels getuigenis komen in de Heilige Geest de lijnen samen van de door Jezus geradicaliseerde verbondsvraag, het aanbreekende rijk en het zoeken van de schepping. Als de kerk gemeenschap van de H. Geest mag heten, dan is daarmee haar missionaire identiteit in de kern geraakt. Wereldbetrokkenheid van de kerk is ook bouwen aan een verbreding van het veld, het betrekken van meer ervaringen, situaties en mensen bij het doorgeven van het Evangelie. Dialogische openheid is geboden, de trouw van God is voorondersteld en een voorschot wordt genomen op een eenheid van de mensheid waarin geen barrières meer zijn. Het gaat ook om een eigen bekering die het oordeel van God en de kritische vragen van het verbond veronderstelt.

Soms nog tegen elkaar

Ook in dit nieuwe handboek blijkt, dat er in de missionaire theologie nog steeds drie delen zijn: katholiek, oecumenisch en evangelicaal. Dit wil dus zeggen dat de druk van een gemeenschappelijke vraagstelling de oude fundamenteel-theologische dilemma's nog niet te boven is gekomen. De genoemde drieslag is ook in deze *Oecumenische Inleiding* met en soms tegen elkaar aan het woord. Eén auteur uit de evangelicalen is in het gezelschap aanwezig. Hij wijst op de drie vormen van de zending. In de *missio ecclesiae* is de kerk uniek katholiek en anti-oecumenisch. De *missio Christi* omvat de proclamatie van het verlossend sterven en rechtvaardig opstaan van Christus, zo droeg de Heer in Mt. 28 het apostolaat op aan zijn discipelen. De *missio Dei* is

Gods zendende betrokkenheid op de aarde en de mensheid. Voor de evangelicalen, zegt de schrijver, is de *missio Christi* de enige bijbels-legitieme vorm van zending. Zending is een uitroepen vanuit goddelijk mandaat tot Hem die Heer en Heiland is, zo wordt het verstaanbare Woord Gods gehoorzaamd. Zending is werken zolang het dag is en handelen totdat Christus wederkomt tot het einde der aarde en het einde van de tijd.

Theologie van de godsdiensten

De *theologie van de godsdiensten* komt als vierde hoofdstuk in sectie II aan de orde. Drie toonsoorten ontmoeten elkaar. De christocentrisch exclusieve benadering wil geen syncretisme, de christocentrische inclusieve leer wijst op Jezus Christus als de Eerstgeborene van de hele schepping en een theocentrische benadering stelt dat God niet uitputtend in Jezus Christus is gegeven.

In deze theocentrische benadering is God niet aan een deel van de geschiedenis gebonden: alle godsdiensten zijn teken en sacrament. De auteur kent de tegenstem: Jezus blijft norm en doel. Hij is niet te vinden op één lijn met andere profeten en verlossers. Als antwoord komt: Christus is niet alleen voor de kerk gegeven; Hij is voor allen. Kunnen er naast Hem anderen zijn die openbarend en verlossend onder mensen leven? Houdt die gedachte open, ze komt niet in korting op de totale overgave aan Christus. Een stap verder: godsdiensten en kerken zijn de onder ons levende herinnering aan de universele zwijgende maar werkzame hellswil van God. De aanhangers van de godsdiensten brengen in hun eigen geloofstalen Gods scheppend handelen ter sprake, ze laten in de ruimste zin het Woord van God horen. Zodoende houden zending en dialoog een wederzijds getuigenis in. In de context van mensen die samen wonen en werken is de primaire vindplaats van de theologie der godsdiensten te vinden; daar worden de

grondstoffen voor systematische godsdienst-theologische ontwerpen geleverd. De schrijver is overtuigd, dat christelijke theologen en de instanties voor de opleiding van theologen een eigen verantwoordelijkheid hebben om mensen in hun godsdienstige uitingen te leren ontmoeten.

De theocentrische benadering zal zeker in wijde kring een uitvoerig gesprek leveren.

Heil en onheil

Het laatste vijfde hoofdstuk van de systematische theologie in sectie II handelt over *Onheil, heil en bemiddeling*. De diepste grondvraag van de mensheid is die naar heil, te midden van alle onheil. De soteriologie dient dan ook als thema in de gehele geloofsleer. Het gaat om God en zijn heilspraktijk. Dat geldt ook voor de missiologie. God schenkt heil, de wereld zoekt heil. Het heil is te vinden in Gods liefde, kosmisch, maatschappelijk en persoonlijk.

Gezamenlijke missiologie

Tenslotte; in het laatste deel van de *Oecumenische Inleiding* in sectie V, *zending, oecumene en missiologie*, wordt gesteld, dat de huidige wereldconstellatie een sterke gezamenlijkheid in missiologisch denken vraagt; een gezamenlijke missiologie is nodig. Een doorbraak daartoe begon volgens de auteur in 1967. Belangrijk was, dat Vaticanum II gordijnen open schoof, katholiek en protestant trekken samen op. Een nieuwe missiologie is bezig zich te ontwikkelen. "Het 'nieuwe' bestaat niet zozeer in het afscheid nemen van het 'oude', maar veel meer in een radicale bezinning op het Evangelie vanuit nieuwe situaties en vragen". (437) Deze redacteur van het nieuwe missiologische handboek heeft daarmee de bedoeling omschreven. Zegen en goede moed voor de komende tijd.

Dr. J.M. van der Linde, emeritus-hoogleraar in de missiologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Bert Hoedemaker

Zendingsbeweging en oecumenische beweging. Visie en structuur van de Oecumenische Inleiding in de Missiologie

1. Verschuiving van perspectief

Waarom heet deze Inleiding in de Missiologie "oecumenisch"? Zonder twijfel omdat wij hier te maken hebben met een gemeenschappelijke onderneming van rooms-katholieke en protestantse docenten in de missiologie: een gegeven dat daarom aandacht verdient, omdat deze samenwerking een vrucht is van een ontwikkeling in missiologisch probleembewustzijn die beide tradities steeds dichter bij elkaar brengt. Maar dit is niet het enige. "Oecumenisch" is de Inleiding vooral daarin, dat de beweging van missie en zending als historisch gegeven en de missionaire implicaties van het christelijk geloof als systematische probleemstelling niet op zichzelf worden beschouwd, maar in het kader van de oecumenische beweging, dat wil zeggen in het kader van de profilering van het Christendom als wereldchristendom temidden van de wereldsamenleving. Dit heeft een aantal ingrijpende gevolgen.

Van expansie naar beweeglijkheid. Veel missiologie gaat, al of niet expliciet, uit van de vooronderstelling dat wij in missie en zending te maken hebben met een doorgaande "reis" van het Evangelie van Jeruzalem naar de einden der aarde, waarbij onderweg allerlei vormen van Christendom ontstaan, veranderen, zich vermengen, zich van elkaar losmaken, of zelfs verdwijnen. De dominerende vraag wordt in deze vooronderstelling vanzelf de vraag naar wezen en

praktijk van de "expansion of Christianity", naar de successen en mislukkingen van de beweging, en de problemen van communicatie en aanpassing. Begint men daarentegen bij het gegeven van de oecumenische beweging, dat wil zeggen bij de pluriformiteit en de "beweeglijkheid" van het bestaande wereldchristendom, dan verdwijnen deze vragen uiteraard niet, maar zij komen wel in een ander perspectief te staan. Dat het ontstaan van het mondiale Christendom en het bewustzijn van de innerlijke problematiek daarvan van alles te maken heeft met een historische zendingsbeweging is nu als het ware van secundair belang. Wezenlijker is, dat de verschillende gestalten van het Christendom zich in de huidige wereldsamenleving laten bevragen op hun missionaire karakter, dat is op hun betrokkenheid op de komst van het rijk van God en van daaruit op de wereld; dat de verschillende opvattingen van christelijke identiteit en de structuren en activiteiten waarin die identiteit zich manifesteert zich nu laten analyseren op hun verwijzende kracht voor een verwarde en verdeelde mensheid.

Wereldervaring

Deze verschuiving van perspectief van "expansie" naar "beweeglijkheid" is op het eerste gezicht niet opzienbarend. Toch is het een poging om principieel en consequent ernst te maken met het inzicht, dat de historische fase van de expansie van de westerse cultuur ten einde is, en dat daarmee ook afscheid genomen moet worden van een manier

van denken over zending, een missiologisch paradigma, dat met die expansie verkleefd is. Onze wereldervaring is die van de mondiale samenleving met haar harde vragen van gerechtigheid, vrede en behoud van de schepping; van een secularisatieproces dat vanuit de westerse cultuur een mondiaal probleem is geworden waarvan wij de implicaties nog niet helemaal doorzien; en van een religieuze veelvormigheid die indringende vragen stelt aan de manier van omgaan met ons eigen geloof. Pluriformiteit en beweeglijkheid van het Christendom staan niet los van deze wereldervaring. "Oecumenische beweging" is een poging om er ernst mee te maken. En missiologische vragen en probleemstellingen kunnen binnen deze samenhang worden geformuleerd.

Mondiaal Christendom

Dat zal in ieder geval inhouden, dat de geschiedenis van missie en zending gezien wordt als de voorafschaduw van het mondiale Christendom, en als eerste neerslag van de problematiek ervan. Missie- en zendingbeweging vormen dan een opmaat van de oecumenische beweging, en kunnen van daaruit "teruglezend" worden geanalyseerd. Dat zou kunnen inhouden, dat de klassieke zendings-doelstellingen (bekering, kerkplanting) niet meer noodzakelijk de dominerende gezichtspunten vormen bij de bestudering en evaluatie van die geschiedenis. Er zal misschien eerder gekeken worden naar achtergronden van pluriformiteit in geloof en kerk, naar economische problemen op micro- en macro-niveau, en naar de "binnenkant" van de beweeglijkheids-problematiek: de verwerking van interculturele en interreligieuze ontmoeting binnen het "oude" en het "nieuwe" Christendom.

Case studies en missionaire vitaliteit

Misschien moet er nog een lange weg worden afgelegd voordat alle

implicaties van de perspectief-verschuiving tot ons zijn doorgedrongen. De "Oecumenische Inleiding" biedt eigenlijk nog niet meer dan een voorzichtige schets van die implicaties. Toch is de verschuiving al duidelijk in de structuur van het boek terug te vinden. Het decor van de Inleiding wordt gevormd door de *secties 1 en 4*: case studies van pluriformiteit en schetsen van actuele missionaire vitaliteit. Dit is het materiaal dat vorm en richting geeft aan de opzet van missiologie; historische en systematische uiteenzettingen krijgen pas tegen deze achtergrond hun plaats en hun reliëf. De geschiedenis staat niet aan het begin, als lag daar de vooronderstelling en de motor van alles. Het is eerder omgekeerd: de structuur van het boek suggereert dat er vanuit de huidige pluriformiteit en vitaliteit historisch wordt terug gekeken.

Zo is het ook met de systematische reflecties over wereld, zending en kerk (*sectie 2*): de problemen die hier worden behandeld komen op uit de waarneming van pluriformiteit en vitaliteit, zij worden niet afgeleid, gededuceerd, uit een van tevoren bestaand theologisch concept maar vinden hun formulering in een wisselwerking tussen geloofstraditie en wereldervaring.

De enige sectie die niet echt in deze opzet past is merkwaardigwijze *sectie 5* (zending, oecumene, missiologie): in deze sectie wordt als het ware tol betaald aan het feit dat missiologie nu eenmaal een georganiseerd vakgebied is waarin verschillende stromingen zijn waar te nemen, en dat het traditionele object van de missiologie de "missionaire beweging" is. Misschien vormt sectie 5, achteraf gezien, een laatste verbindingslijn met een missiologisch perspectief dat het boek als geheel bezig is te verlaten.

2. Markering van de grensovergang

Met behulp van de boven beschreven perspectief-verschuiving is te-

vens te verklaren waarom de "Oecumenische Inleiding" nu niet direct oogt als een helder en strak opgezet-te inleiding. De lezer krijgt alles tegelijk over zich heen; en dat kan een indruk achterlaten van relativisme, van tolerantie zonder grenzen, van kritiekloze omarming van allerlei culturele eigenaardigheden, aanvaarding van verschillen en zelfs tegenstrijdigheden met behulp van het toverwoord contextualiteit, van "elck wat wils". De pluriformiteit en vitaliteit van het wereldchristendom, die voor een belangrijk deel de inhoud van het boek bepalen, wordt gepresenteerd in encyclopedische overzichten vol compacte informatie, en dat is iets anders dan een inleiding. Het lijkt er enigszins op dat men wordt meegesleept in een zee van feiten en gegevens in plaats van in een visie die inspireert.

Alle spanningen

Nu zal dat alles ook wel te maken hebben met het feit, dat de verschuiving van perspectief nog niet compleet en consequent is gerealiseerd. Maar dat is niet het enige. Een inleiding, die ernst wil maken met een oecumenische opzet van de missiologie, kan moeilijk anders dan zó worden opgezet. Men moet als het ware op alle punten tegelijk beginnen om de missionaire beweeglijkheid van het Christendom in het oog te krijgen. En met "alle punten" is dan niet eens zozeer bedoeld alle plaatsen, namen en jaartallen, maar vooral: alle spanningen die schuil gaan in en achter de beweeglijkheid. Het wereldchristendom is geen probleemloze aangelegenheid; men mag pluriformiteit niet romantiseren; alle conflicten van de mondiale samenleving worden erin weerspiegeld. Dát is wat de veelheid van feiten en gegevens wil: binnenvoeren in de complexiteit en de ambivalentie van alle pogingen iets te maken van de essentiële betrokkenheid op rijk Gods en wereld. Voor missiologen is dit alles niet nieuw: de spanningen zijn niet van vandaag of gisteren, zij zijn een erfenis van de

zendingsbeweging, die er van meet af aan mee te maken heeft gehad. In de ontwikkeling van de twintigste eeuwse oecumenische beweging en de daarbij behorende wereldervaring zijn zij zo dominant geworden dat zij een verschuiving van missiologisch perspectief noodzakelijk maken.

Welke spanningen?

Over welke spanningen gaat het? Spanningen waarvan men kan zeggen dat ze de grensovergang tussen zendingsbeweging en oecumenische beweging markeren, en het einde van het "expansie-paradigma" inluiden? Globaal zijn ze in drie rubrieken onder te brengen.

a. Contextualiteit

In de eerste plaats gaat het om de spanningen van de *contextualiteit*, dat wil zeggen de spanningen die gegeven zijn met de relaties tussen de dominerende en dikwijls als superieur beschouwde expressies van de westerse cultuur en al die vormen waarin niet-westerlingen bezig zijn hun eigen onvervreemdbare identiteit te vinden. Allerlei minachting en onderdrukking of subtiele inpassing in gereedliggende schema's, allerlei open of verborgen racisme en sexismen, allerlei ontkennen van gelijkwaardigheid, valt hieronder. In dit licht gezien is contextualiteit allerm minst een romantisch begrip dat verwijst naar veelkleurigheid; het is een polemisch, een conflictueus begrip, dat verwijst naar strijd die door mensen, rassen, culturen geleverd wordt om geloof en identiteit tegen vreemding in. In de oecumenische beweging is dit oude zendingsprobleem een bepalende grondstructuur geworden; allerlei traditionele eenheids-discussie wordt er door doorkruist en nieuwe fundamentele vragen over de verhouding van waarheid en gemeenschap worden erdoor opgeworpen.

Binnen de oecumenische beweging

Binnen de zendingsbeweging ging

het hier allereerst om de vragen van zelfstandigwording van "jonge" kerken en de daarmee problematisch geworden relatie van deze kerken met de eigen culturele en politieke context. Binnen de oecumenische beweging, waar "partnership in obedience" (Whitby 1947) en "mission in six continents" (Mexico 1963) een uitgangspunten zijn, kwam al spoedig een dieper liggend afhankelijkheids-probleem tussen derde wereld- en eerste wereld-Christendom aan de orde (Bangkok 1973). De discussies over de verhouding van inculturatie en bevrijding die naar aanleiding hiervan in de oecumenische beweging worden gevoerd zijn er voorbeelden van dat op dit punt de erfenis van de zendingbeweging een identiteits-probleem van het Christendom als zodanig is geworden.

b. Demonische kloof

In de tweede plaats gaat het om de spanningen die samenhangen met de *demonische kloof tussen armoede en rijkdom* in onze mondiale samenleving, met als kenmerkend verschijnsel van het afdanken van mensen door mensen, van de restgroepen die afgeschreven en opgegeven worden en alleen nog als economisch probleem worden gereflecteerd. Uitweiding is hier nauwelijks nodig. De ervaringen rond Urban Mission laten zien, dat we hier niet te maken hebben met een complicatie van het zendingswerk — die we met hulpverlening of ontwikkelingswerk zouden kunnen oplossen — maar met het nieuwe gezicht van de mondiale samenleving, dat dwingt tot een nieuw terugvragen naar de bronnen van het geloof.

Binnen de oecumenische beweging

In missie en zending is veel ontwikkelingswerk "avant la lettre" verricht, maar het inzicht in het mondiaal-omvattende karakter van het ontwikkelingsprobleem groeide pas in het begin van de twintigste eeuw. Jeruza-

lem 1928 is wat dit betreft een mijlpaal. Tekenend voor de "grensovergang" tussen zendingbeweging en oecumenische beweging op dit punt is, dat de probleemstelling na 1928 "onderdook" om in de jaren zestig als een centraal agendapunt in de Wereldraad van Kerken weer tevoorschijn te komen. Pas in 1980 (Melbourne) komt de binnen de Wereldraad ontwikkelde lijn (met name de studie over de kerk van de armen) terug in de discussies over zending.

c. Religieuze pluraliteit

In de derde plaats gaat het om de spanningen die samenhangen met de onloochenbare en onontkoombare *religieuze pluraliteit* in de wereld; met het feit dat elk geloof tot in de kern wordt uitgedaagd door de aanwezigheid van authentieke alternatieven. Ook hier gaat het al lang niet meer om een "probleem" van de zending, maar om een grens waar de zendingbeweging als zodanig op stuit. De aard van het geloof in Jezus Christus en dus ook het fundament van "zending" is hier in het geding.

Binnen de oecumenische beweging

Ook hier moet gezegd worden dat de discussies over de verhouding van Christendom tot andere godsdiensten, respectievelijk over zending en dialoog, voor het eerst binnen de zendingbeweging werden gevoerd (Tambaram 1938) en later binnen de Wereldraad van Kerken een eigen basis kregen in het Dialoogprogramma. Daarmee veranderde ook de aard van de discussie. Als "oecumenisch probleem" is de dialoog-vraag niet langer primair een zendingprobleem, maar een uitdaging om religieuze pluraliteit in de reflectie over de eigen identiteit en over de wereldsamenleving op te nemen en te verwerken.

Contextualiteit, arm-rijk, inter-religieuze ontmoeting: drie rubrieken die aangeven op welke punten de zen-

dingsbeweging de oecumenische beweging is binnengedrongen en hoezeer de groei van de problemen die hiermee zijn aangeduid de mondiale samenleving en het wereldchristendom is gaan bepalen. Zij vormen het gebinte in en achter de verwarrende veelheid van informatie die de Oekumenische Inleiding biedt; zij verwijzen naar de harde werkelijkheid in en achter de "teksten en contexten van het wereldchristendom". Het zijn deze drie rubrieken en de problemen die zij vertegenwoordigen, waarmee de verschuiving van missiologisch perspectief die hierboven aan de orde was moet worden geïllustreerd en gerechtvaardigd.

3. Problematiek van de integratie

De perspectief-verschuiving en de daarmee samenhangende opzet van de "Oecumenische Inleiding" impliceren, dat het cruciale punt in de *historische analyse* de overgang tussen zendingsbeweging en oecumenische beweging is. Dat brengt ons terug bij de pogingen om beide bewegingen te integreren, zowel op organisatorisch als op theologisch niveau. Protestantisten denken hierbij aan de integratie van Internationale Zendingsraad en Wereldraad van Kerken in 1961 en allerlei theologische ontwikkelingen daaromheen. Rooms-katholieken denken aan de definitieve inlijving van het missionaire perspectief in de ecclesiologie van Vaticanum II. In de oecumenische beweging zijn dit belangrijke wissels en toch: vele adders schuilen onder dit fraaie gras van de integratie!

Missio Dei

Het alom bekende Missio Dei-concept, dat er toe diende om de zendingsbeweging een theologisch fundament te geven dat bestand zou zijn tegen de ingrijpende twintigste eeuwse veranderingen in zendings- en wereldervaring, heeft de integratie ongetwijfeld gestimuleerd maar te-

gelijk de innerlijke problematiek ervan versluisd. Op het eerste gezicht kwam door het Missio Dei concept het héle kerkelijk en oecumenisch bedrijf in missionair licht te staan: "zending" was zo wijd als de hele wereld en markeerde de breedheid en pluriformiteit van Gods handelen in de geschiedenis. Bij nader toezien moeten we echter constateren dat het begrip zo algemeen en zo veelvuldig was, dat er meer mee verloren dan gewonnen werd. De drie genoemde problematieken — contextualiteit, arm-rijk, inter-religieuze ontmoeting — konden gemakkelijk onder dit dak een plaats krijgen: opkomst voor culturele identiteit, ontwikkelingswerk, inter-godsdienstige dialoog kon allemaal met het etiket "Missio Dei" worden versierd; zij werden gemakkelijk in de doorgaande lijn van zending en oecumene geïntegreerd. Maar mede daardoor konden zij niet in hun radicaliteit worden doorzien. De eindpunten die ermee worden aangegeven beginnen eigenlijk nú pas, ruim dertig jaar na de integratie-discussies, tot ons bewustzijn door te dringen.

Geestelijke versmalling

Er zit echter ook nog een andere kant aan. De oecumenische beweging erfde, om het heel kort te zeggen, de drie genoemde problematieken van de zendingsbeweging, maakte er centrale beleids-speerpunten van, maar erfde op een of andere manier niet de missionaire spiritualiteit mee, waarin de betreffende problemen in de zendingsbeweging in hun aanvankelijke vorm steeds waren verwerkt. Daardoor werden ze losgemaakt uit hun betrokkenheid op belofte en oordeel van het rijk Gods en praktisch gereduceerd tot sociale, politieke, culturele agendapunten. De noodzakelijke oecumenische verbreding bracht ook een zekere geestelijke versmalling met zich mee. Het protest van de evangelikale beweging en de daarmee zichtbaar wordende polarisatie heeft in elk geval ook deze

principiële achtergrond.

Incomplete integratie

Naar twee kanten is de integratie dus incompleet, onaf, blijven steken: de drie probleemgebieden, die de ontmoeting van zendingsbeweging en oecumenische beweging markeren, konden vanwege allerlei versluieren de terminologie hun eindpunt-functie niet uitoefenen en dus niet uitdagen tot een fundamentele heroverweging van het missionaire karakter van het Christendom; én de harde spirituele kern van de zendingsbeweging kon in de nieuwe ervaringen van de conflictueuze wereldsamenleving geen echt nieuwe functie vinden. Veel moeizame discussies rond zending en oecumene gaan in feite gebukt onder de last van deze incomplete integratie. Ik noem slechts het welles-nietes spel rond zending en dialoog, en de uiteenlopende opvattingen over de uitdaging van de secularisatie.

4. Nieuwe missiologische vragen

Omdat de "Oecumenische Inleiding in de Missiologie" de verschuiving van perspectief wel aankondigt en in de volgorde van de secties in het boek zichtbaar maakt, maar niet compleet en consequent voltrekt, zijn ook de hierboven genoemde aporieën meer aangeduid dan echt verwerkt en opgelost. Het boek is een typisch produkt van een overgangssituatie: het vertoont symptomen van onzekerheid, het biedt nog geen echt stabiele bakens temidden van de zee van informatie, het is hecht verbonden met het missiologisch verleden en tegelijk open naar een heel anderssoortige toekomst. Maar daar doorheen zijn de implicaties van de perspectief-verschuiving onmiskenbaar. Bij die verschuiving worden de drie genoemde eindpunten nieuwe beginpunten: mogelijkheden voor een nieuw terugvragen naar de bronnen, en voor een nieuwe bepaling van

wat missionaire kwaliteit is. Missiologie kan niet meer beginnen in een aprioristisch concept van zending en wereld; missiologie begint ná de waarneming en de ervaring van het interculturele gevecht om gelijkwaardigheid, de keiharde politieke en economische conflicten, en de bedreigend-veelvormige wereld van de godsdiensten waarin het gevaar van een mensheidsvernietigende strijd tussen fundamentalismen helaas niet meer denkbeeldig is. Alles wat zich voor zending/missie uitgeeft zal zich op deze punten moeten verantwoorden; betrokkenheid op rijk Gods en op wereld moet door die verantwoording heen, wil het serieus genomen worden.

Afscheid: de weg vrij

In de visie van vele auteurs van de Inleiding zal dit onvermijdelijk het afscheid betekenen van niet ter discussie gestelde opvattingen over de superioriteit van het in de westerse cultuur gegroeide Christendom, over de vanzelfsprekendheid van de kapitalistische structuur van de wereldeconomie en over de exclusiviteit van de "heilswaarde" van het evangelie. Maar dat is allerminst een knieval voor een oeverloze tolerantie of een keuzeloos relativisme. Integendeel, juist het afscheid van die opvattingen zal de weg vrijmaken voor een diepere kennismaking met de uniekheid van de christelijke verkondiging, en voor een verdere groei van inzicht in de wegen die de God van Jezus Christus met de mensheid gaat. Het terugvragen vanuit de conflictlijnen naar de bronnen is een spannend avontuur waarbij niets van te voren vastligt en waarbij in ieder geval het steriele dilemma van dogmatisme en relativisme kan worden overstegen.

Vragen

In het missiologisch paradigma dat daagt zal niet meer deductief gereedeneerd worden vanuit vastliggende concepten, zelfs niet als ze zo ruim zijn als het *Missio Dei* concept; het

zijn als het Missio Dei concept; het zal veeleer gekenmerkt worden door een aantal vragen. Bijvoorbeeld de volgende:

Welk appèl komt er op ons af vanuit dat unieke historische moment van Jezus Christus; welke vraag wordt daar gesteld; hoe ziet die vraag eruit tegen het decor van Israël en in de context van alle volkeren; hoe en waar raakt die vraag aan de condition humaine, aan de actualiteit van de mondiale samenleving? En vooral: waar horen wij echo's van deze vraag? Waar stuit deze vraag op andere vragen die ook in de mensheid aan de mensheid gesteld worden; stuiten wij in en achter deze vragen op gemeenschappelijke angsten, zorgen en verwachtingen, op een vermoeden van de werkelijkheid van God? In hoeverre kan de vraag vanuit Israël en vanuit Jezus Christus een klankbord worden voor de vele vragen rond gerechtigheid, vrede en behoud van de schepping waardoor wij worden gekweld en de vele vragen rond lijden en identiteit van mensen, individueel en collectief? En dan vooral: welke gestalten van hoop op toekomst zijn er in de mensheid? Hoe staat het christelijk evangelie daartussen? Hoe kan die hoop gezicht krijgen, handen en voeten in personen en gemeenschappen, zó dat mensen verwezen worden naar het beloofde rijk?

Al deze missiologische vragen zullen zorgvuldig en wetenschappelijk moeten omgaan met de realiteiten van werldsamenleving en wereldchristendom. Maar het zal daarbij een spiritualiteit nodig hebben die lijkt op de spiritualiteit van de pioniers

van de zendingsbeweging, voor wie "hart, rijk en wereld" onverbreekelijk met elkaar samenhangen. Anders zaagt de missiologie de tak af waar ze op zit; en dan kan ze de oecumenische beweging geen wezenlijke dienst meer bewijzen.

Emoties en nieuwe nuchterheid

Het thematiseren van "zending" roept bij veel mensen, met name ook bij studenten die de "Inleiding in de Missiologie" moeten lezen, soms hevige emoties op. Bij sommigen zijn het de emoties van weerzin en walging over zó veel christelijke arrogantie. Bij anderen zijn het juist de emoties van woede over elke poging om de vaste en zekere overtuigingen waardoor de zending altijd gedragen is te relativiseren. Beide soorten emoties worden heviger naarmate het inzicht toeneemt, dat men in de huidige realiteit van werldsamenleving en wereldchristendom noch met de ene noch met de andere positie veel verder komt. Aan beide kanten is nieuwe nuchterheid nodig terzake van de betrokkenheid van christelijk geloof op de belofte van het voor de wereld bestemde rijk. Als de "Oecumenische Inleiding in de Missiologie" een paar jaar lang bij het ontwikkelen van die nuchterheid kan helpen, dan is al het werk eraan niet vergeefs geweest.

Dr. L.A. Hoedemaker was van 1967-1972 verbonden aan de Theologische Hogeschool van Jakarta. In 1974 werd hij lector in de missiologie aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Thans is hij daar hoogleraar christelijke ethiek. Hij was een van de vier redacteurs en tevens een van de auteurs van de Oecumenische Inleiding in de Missiologie.

Anton Houtepen

Op weg naar een oecumenische missiologie

In veel opzichten is de "*Oecumenische inleiding in de missiologie*" een resultaat dat er wezen mag. Met 21 mensen (20 mannen en één vrouw!) uit verschillende kerken en theologische scholen samen één handboek schrijven is al geen sinecure. In dat handboek de situatie van de christelijke kerken verdisconteren in zoveel verschillende sociaal-geografische en politiek-culturele omstandigheden, in zoveel verschillende stadia van crisis, stilstand of groei, met een zo belast missionair verleden en zoveel uiteenlopende missionaire bewegingen, idealen, instanties en theologische visies op zending, is welhaast te veel van het goede. Daarbij ook nog mikken op een "oecumenische missiologie", een gezamenlijke theologische visie op het waarom en hoe van de christelijke zendingsopdracht zou een brug te ver zijn geweest.

Christelijk pluralisme

Juist over het waarom en hoe van hun zending zijn de christelijke kerken immers vrijwel vanaf het begin verdeeld geweest, sterker nog: uit een dergelijke verdeeldheid omtrent de zending van Israël is de beweging van Jezus en de kerk van het Nieuwe Testament geboren; weliswaar met het oog op de overwinning daarvan, maar tot nog toe zonder dat doel te hebben bereikt.

Omdat deze fundamentele problematiek van de verdeeldheid van de kerk omtrent het waarom en hoe van haar zending niet tot thema van het boek is gemaakt, is het, zoals de auteurs het in inleiding en epiloog ook ruiterlijk toegeven, niet tot een inleiding in een oecumenische missiologie, maar slechts tot een gezamenlij-

ke inleiding in het christelijke pluralisme gekomen.

Wereldchristendom

De thematisering van het christelijke pluralisme, de verheffing daarvan tot methode van zending en de beschrijving ervan in termen van teksten en contexten levert een, op onderdelen boeiende en verfrissende kennismaking op met wat globaal als "het wereldchristendom" wordt aangeduid. Dit wordt uiteengelegd via casestudies naar regio's (*sectie I*), via de beschrijving van missiologische ontwerpen en modellen van dialoog (*sectie II* en *sectie V* die naar mijn besef beter hadden kunnen worden samengevoegd), missionaire bewegingen en initiatieven in de loop der eeuwen, geordend naar rooms-katholieke, reformatorische, euro-oecumenische en derdewereldperspectieven (*sectie III*) en een "anatomische atlas" van het Christendom in Afrika, Azië, Latijns-Amerika, Oost-Europa en Noord-Amerika samen met West-Europa (*sectie IV*).

Veel informatie, die minder toegankelijk was, is aldus handig gecompileerd, bibliografieën en indexen maken het boek in brede kring beschikbaar. Het is de vrucht van en het zal zeker leiden tot goede coördinatie op het vakgebied van de missiologie.

Geen monopolies

Het feit dat in de beschrijving van de verschillende contexten het veelvoud van kerken als een veelvoud van gelijkwaardigen met vergelijkbare problemen en een vergelijkbare zendingsgeschiedenis figureert is uiteraard zelf oecumenische winst van de eerste orde. Geen van de zendende kerken of van de missionaire organi-

aties kan zo nog voorbij aan het feit, dat monopolies niet langer te vergeven zijn. Geen van de kerken in zes continenten kan nog langer voorbijzien aan de aanwezigheid van andere gestalten van de kerk van Christus. En de overal op gang gekomen samenwerking en dialoog, kerkhereniging en groeiende kerkengemeenschap moet aldus bij voorbaat serieus genomen worden.

Fundamentele weeffout

Nu valt het al op, dat dat laatste in deze oecumenische inleiding in de missiologie maar mondjesmaat gebeurt. Het boek heeft de samenwerking van kerken dan ook niet tot thema gemaakt, laat staan dat men gezocht heeft naar een gemeenschappelijke visie op kerk en christendom. Wat m.i. de hamvraag zou zijn van een oecumenische missiologie, een gemeenschappelijke christelijke theologische reflectie op "het evangelie van het Rijk Gods tot aan de grenzen van de oikoumenè" (Mt. 24,14), vindt in dit stadium dan ook (nog) geen antwoord. Eigenlijk is de vraag ook niet systematisch gesteld — alleen in sectie II komt ze terloops aan de orde, maar in de overige onderdelen resonanceert deze sectie nergens — en dat is misschien wel de fundamentele "weeffout" van het boek, waardoor het als geheel een nogal kaleidoscopische indruk maakt: de vele patronen van de zending in zoveel contexten lopen in elkaar over, blijven onverbonden en laten vele witte plekken over (zoals de Orthodoxe visie op zending en missie, die nergens wordt besproken). Dat komt, dunkt mij, door het ontbreken van een systematisch zoeken naar een gemeenschappelijke missiologie. Waarschijnlijk is het daarvoor nog te vroeg geweest en het beëindigen van de vijandelijkheden nog te kort geleden.

Of ligt het toch ook aan het gekozen model en de gevolgde werkwijze? Is er toch niet reeds meer oecumenisch denkwerk in de richting van "Common Witness" en "Mission and Uni-

ty" verricht dan deze nieuwe inleiding laat zien?

Ik vraag het met schroom, omdat ik me terdege realiseer, hoeveel discussies aan die gekozen werkwijze vooraf moeten zijn gegaan. Maar ik vraag het toch, om de ontwikkeling van een waarlijk oecumenische missiologie in de toekomst verder te stimuleren.

Beweeglijkheid van het Christendom

In de inleiding van de hand van de redactie wordt het kaleidoscopische karakter van het boek theoretisch verantwoord met de term "beweeglijkheid van het Christendom": "Missiologie onderzoekt de beweeglijkheid van het christendom in de wereld, de manieren waarop het christelijk geloof verbindingen aangaat met verschillende konteksten".

Als dat het bepalende missiologische grondconcept is, is missiologie echter niet veel anders dan een soort culturele antropologie, die het beweeglijke en pluriforme Christendom tot studie-object heeft gekozen, zoals in dezelfde inleiding (18-19) ook expliciet wordt gesteld. Daarom moet, nog steeds volgens de inleiding, daaraan een "geloofsgezichtspunt" worden toegevoegd en dat is "het Rijk Gods voor alle volkeren" als "de uiteindelijke samenhang en het uiteindelijke referentiepunt van de beweeglijkheid van het christendom". Missiologie is derhalve die vorm van culturele antropologie van het pluriforme christendom, die rekening houdt met "de dynamische relatie tussen God en wereld", waarvan christenen hun "zending" als uitvloeisel zien en als voorlopig instrument. Het oecumenische karakter van een dergelijke onder het geloofsperspectief van "zending" beoefende culturele antropologie van het wereldchristendom bestaat dan in "een veelheid van systematisch-theologische ontwerpen bij de invulling van dit geloofsgezichtspunt die met elkaar in gesprek treden over de raak-

punten van christendom en wereld". Zo acht deze inleiding "een meer traditionele benadering van het begrip 'oecumenisch' als ontmoeting van verschillende confessionele tradities vanuit de realiteit van het mondiale christendom aangevuld en gecorrigeerd" (21-22).

Niet met elkaar in gesprek

Dat lijkt mij, het resultaat overziende, eerlijk gezegd wat te vlug geconcludeerd.

Waarin bestaat dan concreet deze aanvulling en correctie, als zelfs over die verhouding van Christendom en wereld de afzonderlijke confessionele gezichtspunten in dit boek niet met elkaar in gesprek treden? Als ook de verschillende soorten soteriologie, die in de elkaar bestrijdende missiologische ontwerpen van ecumenicals en evangelicals, van bevrijdingstheologen en dialoogtheologen, van op church growth dan wel op sociale emancipatie gerichte zendingsstrategen, niet aan enige gemeenschappelijke criteriologie (kunnen) worden onderworpen?

Had dan niet op zijn minst de feitelijke dialoog over samenwerking en kerk-gemeenschap, eenheid en common witness in velerlei context ook beschreven en besproken moeten worden, om daarna dan eventuele verdergaande vragen over de gezamenlijke uitdagingen en problemen van de wereld te stellen?

Oecumenische inbreng?

Het lijkt geen twijfel dat de context van de zending de oecumenische beweging heeft verdiept en verbreed van een vooral Noord-Atlantisch gesprek over de historische kerkscheidingen van 1054 en 1517 naar een veel meer wereldwijde bezinning op hervorming en vernieuwing met het oog op de eenheid en heelheid van het menszijn en met het oog op een groter geloofwaardigheid van christenen in hun lofprijzing van God. Maar zou dan ook omgekeerd de oe-

cumenische beweging niet reeds gezamenlijke modellen voor de interpretatie van "het evangelie van het Rijk Gods voor de oikoumenè" hebben opgeleverd? Zouden missiologen niet ook op een veeleer systematisch-theologische manier moeten nagaan wat er aan convergenties omtrent de inhoud van het evangelie van het Rijk Gods voor de oikoumenè inmiddels is gegroeid? Zouden ze de ervaringen van de United Churches, van regionale en nationale raden van kerken, van transconfessionele bewegingen niet veel directer in het concept van missiologie moeten betrekken?

Waar vinden we in deze inleiding in de missiologie het verslag en de resultaten van het intense theologische gesprek, dat wereldwijd – in Wereldraadverband, in het verband van de Christian World Communions en in het kader van Church Union Negotiations-, is gevoerd over de ecclesiologie, over genade, heil, rechtvaardiging en heiliging, over liturgie en sacramenten, over Schrift en Traditie, over "Common Witness", over de verhouding van kerk en staat, kerk en volk, kerk en wereld, kerk en Israël, kerk en eschaton?

Ideologie van de pluriformiteit

Hoe wordt de bewering gestaafd, die we vinden op pagina 133, direct na de zes exemplarische casestudies, die stelt "Geloof in Jezus Christus kan gewoon niet overal hetzelfde betekend hebben" en die de eenheidsfactor binnen het manifeste pluralisme uitsluitend lijkt te zoeken in de gezamenlijke nieuwe uitdaging: het delen van één geschiedenis. (134) Speelt het "ene beginpunt" werkelijk zo'n ondergeschikte rol en kan dat ene beginpunt adequaat met "Jerusalem" worden aangeduid? (135) Moet de terechte vrees voor biblicistisch fundamentalisme en westers expansionisme de middelpuntzoekende kracht van de koinonia tou christou uit het oog doen verliezen?

Is het diachrone karakter van het Christendom als paradosis en de daarmee verbonden idee van "ecumenism in time" (Florovsky) niet een uiterst krachtige drijfveer van de beweeglijkheid van het Christendom en tevens datgene wat aan deze beweeglijkheid richting geeft? Moet niet, bij alle nadruk op het polycentrische karakter van de Jezus-beweging, waardoor deze van het begin af aan gekenmerkt wordt (Jerusalem, Samaria, Antiochië, Korinthe, Efese, Rome, Alexandrië, Edessa, Carthago, enzovoort), toch haar fundamentele eenheid als beweging veel sterker gethematiseerd worden? Wie wil voorkomen, dat in de plaats van een ideologie van de eenheid thans een ideologie van de pluriformiteit wordt gepropageerd, zal deze vraag toch ernstig moeten nemen.

Eenheid van zending

Maar precies die vraag wordt in deze inleiding niet toegelaten, sterker nog: ze is blijkbaar niet opgekomen. Zelfs in de paragrafen die handelen over de bijbelse fundering van de christelijke zending (Spindler) en het probleem van de bijbelse hermeneutiek in de missiologie (De Groot) wordt deze eenheid van de zending niet gethematiseerd. Haar feitelijke verdeeldheid in een driestromenland — katholiek, oecumenisch en evangelicaal — lijkt voor kennisgeving te worden aangenomen. (170) Dat de recente discussies over Israël en de volkeren nog maar nauwelijks in de missiologie zijn doorgedrongen wordt vrij laconiek geconstateerd (175) maar het heeft bij het schrijven van deze inleiding bij niemand tot bekeerling op dit punt geleid. Er wordt gepleit — ter vervanging van het te globale begrip "missio Dei" — te streven naar "een historischer aanpak met behulp van noties als verbond, oordeel en trouw, heerschappij van God, Heilige Geest", (178) maar nergens in het hele boek is een dergelijke aanpak zelfs maar beschreven, laat staan beproefd. Het Pink-

stergebeuren bijvoorbeeld, toch een klassieke locus van de missiologie, figureert voornamelijk als een quasi-chronologisch kader: "Vanaf de eerste Pinksterdag heeft de gemeente van Jezus Christus zich in de hele mensheid uitgebreid". (214) De hele eigen pneumatologische visie op zending als uitstraling en transfiguratio mundi, zoals die burgerrecht heeft in de Orthodoxe missie-theologie, blijft geheel buiten het vizier, ook in de bijdrage over Oost-Europa, die in kerk-politieke probleemstellingen blijft steken.

Eigen spookbeeld gehanteerd

De vele inhoudelijke vragen die de andere godsdiensten en het atheïsme aan geloof en kerk stellen, en die de agenda bepalen van de concrete dialogen die daarover nu zo'n twintig jaar worden gevoerd, komen nergens ter sprake. Wat EATWOT-theologen als Pieris op dit punt te zeggen hebben, wordt nergens vermeld. Wat fundamentele theologen als Waldenfels hierover te berde hebben gebracht of minstens datgene wat in de secularisatiestudies over de geloofwaardigheid en werfkracht van de kerk wordt gezegd, vormt blijkbaar geen thema van de missiologie. Er gebeurt aldus met het begrip "zending", wat Hoedemaker zelf als spookbeeld van sommigen beschrijft op pagina 169: "Het begrip zending ondergaat in deze oecumenische smeltkroes een ongekende verbreding, zozeer zelfs, dat volgens sommigen de eigen inhoud ervan totaal onherkenbaar wordt". Dat ligt in dit geval echter niet aan de oecumenische beweging, maar aan het door de auteurs gekozen uitgangspunt en grondplan, dat zich in een aantal opzichten, in naam van het bewegelijke wereldchristendom, boven de reële oecumenische beweging verheft.

Meer samenwerking nodig

Het is een troost, dat Jongeneel profeteert, dat als er ooit een "common

missiology" geboren wordt, deze met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid uit samenwerkingsverbanden als het IIMO (Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica) geboren zal worden. (459) Geboorten plegen te geschieden als gevolg van cohabitatie en eenwording. Er zal dan ook een veel krachtiger samenspel in de bestudering van het vraagstuk van Unity en Mission moeten komen, vooraleer een werkelijk oecumenische missiologie op stapel kan worden gezet. Bestudering van de gezamenlijke paradoxen en de memoria Christi zal daarbij evenzeer de agenda dienen te bepalen als de analyse en de beschrijving van de actuele mondiale problematiek. Een ernstige studie van de uitdagingen aan het adres van kerk en Christendom door secularisatie, atheïsme en agnosme en door de revivals in de Islam en het Boeddhisme zal onderdeel moeten zijn van een echte "common missiology". Datgene wat binnen de oecumenische beweging aan reflectie over zending en common witness te berde is gebracht zal niet alleen genoemd en beschreven, maar systematisch bestudeerd dienen te worden, opdat

de convergenties daarin kunnen worden vastgesteld. Een gedeeld probleembewustzijn is voorwaarde, maar niet zelf het doel of de weg van de christelijke eenheid en zending.

Met dit alles wil niet gezegd zijn, dat deze nieuwe inleiding in de missiologie niet een stap in de goede richting is, of dat er op andere onderdelen van de theologie — de praktische theologie bijvoorbeeld of de liturgiewetenschap — al zoveel meer vooruitgang in oecumenische richting zouden zijn gemaakt. En al evenmin, dat in het oecumenische gesprek over de eenheid van de kerk de missionaire en missiologische dimensies al voldoende worden verdisconteerd. Wel hoop ik te hebben verduidelijkt, dat Wereld en Zending niet zonder een middelpuntzoekende kracht tot eenheid, niet zonder Paradosis en Koinonia op elkaar betrokken kunnen worden.

Dr. A.W.J. Houtepen is directeur van het Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica (IIMO), Afdeling Oecumenica te Utrecht en wegens de Radboudstichting bijzonder hoogleraar voor grondslagen en wijsgerige implicaties van de katholieke theologie aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam sinds 1984.

Frans Verstraelen

Missiologie in een nieuwe toonzetting

In een plechtige zitting in de universiteitsgebouwen van Utrecht nam op 17 februari dr. F.J. Verstraelen na 20 jaren afscheid als adjunct-directeur van het Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica, IIMO, Afdeling Missiologie-Leiden. Verstraelen vertrekt naar Harare waar zijn vrouw dr. G. Verstraelen-Gilhuis minstens voor twee jaren als Senior Lecturer voor "christianity in Africa" en voor "algemene kerkgeschiedenis" een functie heeft aanvaard aan het Department of Religions van de Universiteit van Zimbabwe. Verstraelen kreeg aldaar voor één jaar een gasthoogleraarschap aangeboden voor het leiden van seminars en de begeleiding van studenten. Het vertrek van Verstraelen was tevens een afscheid van *Wereld en Zending*. Vanaf 1972, toen *Wereld en Zending* als oecumenisch tijdschrift startte door de fusie van het protestantse "De Heerbaan" en het katholieke "Het Missiewerk", had Verstraelen namens het IIMO een plaats in de redactie van *Wereld en Zending*. Altijd was hij een actief en creatief redactielid en een vruchtbaar auteur. Wij geven hier de volledige tekst van de afscheidsrede van Verstraelen.

In 1980 kwam er een boekje van mij uit getiteld "*Missiologie onderweg. Een autobiografie in kontekst*" (IIMO, Research Pamphlet no. 2). De aanleiding daartoe, welke toen niet werd vermeld, was dat in 1978 het 25 jaar geleden was dat ik in de katholieke kerk tot priester was gewijd met de bedoeling om missionair te worden ingezet. Ofschoon er heel wat veranderingen hadden plaats gevonden, had ik niet het gevoel dat er wat mijzelf betrof van een wezenlijke breuk sprake was. Voor mij destijds een reden om eens op een rijtje te zetten wat ik al die tijd missionair en vooral ook missiologisch had uitgevoerd. Toen "*Missiologie onderweg*" in 1980 uit kwam, was het precies 25 jaar geleden dat mijn eerste missiologische bijdrage werd gepubliceerd (1955). Intussen ben ik weer tien jaar verder missiologisch onderweg. Het is niet de bedoeling daarvan nu een evaluatie te geven. Voor deze mijn afscheidsrede bij het beëindigen van mijn werk in het IIMO, heb ik iets an-

ders bedacht.

Als uitgangspunt wil ik een paar kernwoorden nemen van een paragraaf uit het woord vooraf van mijn "*Missiologie onderweg*":
Wie naar een draad van eenheid in de nogal gevarieerde veelheid van mijn missiologisch bezig zijn zou willen zoeken, kan die vinden in een verbreding van horizon: van een min of meer besloten (niet bekrompen!) katholieke wereld, via aandacht voor en ervaring in de Derde Wereld, naar een dieper peilen van de werkelijkheid waarin wij leven. (Verstraelen 1980, v.)
Ik wil met name aandacht vragen voor "een DIEPER PEILEN VAN DE WERKELIJKHEID WAARIN WIJ LEVEN" om daardoor tot een dieper verstaan te komen van de rol van christenen en de kerk in die werkelijkheid. Dat wil ik doen tegen de achtergrond van het pas verschenen collectieve opus van Nederlandse missiologen: de "*Oecumenische Inleiding in de Missiologie. Teksten en kontek-*

sten van het wereldchristendom" (Kok, Kampen 1988). Van die Oecumenische Inleiding wordt hier geen samenvatting nagestreefd. Ik maak slechts wat kanttekeningen - of zoals U wilt - ik schrijf wat noten neer voor een compositie van een "missiologie in een nieuwe toonzetting".

1. De werkelijkheid

De werkelijkheid waarin wij leven heeft veel gezichten. We leven in de natuur die ons leven mogelijk maakt en tegelijk ons overweldigt door haar schoonheid maar ons soms ook overrompelt door haar vernietigende kracht: de natuur is zowel verrukkelijk als verschrikkelijk. (Vgl. Brinkman 1986) We leven met andere mensen samen, aan wie wij ons leven te danken hebben en in een maatschappij die we zelf vorm geven via cultuur en structuur en waarin zowel zorg als onverschilligheid, toewijding en ontrouw, liefde en haat zich manifesteren. Ieder mens, van Gerrit de visboer tot Gorbatsjov de president van Rusland, is afhankelijk van de natuur en het samenleven met anderen. Dit laatste gebeurt op micro-, meso- en macro-niveau. Want ieder mens is een micro-kosmos, een individu met geheel eigen waarde, tevens opgenomen in een meso-kosmos van gezin/familie/clan en eigen directe omgeving, verbonden eveneens met de macro-kosmos van de wereld als geheel. We zijn veel meer van elkaar afhankelijk en op elkaar aangewezen dan we beseffen of toe willen geven: Het geringste cultuurgood dat wij gebruiken draagt de sporen van duizenden mensenhanden en zou ons tot dankbaarheid moeten stemmen tegenover de duizenden onbekende en tot alle werelddelen behorende handen geestesarbeiders, zonder wie wij voortaan niet meer leven noch werken kunnen. De wetenschap is een internationale onderneming geworden, de nationale economie kan niet meer worden losgemaakt van de wereldeconomie, oorlogen worden

gemakkelijk wereldoorlogen, en vrede is niet meer denkbaar tenzij als wereldvrede. (Vgl. Dondeyne, 1962, 108)

Onrechtvaardig systeem

Er is in de wereld veel moois en veel slechts. Het is heel goed mogelijk om het mooie wel en het slechte niet te zien, of omgekeerd. Iedereen zou echter moeten weten dat er in onze wereld, zo rijk aan technische mogelijkheden en economische middelen, mensen zijn die honger lijden, die arm zijn in de zin van echt gebrek dat hun menszijn aantast, dat er opgejaagde vluchtelingen zijn, mensen die gefolterd worden en vermoord. Dit alles niet door eigen schuld, maar omdat een onrechtvaardig systeem op nationaal en wereldniveau hen belet menswaardig te leven. En bij dat systeem zijn we allen betrokken. — De schande van honger, armoede, onderdrukking medemensen aangedaan is ook een aantasting van onze eigen menselijkheid.

Wrede onschuld

Solidariteit met lijden is niet gemakkelijk, of met de woorden van Th.W. Adorno: "Het vermogen tot identificatie met het lijden van mensen die ons vreemd zijn, is bij allen zonder uitzondering gering". (in: Verstraelen 1980,91) We geven natuurlijk wel eens iets voor een "goed doel". Deelname aan de strijd voor verandering van het systeem, dat ook verandering van onszelf en onze eigen levenswijze zou inhouden, zien de meesten van ons niet zitten. De Columbiaanse schrijver Gabriel García Márquez heeft aan een bundel indringende reportages en beschouwingen over lijden en strijd in Latijns-Amerika de titel meegegeven: "*Cuando era feliz e indocumentado*" (1974), in vertaling uitgekomen als "*Toen ik nog gelukkig was en ongedocumenteerd*". (1978) We willen niet gestoord worden in onze rust en ons "geluk", of houden ons van den domme. De Japanse theoloog Kosu-

ke Koyama sprak met betrekking tot zo'n houding van "cruel innocence", wrede onschuld. En hij had het over christenen:

In onze wereld vandaag zijn het "goede christelijke mensen" die zichzelf op een afstand houden van het lijden in de wereld. Ze praten wel over lijden en geven wat geld om de onmenselijke levensomstandigheden te verlichten. Het zijn "goede mensen" die onbewust (innocently) het onderdrukkende wereldwijde systeem van uitbuiting ondersteunen. Zij leven in "wrede onschuld". (Koyama 1980, 170).

De hiergenoemde "wrede onschuld" waaraan ook wij deelhebben - door onvermogen, angst of schuld -, kan alleen doorbroken worden door een **DOORLEEFD PEILEN VAN DE WERKELIJKHEID WAARIN WE LEVEN.**

2. Peiling

Door de wereldlijke werkelijkheid van mensen heen bestaat er een religieuze werkelijkheid. Deze manifesteert zich concreet in lokaal gebonden religies (bijvoorbeeld Afrikaanse traditionele religies) en in bovenlokale wereldreligies: Hindoeïsme, Boeddhisme, Christendom, Islam. Voor veel verlichte en zich progressief wanende mensen — in Nederland bij bosjes te vinden — is religie "on the way out", in elk geval niet meer relevant. Iemand met een wat breder gezichtsveld als bijvoorbeeld Paul Johnson, een journalist van faam, ziet dat anders. Aan het eind van zijn "*A history of the modern world*" (1983) schrijft hij: "Van belang in geschiedenis zijn niet alleen de feiten die zich voordoen, maar ook de feiten die hardnekkig zich niet voordoen. Het opvallende niet-feit van de moderne tijd is het uitblijven van het verdwijnen van religieus geloof". (in: Edwards 1987, 448)

Statistieken

Deze globale vaststelling wordt bevestigd door de "statistische bijbel" van David B. Barrett, de *World Christian Encyclopedia*, die een vergelijkend overzicht geeft van religies en kerken in de moderne wereld, 1900-2000. Volgens diens berekeningen waren in de midden-tachtiger jaren naar hun zeggen 79,1% van alle mensen religieus, 16,4% niet-religieus en 4,5% atheïstisch. Naar schatting zijn van de zich religieus noemende mensen 32,8% christen, 16,5% moslim, 13,3% hindoe, 6,3% boeddhist, 2,1% traditionalist en 2,2% aanhanger van nieuwe religies. Het Christendom staat in dit rijtje weliswaar voorop, maar als religie is het een relatieve laatkomer — en als zodanig kan het natuurlijk niet doen alsof de andere religies van geen betekenis waren of zijn. En mocht bij sommigen een triomfalistisch gevoel bovenkomen omdat het Christendom dan toch maar de grootste religie is, dan zal dit ras verdwijnen als men denkt aan de grotere verantwoordelijkheid die daarmee gegeven is, welke niet altijd waar wordt gemaakt...

God van het leven

Het kenmerk van religie — in welke vorm dan ook — is dat zij claimt, de werkelijkheid waarin wij mensen leven, dieper te kunnen peilen. Die claim is gebaseerd op de erkenning van een andere, bovennatuurlijke Werkelijkheid, die de oorsprong is van al wat bestaat en die aan mensen richting geeft in overeenstemming met hun diepste wezen. Het Christendom — en daar beperken we ons toe — noemt de dragende Werkelijkheid van de wereldse werkelijkheid waarin we bestaan GOD, met drie namen. Die namen doen iets oplichten van Gods mysterie zonder het te omvatten. Die namen zijn: Schepper — oorsprong en doel van het leven; Bevrijder — model van het leven; Geest — voltooiing van het leven. God in christelijk perspectief is een God van het leven.

Volk van God

De kerk, de christelijke gemeenschap, is de plaats waar de ervaring van deze God van het leven levend wordt gehouden in visie, viering en missie/zending. Dat is een hele theologische mond vol van idealistisch taalgebruik. Het is de taak van de kerk dit alles vorm te geven in de historische werkelijkheid van het menselijk bestaan. Dit betekent meewerken aan de transformatie van mensen en wereld in overeenstemming met de bedoelingen van de drievoudige God van het leven. — Het conciliaire (of oecumenische) proces dat recentelijk in grote delen van de christenheid op gang is gekomen, moet worden gezien als een stuk historische invulling van het koninkrijk Gods waarover in de kerken zo vaak gepreekt en waarvoor dagelijks gebeden wordt. Maar ook hier is de christelijke kerk weer een laatkomer. Reeds geruime tijd eerder hebben immers allerlei actiegroepen zich ingezet voor ontwikkeling in gerechtigheid, voor ontwapening en vrede, en voor het behoud van het milieu. Bij deze actiegroepen waren zowel christenen als mensen van andere religies en ook niet-religieuze mensen betrokken. Daaruit blijkt dat de kerk geen monopolie heeft op de aangegeven terreinen, ook al behoren ze tot haar missionaire taak. Tegelijk kan ze zich aan deze opdracht niet onttrekken. Als "volk van God" moet de kerk zich immers engageren voor het doen geschieden van Gods heilswil op deze aarde.

Heil en onheil

Het Christendom heeft een geheel eigen interpretatie van onheil alsook een eigen model en methode met betrekking tot heil. Het onheil in de wereld wordt door het christelijk geloof in verband gebracht met zonde, welke wezenlijk bestaat in het verstoren of zelfs verbreken van de relatie met de naaste(n), de natuur en met God, hetgeen een ontkenning inhoudt van het diepste zelf van de mens. Om tot

heil te komen wijst de kerk op het model van Jezus, de imitatio Christi, de navolging welke tot een omkeer van waarden aanspoort die verstoorde en verbroken relaties kan herstellen; vanuit een spiritualiteit van transformatie. (Vgl. Verstraelen 1986)

Transformatie

Jezus toont ook de weg tot transformatie van de gebrokenheid van mensen en hun samenlevingen tot hun heelwording. Die transformatie wordt gesymboliseerd door de voetwassing als dienst aan anderen, met als hoogtepunt: het geven van zijn leven voor het heil van de wereld. Naast de "imitatio Christi" is de "memoria passionis" (gedachtenis van het lijden en sterven van Christus) een voortdurende bron voor christenen om zich in te zetten voor het heil. Door ook van hun leven en waar nodig zelfs het leven zelf te geven. Het viere van de maaltijd des Heren waarin de "memoria passionis" wordt levendig gehouden is dus wel wat meer dan een innig samenzijn van de ziel met God of een gedachteloos vluggertje — het is de missionaire krachtbron die tot transformatie van mens en wereld dringt. En toch is niet droefheid maar blijdschap het diepste geheim van de christen. (Vgl. Chesterton 1912,297; Joh. 16, 20-22)

Organiseren van hoop

In dit perspectief is de kerk een "missionaire gemeente", dat wil zeggen de christelijke gemeenschap — lokaal en universeel — is bedoeld als een "holistisch centrum" waar een heelmakende invloed en aantrekkingskracht van moet uitgaan. Zonder dit missionaire karakter is de kerk geen kerk. Zending opgevat als "helen en delen in gemeenschap" is wellicht de meest adequate invulling van de missionaire opdracht in onze gebroken en ongelijke wereld. (Zie Verstraelen 1984,48-49) Om in onze tijd nog in waarheid God ter sprake te kunnen brengen zullen christenen, samen met anderen, zich concreet in

moeten zetten voor het "organiseren van hoop". (Vgl. Vanderhof Boersma 1987) De inzet vanuit kerken voor de verkoop van Max Havelaar koffie ten behoeve van kleine boeren in Latijns-Amerika en Afrika ter verbetering van hun levensomstandigheden is zo'n voorbeeld van het organiseren van hoop. Gelukkig is er heel wat meer te melden!

Verzetsbeweging

Het meest unieke dat de kerk aan te bieden heeft is de blijde boodschap van "hoop tegen alle hoop": dat ons vergankelijk leven ondanks al zijn beproevingen, tegenslagen, lijden en zelfs de dood, een zin heeft omdat ons leven in beginsel "geformatteerd" is (om die computerterm maar eens theologisch in te palmen) door het leven, lijden, sterven en opstaan van de Heer. Maar dit eeuwig-leven-perspectief mag niet losgemaakt worden van strijd voor heil in deze wereld. En omdat onze wereld in grote mate beheerst wordt door boze machten "definieert het Evangelie vandaag de dag het christendom als de verzetsbeweging op aarde van Jezus Christus tegenover de macht van de idolen (afgoden) en de bedervers van de schepping". (Kaesemann 1980,70)

3. Obstakels

Hoe werkt deze in hoge mate idealistische, schijnbaar boven de werkelijkheid zwevende visie in het reëel existierende Christendom? Hierover een paar opmerkingen. Iedereen weet dat het Christendom verdeeld is en als zodanig deel heeft aan de zondige gebrokenheid van de wereld. Dankzij de "statistische bijbel" van Barrett (1982) weten we dat de volgelingen van Christus uiteenvallen in 150 grotere kerkelijke tradities met 20.800 onderscheiden denominaties. *Verscheidenheid* van het Christendom - in de Oecumenische Inleiding als pluriform Christendom bestempeld - moet positief worden

gewaardeerd en is zelfs noodzakelijk voor een religie die present is onder 8.990 volken of volksgroepen met 7.010 verschillende talen. *Gescheidenheid* door elkaar niet als broeders en zusters te willen erkennen, elkaar uit te sluiten of zelfs te verwerpen, staat echter diametraal tegenover datgene wat Christus met zijn volgelingen voor had. En toch is deze gescheidenheid in het hedendaagse Christendom nog schering en inslag. Verdeeldheid wordt vaak in stand gehouden door de macht der gewoonte en een zekere zelfgenoegzaamheid. Problematischer wordt verdeeldheid als ze gebaseerd is op raciaal vooroordeel, of op onverenigbaar geachte visies in de geest van "wij zijn de ware kerk" (R.K., Orthodoxen), of "wij zijn de ware christenen" (evangelikalen). De kerk is echter niet bedoeld als een verzameling fragmenten maar als het ene Lichaam van Christus.

Omkeer

Vandaar dat er disputen en gesprekken worden georganiseerd, die worstelen met de last van het verleden; echter vaak geen zout en licht brengen en geen echte bijdrage tot de komst van Gods koninkrijk betekenen. Want wie of welk instituut durft zich over te geven aan de bijbelse paradox "Wie zijn leven tracht te redderen zal het verliezen, en wie het verliest zal het behouden". (Mt. 16,25, Mc 8,35, Lc 9,24 en 17,33). Neen, liever argumenten gezocht om eigen identiteit te kunnen handhaven, en eigen vastgelegd bestaan te rechtvaardigen. De katholieke Nieuwtestamenticus Raymond Brown, die aan het overwegend protestantse Union Theological Seminary in New York doceert is van mening, dat verdeelde christenen in plaats van de Bijbel te hanteren om eigen gelijk eruit op te vissen er beter aan doen na te gaan waar ze niet geluisterd hebben, want "de Bijbel zou dan voor ons hetzelfde doen wat Jezus in zijn tijd deed, namelijk degenen die oren

hebben ervan overtuigen dat niet alles in orde is, want God vraagt van hen meer dan ze denken. Dat zou wel eens de metanoia (omkeer) kunnen zijn die de kerk gereed zou maken voor het koninkrijk". (Brown 1984,150) Maar over die "metanoia" wordt blijkbaar gemakkelijker gepreekt dan dat ze wordt toegepast. Een van de problemen is de eigen identiteit als uitgangspunt te nemen en eigen leerstellingen (dogma's) als te stellig, en eigen organisatievormen als onwrikbaar te beschouwen. En dit alles als uiting van trouw aan een eenmaal gegeven goddelijk mandaat, waardoor bij voorbaat "metanoia" niet nodig is.

Orde

Vooraf de Romana schijnt hierdoor gefixeerd, nog versterkt door een bepaalde interpretatie van het pauschap door Johannes Paulus II. Max Wildiers, die zowel in Leuven als San Francisco doceerde, koppelt in zijn "*Wereldbeeld en Theologie*" een zekere "Fehlentwicklung" in interpretaties en voorstellingen van het kerkelijk Christendom aan een geocentrisch wereldbeeld: "van een godsdienst die de *liefde* als hoogste waarde huldigde, werd het een godsdienst die het *orde*-begrip boven allen stelde, een orde waarvan het model in de kosmos aanwezig werd geacht". (Wildiers 1977,405) Die gefixeerde op "orde" neigt als vanzelf naar een alles-willen-kontroleerende centralisatie om de vastgelegde "eenheid" te handhaven. Wat hier niet meer tot uiting komt is, dat God elke menselijke orde te boven gaat en in feite "elke dag nieuw is". (Vgl. Schillebeeckx 1983) Er blijft ook geen ruimte voor de Geest, die waait waar Hij wil en altijd verrassingen in petto heeft.

Maaltijd des Heren

Wanneer kerken uitgaan van hun eigen historisch gegroeide tradities en geformuleerde leerstellingen dan kan men wel na 50 jaar ijverig studeren

en delibereren tot een soort consensus komen zoals bijvoorbeeld in het BEM-rapport over "*Doopsel, eucharistie en ambt*". Maar als puntje bij paaltje komt, kan ze de doorbraak die nodig is om tot een grotere gemeenschap tussen de kerken te komen niet brengen. Dat blijkt overduidelijk uit het pas verschenen eindrapport van de Nederlandse kerkelijke commissie over de "*Maaltijd des Heren en kerkelijk ambt*" vrucht van zes jaar intensief overleg, dat tevens een voortzetting was van een voorafgaande elf jaar durende studie. In feite had de commissie niets aan te bieden. De hervormde synodepraeses ds. Wallet sprak van "schaamte dat wij na 17 jaar met lege handen staan", terwijl commissielid bisschop Bär liever sprak van "onmacht". (Dagblad Trouw, 26 januari 1989) De "onmacht" van mgr. Bär is alleen maar te verklaren vanuit een zich conformeren aan een centralistische vastgelegd "neen", dat feitelijk neerkomt op het willen monopoliseren van de maaltijd des Heren. De Maaltijd die gegeven is voor allen: om bevrijd te worden tot een nieuw leven (Rom. 6,4) en bevrijdend aan een nieuwe aarde (Vgl. Op. 21,1) mee te werken.

Fundament

Natuurlijk is er voor christenen een gemeenschappelijk fundament, inspiratie- en oriëntatiepunt nodig dat tot gezamenlijke dienst en eendrachtig getuigenis in de wereld aanzet. Dat fundament is echter niet gegeven in welk kerkelijk instituut dan ook. Paus Johannes XXIII heeft bij de opening van het Tweede Vaticaans Concilie op 11 oktober 1962 op het ene noodzakelijke fundament gewezen: "Wat na bijna tweeduizend jaar onveranderlijk is gebleven is, dat Jezus Christus nog altijd het middelpunt van de gemeenschap en het leven is". Dat is het "unum necessarium" (het enig noodzakelijke), al het andere is vrij: "variis modis bene fit" en kan op vele manieren vorm krijgen.

in verschillende contexten en tijden. (Vgl. Verstraelen 1988,433)

Eb

We beleven in onze tijd een eb-periode van het oecumenisch streven. Er zijn heel wat beloftevolle lijnen uitgezet, maar de echte stappen van "metanoia" die eenheid en gemeenschap realiseren, worden niet gezet. Iedere denominatie blijft geneigd zich in eigen vertrouwd-kerkelijk holletje (identiteit) terug te trekken, hopend op die manier de "barre tijden" beter te kunnen overleven. Maar het missionaire imperatief tot eenheid en tot gemeenschappelijk getuigen van het evangelie, met het missionaire appèl tot gemeenschappelijke inzet voor de transformatie van mensen en van de wereld blijft...

4. Perspectieven

De Peruaanse bevrijdingstheoloog Gustavo Gutierrez heeft aangegeven waarom de kerk is vastgelopen en een nieuwe aanpak nodig is: "Er is een tijd geweest dat de kerk op vragen haar gesteld antwoordde met een onverstaanbaar beroep op haar leerstellingen en institutionele tradities. Vandaag de dag is het probleem van bevrijding zo ernstig en zo wijd verbreid, dat het zowel het christendom als de kerken op losse schroeven zet. Van beide wordt gevraagd hun betekenis aan te tonen nu ze geconfronteerd worden met een menselijk probleem van zulke afmetingen". (in: Assmann 1975,54) Reeds veel eerder had de filosoof Alfred N. Whitehead geponeerd dat religies zelfmoord plegen wanneer ze hun inspiraties vinden in hun dogma's. Zijn stelling luidde: "De inspiratie van religie ligt in de geschiedenis van religie". (Whitehead 1927,129) Hoe ook geïnterpreteerd, met betrekking tot de geschiedenis van het Christendom kan worden vastgesteld, dat er iets nieuws is ontstaan wat een werkelijke inspiratie voor vernieuwing inhoudt: de *Derde Kerk*. Getals-

matig is het zwaartepunt van het Christendom aan het verschuiven, van het "rijke Noorden" naar het "arme Zuiden" (vooral Afrika en Latijns-Amerika). De kerk is dus niet alleen ook in de Derde Wereld aanwezig, ze is bezig in toenemende mate "derde kerk" te worden. De kerk zal steeds meer bestaan uit armen, uitgebuite en onderdrukte mensen, die in naam van het evangelie opstaan en het recht opeisen, volwaardig mens te kunnen zijn.

Nieuwe reformatie

Nasmeulende controversen van de reformatie uitgaande van Wittenberg, Genève en Rome bieden geen uitzicht. Er is een *nieuwe reformatie* nodig. Deze reformatie wordt gedragen door de "nieuwe andere": de arme kerken uit de Derde Wereld, en daarmee nauw verbonden het appèl dat uitgaat van de "Vierde Wereld", de nieuwe armen in het "rijke Noorden". In de Derde Kerk ontwikkelt zich, naast voortlevende oude vormen van geïmporteerd en geïnternationaliseerd Euro-christendom, een nieuw verstaan van christen- en kerk-zijn. De nadruk valt hierbij niet meer op het confessioneel eigene in kerkelijke leerstellingen en praktijken, maar in het relateren van geloof en kerkelijke praktijk aan strijd voor menselijkheid in al haar dimensies. (Vgl. Fabella/Torres 1983,206)

De nieuwe reformatie krijgt vorm in christelijke gemeenschappen aan de basis, waar het evangelie wordt vertaald naar de concrete werkelijkheid van een groep mensen met hun specifieke noden en behoeften, mensen die geïnspireerd door het evangelie en gesterkt door de "memoria passionis Christi" (het gedenken van het lijden van Christus) zich inzetten voor een stukje koninkrijk Gods in hun midden. Vanuit deze nieuwe basis, kerk in context, kan het instituut kerk opnieuw betekenis krijgen als een centrum voor uitwisseling en coördinatie. Voorwaarde daartoe is, dat de institutionele kerk oude vastgelopen

en door haar van boven af opgelegde vormen weet op te geven voor betekenisvolle nieuwe vormen, geïnspireerd door de existentiële vitaliteit van onderop. (Vgl. Williams 1985; Camps 1988, deel IV)

"Vijfde evangelie"

De nieuwe christelijke basisgemeenschappen worden ook wel het "vijfde evangelie" genoemd (Vgl. Healey 1981); ze tonen immers aan, dat het evangelie van Jezus Christus vervat in de vier geschreven evangeliën geen dode letter is, maar volop tot leven komt of beter, ook nu nog mensen tot leven kan brengen in een concrete situatie. Deze gemeenschappen maken het evangelie actueel en contextueel.

Dit "vijfde evangelie" is ook de locus, de bron waaruit de zogenaamde Derde-Wereld-theologieën ontstaan. Derde-Wereld-theologie wil geen op zichzelf staande grootheid zijn; ze is reflectie op de met historische bevrijding verweven geloofspraxis van de Derde Kerk. Vanuit die geloofspraxis valt nieuw licht op de waarde van het evangelie voor het leven van mensen; traditionele geloofsconcepten van schepping, verlossing en heiliging krijgen van daaruit nieuwe zin. De door de praxis gevoede geloofsconcepten geven op hun beurt inspiratie en oriëntatie aan het bevrijdingsengagement van de gelovige gemeente. Het is een circulatieproces tussen theologie en leven, tussen "teksten" en "konteksten". "*Teksten en konteksten*" is ook de subtitel van de *Oecumenische Inleiding*, die met name in Deel IV aandacht schenkt aan de uit dit circulatieproces geboren nieuwe vormen van kerk-zijn en theologiseren in de Derde Kerk.

Eenheidsstreven

Het eenheidsstreven van kerken waaraan in de Eerste Kerk al zoveel tijd en energie is besteed zonder echt resultaat, krijgt vanuit de optiek van de Derde Kerk een nieuwe urgentie, maar ook een nieuw perspectief. De

Argentijnse theoloog José Miguez Bonino heeft deze optiek als volgt verwoord. "Een waar oecumenisme van kerken kan voor ons slechts vorm krijgen in de strijd voor een ware oikumenè, een leefbare wereld voor heel het menselijk geslacht. En omgekeerd impliceert de strijd voor een ware oikumenè de strijd voor een waar oecumenisme, een christendom dat waarachtig en werkelijk beleefd wordt op het niveau van héél de christelijke familie". (Miguez Bonino 1982,324) De oecumenische inspanningen van de Eerste Kerk verzamelen in rapporten. De koppeling van oecumenisch streven aan een missionaire inzet voor de oikumenè door de Derde Kerk wijst een nieuwe weg.

Missiologie

De missiologie ziet het als haar taak om de missionaire ervaringen en inzichten van christelijke gemeenschappen in de verschillende socio-economische, culturele, religieuze en ideologische contexten opgedaan in kaart te brengen en te evalueren met het oog op een dieper peilen van wereld, mens (hart), God en zending. Zij streeft dit na door een kritisch en tegelijk inspiratief intercommunicatieproces op gang te brengen en te houden tussen missionaire praktijken en reflecties van alle open vormen van het pluriforme Christendom, in derde, vierde, tweede en eerste wereld. Missiologie wil hiermee een bijdrage leveren om de kerk — lokaal en universeel — haar bemiddelingsfunctie voor het heil van mensen en wereld optimaal te laten vervullen. In dit intercommunicatieproces is het zaak dat de Eerste Kerk zich aansluit bij de nieuwe reformatie die de Derde Kerk heeft ingeluid.

Een missiologie die luistert naar de stemmen uit die nieuwe reformatie en deze in haar compositie verwerkt zal een "missiologie in een nieuwe toonzetting" zijn.

Literatuur

- Assmann, Hugo
1975 *Theology for a nomad church*, Maryknoll (Spaans origineel: Teología desde la praxis de la liberación. Ensayo teológico desde la América dependiente, Salamanca 1973).
- Brinkman, Martien E.
1986 *Het leven als teken. Over de verschrikkelijke en de verrukkelijke natuur*, Baarn.
- Brown, Raymond E.
1984 *The Churches the apostles left behind*, London.
- Camps, A., L. Hoedemaker, M. Spindler, F. Verstraelen (red.)
1988 *Oecumenische Inleiding in de Missiologie. Teksten en contexten van het wereld-christendom*, Kampen.
- Chesterton, Gilbert K.
1912 *Orthodoxy*, London/New York.
- Dondeyne, A.
1962 *Geloof en wereld*, Antwerpen.
- Edwards, David L.
1987 *The futures of Christianity. An analysis of historical, contemporary and future trends within the worldwide Church*, London.
- Fabella, Virginia and Sergio Torres (Eds.)
1983 *Irruption of the Third World - challenge to theology. Papers from the Fifth International Conference of the EATWOT*, August 17-29, 1981, New Delhi - India, Maryknoll.
- García Márquez, Gabriel
1978 *Toen ik nog gelukkig was en ongedocumenteerd*, Amsterdam. (Spaans origineel: Cuando era feliz e indocumentado, 1974).
- Healey, Joseph G.
1981 *A fifth gospel: the experience of black christian values*, Maryknoll.
- Kaesemann, Ernst
1980 The eschatological royal reign of God, in: *Your Kingdom Come. Mission Perspectives. Report on the World Conference on Mission and Evangelism*, Melbourne 1980, WCC-Geneva, 61-71.
- Koyama, Kosuke
1980 The crucified Christ challenges human power, in: *ibid.* 157-170.
- Miguez Bonino, José
1982 A Third World Perspective on the Ecumenical Movement, in: *Ecumenical Review* 34 (1982) 2, 115-124. (Nederlandse versie door J.O. Kroesen, in: *Wending*, mei 1983, 315-327).
- Schillebeeckx, Edward
1983 *God is new each moment*, Edinburgh.
- Vanderhof Boersma, Francisco
1987 *Organizar la Esperanza. Teología campesina*, Mexico.
- Verstraelen, Frans J.
1980 *Missiologie onderweg. Een autobiografie in kontekst*, Leiden.
- 1984 Het oecumenisch-missionaire perspectief van Vancouver, in: *Wereld en Zending* 13 (1984) 1, 43-52.
- 1986 Spiritualiteit als transformatie, in: *Wereld en Zending* 15 (1986) 4, 281-284.
- 1988 Van zedings- en missiewetenschap naar een gezamenlijke missiologie, in A. Camps (e.a.) *Oecumenische Inleiding in de Missiologie*, Kampen, 411-443.
- Whitehead, Alfred North
1927 *Religion in the making*, Cambridge.
- Wildiers, N. Max
1977 *Wereldbeeld en Theologie van de Middeleeuwen tot nu*, Antwerpen/Amsterdam.
- Williams, Trevor
1985 *Form and Vitality in the Word of God. A Christian perspective*, Oxford.

Dr. F.J. Verstraelen
IIMO, Afdeling Missiologie-Leiden
17 februari 1989

Leny Lagerwerf

Bibliografie van in Nederland en Nederlandstalig België verschenen missiologische literatuur in het jaar 1988

Deze bibliografie van in het afgelopen jaar in Nederland en Nederlandstalig België verschenen missiologische, dan wel missiologisch relevante literatuur richt zich vooral op Afrika, Azië, Latijns Amerika en Oceanië. Daarnaast is een aantal titels over missionaire situaties in West-Europa, met name Nederland en België, verwerkt. Verder gelden de volgende regels: van publikaties die niet in de handel zijn, komen alleen doctoraal scripties in aanmerking. In het Nederlands vertaalde boeken en artikelen zijn eveneens opgenomen omdat deze van belang worden geacht als indicatie van de aandachtsvelden van de huidige missiologie. Bijdragen van Nederlandse en Vlaamse auteurs gepubliceerd in het buitenland zijn buiten beschouwing gelaten.

Graag wil ik iedereen bedanken die op enigerlei wijze aan de totstandkoming van deze bibliografie heeft meegewerkt: pater O. Degrijze, directeur van EUNTES, Kessel-Lo en zuster Christiane VanderBogaert, die het grootste deel van de Belgische titels voor hun rekening namen; dr. I.N. Enklaar, die deel 3 van het Biografisch Lexicon op missiologisch relevante namen doorliep; en verder die redactieleden van *Wereld en Zending* die een weekblad voor hun rekening namen.

Eventuele informatie bij: IIMO-Afd. Missiologie, Rapenburg 61, 2311 GJ Leiden, tel. 071-144248.

Indeling bibliografie

ALGEMEEN	
BIBLIOGRAFIE EN STUDIE MISSIOLOGIE	1-6
GESCHIEDENIS EN THEOLOGIE VAN ZENDING	7-75
RELIGIES EN IDEOLOGIEËN	76-117
POLITIEKE, CULTURELE EN SOCIO-ECONOMISCHE VRAGEN	118-143
VORMEN VAN GETUIGENIS EN DIENST	144-184
AFRIKA	185-221
AZIË	222-269
LATIJS AMERIKA	270-303
OCEANIË	304-306
WEST-EUROPA	307-328

Tijdschriften voorkomend in de bibliografie

naam	eventuele afkorting	plaats van verschijnen	uitgever/ administratieadres
Afrikaanse Opinions	Afr. Opin.	Cadier en Keer	Rijksweg 15
Alg. Doopsgez. Weekblad		Kollum	Postbus 14
Allerwegen	Allerw.	Amsterdam	NZR, Pr. Hendriklaan 37
De Bazuin	Bazuin	Utrecht	Postbus 2456

Begrip Moslims/ christenen	Begrip	Den Bosch	Luybenstr. 17
Bijdragen Taal-, Land- & Volkenkunde	Bijdr. TLV	Leiden	Reuvenplaats 2
Bijeen		Den Bosch	Postbus 750
Collationes	Coll.	Gent	Reep 1
Communio	Comm.	Gent	Hoogstraat 41
Concilium	Conc.	Hilversum	Postbus 17
Doc. Ned. Kerkgesch. 19e eeuw	DKN	Amsterdam	Instit. Kerkgesch. VU De Boelelaan 1105
DOK		Mechelen	Korte Schipstr. 16
Exchange	Exch.	Leiden	IIMO, Rapenburg 61
EZA-Informatie	EZA-Inf.	Nunspeet	Vlaanderenlaan 54
Ger. Theol. Tijdschr. Hervormd Nederland	GTT	Kampen	Kok
ICCO Nieuwsbrief	HN	Den Haag	Boekencentrum
ID-Informatiedienst	ICCO-N.	Zeist	Postbus 151
IMWOO Bulletin	ID	Den Bosch	Postbus 750
In de Waagschaal	IdW	Den Haag	Postbus 90734
Informissie	Inform.	Utrecht	v. Humboldtstr. 89
Itinerario	Itin.	Brussel	Brialmontstr. 11/01
Kairos Berichten/Amandla		Leiden	Doelensteeg 16
Kerk en Missie	K&M	Utrecht	Kr. Nieuwegracht 10
Kerk en Theologie	K&T	Brussel	PMW, Vorstlaan 199
Kerknieuws		Den Haag	Boekencentrum
Korrel		Haarlem	Vijlbrief BV, PB 6080
Kosmos en Oekumene	K&O	Averbode	Abdijstraat 1
		Den Bosch	St. Willibrord Ver. Walpoort 10
		Kampen	Kok, PB 130
Mara		Brugge	H. Geeststr. 4
Ministrando	Ministr.	Den Haag	PMW, L.v.N.O. Indië 191
Missie in Actie	MiA	Den Haag	Boekencentrum
Ned. Theol. Tijdschrift	NTT	Leuven	Abdijdreef 7a
Pro Mundi Vita		Genk	Socialestraat 3
Reflecties		Groningen	PB 2232
Reflection		Oegstgeest	Postbus 75
Religieuzen i/d Derde Kerk	Religieuzen DK		
Rondom het Woord	RhW	Hilversum	NCRV
Soteria		Sliedrecht	De Eenhoorn, PB 217
Streven		Antwerpen	Sanderusstraat 5
Teken, Het	Teken	Wezembeek- Oppem	Mechelsesteenweg 82
Tijd, De		Amsterdam	A.J. Ernststr. 585
Tijdschr. v. Geestelijk Leven	TGL	Leuven	Ravenstraat 112
Tijdschr. v. Theologie	TvT	Nijmegen	Postbus 35
Trefpunt		Mechelen	Wollemarkt 15
Vandaar		Leusden/ Oegstgeest	Zending GKN/ Zending NHK
De Vijgeboom		Antwerpen	Hertsdeinstr. 25/2
Vinculum		Brussel	Haachtsesteenweg 3
Vrienden (A/d) van Lat. Amerika		Leuven	Tervuursestraat 56
Vrouw, kerk, 2/3 wereld nieuwsbrief	VKW-N	Utrecht	Kr. Nwe Gracht 10
Wending		Den Haag	Boekencentrum
Wereld en Zending	W&Z	Amsterdam	Pr. Hendriklaan 37
Wereldbrief	Wereldbr.	Den Bosch	Postbus 750
		Antwerpen	Arthur Goemarelei 69
Wereldwijd	WW	Antwerpen	idem

A. ALGEMEEN

BIBLIOGRAFIE EN STUDIE MISSIOLOGIE

1. Een bundel brieven voor Arnulf Camps, 25 jaar hoogleraar Missiologie (1963-1988), van zijn studenten, 16 september 1988. Nijmegen 1988.
2. Hendrik Kraemer, Bibliografie en archief. Een uitgave ter gelegenheid van het 100e geboorteverjaer van prof. H. Kraemer, samengesteld door drs. Retnowinarti, drs. M. van der Meij en drs. Th.C. van der Meij, o.l.v. drs. M. Dirkszager, met een inleiding van prof.dr. M.R. Spindler. IIMO Res. Publ. nr. 22 Leiden/Utrecht, IIMO, 1988, 100pp.
3. Inventarisatie van het Missiologisch en Oecumenisch onderwijs en onderzoek in Nederland 1989/1987 (uitgevoerd door M.E. Brinkman en F.J. Verstraelen). Urecht/Leiden, IIMO, 1988, 42pp.
4. Jongeneel, Jan, Zevende wereldcongres van missiologen (= IAMS): alleen studie of ook participatie in de missionaire beweging? In: W&Z 17(1988)4, 369-374.
5. Lagerwerf, Leny, Bibliografie van in Nederland en Nederlandstalig België verschenen missiologische literatuur in het jaar 1987. In: W&Z 17(1988)4, 375-392.
6. Verstraelen, F.J., Van Zendings- en missiewetenschap naar een gezamenlijke missiologie. In: zie nr. 38, 411-443.

119

GESCHIEDENIS EN THEOLOGIE VAN ZENDING

Missionaire geschiedschrijving/Niet-westerse kerkgeschiedenis

7. Achard van Enschut, J.F.C. d', Johan(n) Peter Grim(m), 1813-1857. Zendeling-werkman Java, 1852-1857. In: Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme, dl.3. Red. D. Nauta e.a. Kampen, Kok, 1988, 146.
8. Camps, A., De katholieke missionaire beweging van 1492 tot 1789. In: zie nr. 38, 222-229.
9. Camps, A., De katholieke missionaire beweging van 1789 tot 1962. In: zie nr. 38, 236-242.
10. Enklaar, I.H., Barend Martinus Schuurman, 1889-1945. Zendeling-leraar Oost-Java. In: zie nr. 7, 326.
11. Enklaar, I.H., Johannes Theodorus van der Kemp, 1747-1811. Zendeling LMS in Zuid-Afrika. In: zie nr. 7, 206-208.
12. Fiedler, K., De ongetrouwde vrouw in de zending. In: EZA-Inf. 19(1988)6, 8-11.
13. Groot, A. de, Hermann Georg Steinberg, 1886-1969. Zendingsdirecteur Evang. Broedergemeente in Zeist, Suriname 1935-1938. In: zie nr. 7, 345.
14. Groot, A. de, Johannes Fortgens, 1876-1955. Zendeling-leraar UZV, Halmahera. In: zie nr. 7, 123.
15. Groot, A. de, Peter Martin Legène, 1885-1954. Zendeling Evangelische Broedergemeente in Suriname. In: zie nr. 7, 248.
16. Jongeneel, J.A.B., De protestantse missionaire beweging tot 1789. In: zie nr. 38, 230-235.
17. Jongeneel, J.A.B., Protestantse zendingsperiodieken uit de negentiende en twintigste eeuw, in Nederland, Nederlands-Indië, Suriname en de Nederlandse Antillen, III. In: DNK, nr. 29, 28-49.
18. Jooze, L.J., Calvinistic missionary enterprises in the sixteenth century. In: Reflection 1(1988)4, 23-24.
19. Smit, W., De banier van het kruis. Een onderzoek naar de benadering van de islam door de besturen en zendelingen van verschillende zendingscorporaties in de periode 1797-1951. Doct.scr. Theol. Fac. RU-Utrecht 1988, 158pp.
20. Uw Koninkrijk kome. Terugziend naar het verleden, actief in het heden: 60 jaar zending van de Chr. Geref. Kerken. Hilversum, 1989, 120pp.
21. Verstraelen-Gilhuis, G.M., Geschiedenis van de missionaire beweging vanuit het perspectief van de Derde Wereld. In: zie nr. 38, 258-266.
22. Wind, A., De protestantse missionaire beweging van 1789 tot 1963. In: zie nr. 38, 243-257.

41, 60, 109, 151, 161, 167, 177, 185, 186, 190, 204, 205, 208, 211, 222, 223, 226, 227, 235, 238, 239, 240, 242, 243, 246, 248, 249, 250, 252, 254, 255, 266, 290, 304.

Bijbels perspectief

23. Groot, A. de, De ene Schrift en de vele interpretatie-konteksten: de hermeneutiek in de missiologie. In: zie nr. 38, 155-166.
24. Spindler, M.R., Bijbelse fundering en oriëntatie van zending. In: zie nr. 38, 137-154.

Theologie van de zending

25. Diggelen, M. van, Hendrik Kraemer, een padvinder voor het evangelie. Staal in het bloed. In: HN 44(1988) 20, 20-22.
26. Frei, Fritz, Die Katholische Stellung zu Hendrik Kraemers Werk. In: NTT 42(1988)4, 288- 306.
27. Garon, Armand, Missionum Magister. Leermeester van de zending/missie. Hendrik Kraemer 1888-1988. In: W&Z 17(1988)3, 213-221.
28. Gort, J.D., Onheil, heil en bemiddeling. In: zie nr. 38, 203-218.
29. Hoekema, Alle, Kraemer's invloed op Doopsgezinde Zending. In: Alg. Doopsgez. Weekbl. 43(1988)22, 6-7.
30. Hoedemaker, L.A., Het volk van God en de einden der aarde. In: zie nr. 38, 167- 180.
31. Jansen Schoonhoven, E., Persoonlijke herinneringen aan Hendrik Kraemer. In: Kerknieuws nr. 1994, 45(1988)16.
32. Jongeneel, J.A.B., Het christendom en de - ismen; een beschrijving, analyse en bijstelling van Kraemers zendingstheologie. In: K&T 39(1988)2, 92- 109.
33. Jongeneel, J.A.B., Hedendaagse missiologische stromingen. In: zie nr. 38, 444-462.
34. Joosse, L.J., Evangelism: God's testimony to the world on the nature of missions. In: Reflection 1(1988)2, 5-11.
35. Joosse, L.J., Reformatie en zending. Bucer en Walaeus: vaders van reformatische zending. Goes, Oosterbaan & Le Cointre, 1988, 160pp.
36. Joosse, L.J., The survival of a reformed (or evangelical?) mission. In: Reflection 1(1988)1, 30-34.
37. Matzken, R.H., Staan in het zendingsmandaat. In: zie nr. 38, 181-185.
38. Oecumenische inleiding in de missiologie: teksten en konteksten van het wereldchristendom. Onder red. van A. Camps, L.A. Hoedemaker, M.R. Spindler en F.J. Verstraelen (eindred.). Kampen, Kok, 1988, 525pp.
39. Oosterzee, Klaas van, Hendrik Kraemer 1888- 1965. Een kerk voor de wereld. Driebergen (etc.), Centrum Educatie NHK (etc.), 1988, 58pp.
40. Oproep tot bekering. Voorlopig verslag van de "Konsultatie over Bekering" te Hongkong (...World Evangelical Fellowship, samen met het Lausanne Committee on World Evangelization...). In: Soteria 5(1988)2, 23-30.
41. Rossum, Rogier van, Jezus' uniciteit in missionair perspectief. De implicaties van nieuwere vormen van missie en zending. In: TvT 28(1988)3, 272-288.
42. Slomp, J., Hendrik Kraemer. In: RhW 30(1988)1, 80-85.
43. Spindler, M.R., Ten geleide: Hendrik Kraemer en geen einde. In: NTT 42(1988)4, 273-275.
44. Verkuyil, J., De betekenis van Hendrik Kraemer voor de wereldzending en de oecumenische beweging. In: Kerknieuws nr. 1994, 45(1988), 5+7.

Theologie in context

45. Balasuriya, Tissa, Naar een "Derde-Wereld Theologie" van het religieuze leven. Quest Series 84, okt. 1985. In: Religieuzen DK 3(1988)4, 115-160.
46. Derde Wereldtheologieën: overeenkomsten en verschillen: Rijkdom en variëteit van nieuwe theologische reflecties in de Derde Wereld. In: Conc. 24(1988)5, 8-116.
47. Kuitert, H.M., Filosofie van de theologie. Den Haag, Nijhoff, 1988, 37-39.
48. Roest Crollius, A., Inkulturatie: evangelie in de ontmoeting der culturen. In: Reflecties 2(1988)1, 10-21.

323

Afrikaanse/Zwarte theologie

49. Boer, W. de, Meer dan dromen over-leven. Een opstel over de theologie van Allan Boesak. Doct.scr. Theol. Fac. RU-Leiden; 1988.
50. Heijke, J.P., Tussen culturele verworteling en bevrijding. In: zie nr. 38, 270-284.
51. Kalikombe, Patrick, Diaonie in universele context. Een Afrikaans gezichtspunt ("dienen" vanuit de onderkant van de geschiedenis). In: Conc. (1988)4, 83-88.

52. Ngindu Mushete, Alphonse, De figuur van Jezus in de Afrikaanse theologie. In: *Conc.* (1988)2, 64-70.
53. Schoffeleers, Matthew, Theological styles and revolutionary élan: an African discussion. In: zie nr. 137, 185-208.
54. Witvliet, Theo, Het Kairos-document en de moderne theologie. Een nabeschouwing. Baarn, Ten Have, 1988, 32pp.

221

Aziatische theologie

55. Abesamis, C.H., Goed nieuws voor de armen. In: *Conc.* (1988)4, 28-35.
56. Honig, A.G., Azië: op zoek naar eigen identiteit als bron van vernieuwing. In: zie nr. 38, 308-333.
57. Vries, Greteke de, Asian theologians on science and technology - Contributions at Ecumenical Conferences and in Asian Christian periodicals. In: *Exch.* nr. 49, 17(1988), 1-75.
58. Wolters, Hielke T., M.M. Thomas' concept of salvation and the collective struggle for fuller humanity in India. Diss. Serampore College. Nagele, 1987, 427pp.

121, 229.

Latijnsamerikaanse theologie

59. Betto, Frei, Profetische diaconie. De bijdrage van de kerk aan de vorming van de toekomst van de mens. In: *Conc.* (1988)4, 52-58.
60. Dussel, Enrique, Ontdekking of invasie van Amerika? Een historisch-theologische visie. In: *Conc.* 24(1988)6, 103-109.
61. Duynhoven, J.P.M., Tussen fundamentalisme en bevrijdingstheologie. Gesprekken met buitenlandse studenten in praktisch-hermeneutisch perspectief. Doct.scr. Theol. Fac. Tilburg, 1988.
62. Eyden, Akke van, Vrouwen en bevrijdingstheologie in Latijns-Amerika. In: *Mara* 1(1988)3, 56-62.
63. Geheim militair document over de bevrijdingstheologie. De strategie van de Internationale Communistische Beweging in Latijns-Amerika volgens haar verscheidene actievormen. In: *Wereldbr.*, dec. 1988, 13-15.
64. Houtart, Francois, Leuven en de bevrijdingstheologie. In: *W&Z* 17(1988)2, 142-146.
65. Kuitert, H.M., Theologie van de bevrijding en bevrijding van de theologie. In: *GTT* 88(1988)1, 20-31.
66. Laar, W. van, Valt er te leren van de Latijnsamerikaanse bevrijdingstheologie? In: *Soteria* 5(1988)4, 31-39.
67. Lohfink, H., Voorkeur voor de armen: Het leidmotief van de bevrijdingstheologen. In: *Streven* 55(1988)maart, 483-496.
68. Nauta, Rommie, Taxco, Latijnsamerikaanse feministenconferentie (Oct. 1987). In: *Mara* 1(1988)2, 62-64.
69. Nauta, Rommie, Vrouw, geloof en kerk in Latijns-Amerika. In: *Solidaridad-Blad* 1988/2, 8-9.
70. Roest, Henk de, De christologie van Jon Sobrino. In: *IdW* 17(1988)11, 10-13.
71. Ruijter, C.J. de, Theologie en praxis bij Clodovis Boff. Een onderzoek naar de kentheoretische fundering van bevrijdingstheologie bij Clodovis Boff. Doct.scr. TU(vrijgem.)-Kampen, 1988, 50pp.
72. Spijkerboer, A.A., Bevrijdingstheologie. In: *K&T* 39(1988)2, 147-148.
73. Van der Hoff, F., Spreken over Latijnsamerikaanse bevrijdingstheologie. In: zie nr. 38, 353-357.
74. Vleuten, Harriet van der, Latijns Amerikaanse vrouwen slaan een brug. Een onderzoek naar de mogelijkheid van een dialoog tussen feministische theologie en bevrijdingstheologie. Doct. scr. Theol. en Maatsch. Handelen, Theol. Fac. Tilburg, 1988, 107pp.
75. Vrouw en kerk in Latijns-Amerika. Elsa Tamez: "Wij horen de stem van God klinken in ons voordeel". In: *Bazuin*, 8 juli 1988, 7-9.

124, 278, 288, 292.

Algemeen/dialogoog

76. Balthasar, H.U. von, De dialoog tegemoet, vooral met het boeddhisme. In: Comm. 13(1988)4, 260-267.
77. Butselaar, Jan van, Tambaram revisited. De betekenis van de wereldzendingconferentie van 1938 kritisch bekeken. In: W&Z 17(1988)3, 207-212. Zie ook in: Kerknieuws nr. 1994, 45(1988), 14-15.
78. Camps, Arnulf, Dialoog met de Aziatische godsdiensten: eerst nu echt aan de orde. In: Comm. 13(1988) 4, 257-259.
79. Camps, Arnulf, WCRP in context: historisch en actueel. In: zie nr. 85, 20- 26.
80. Capelleveen, Jan J. van, Een discussie hervat (zie S.J. Samartha). In: Allerw. 19(1988)3, 4-10.
81. Christelijke zending. J. Slomp presenteert enkele officiële verklaringen t.a.v. andere religies uit de verschillende richtingen in de kerken. In: Begrip nr. 89, 1988, 13-19.
82. Christendom en wereldgodsdiensten. Wegbereiding tot de dialoog met de Islam, het Hindoeïsme en het Boeddhisme. Zes artikelen over drie boeken (K. Steenbrink, A. Wessels, A. van Dijk, R. Kranenborg, R. Kloppenburg, J. Kamstra). In: W&Z 17(1988)3, 265-284.
83. Christenen en andersgelovigen verhalen uit de praktijk, bijdragen uit de theologie. Hendrik Kraemer 1888-1988, symposium te Oegstgeest. Onder red. van Arie Kramer. In: W&Z 17(1988)3, 181-264.
84. Dupuis, J., Christus, de Verlosser van de wereld. Een ergernis voor de Oosterse religies. In: Comm. 13(1988)4, 268- 280.
85. Geloven in vrede. WCRP en de interreligieuze dialoog over vrede, gerechtigheid en menselijke waardigheid. Henk E. Schouten (red.). Amersfoort/Leuven, De Horstink, 1988, 138pp.
86. Hoedemaker, Bert, Hendrik Kraemer in de spiegel van de actuele oecumenische discussie. Indrukken van het symposium te Oegstgeest. In: W&Z 17(1988)3, 259-264.
87. Honig, A.G., Dialoog en geloofsgetuigenis - Samartha's rede kritisch beluisterd. In: Allerw. 19(1988)3, 31-59.
88. Jongeneel, Jan A.B., Kraemer en Samartha, twee "feindliche Brüder". In: Areopagus, Blad van de Theol. Fac. RU-Utrecht 21(1988?)4, 55-66.
89. Lin, J. van, Modellen voor een theologie van de godsdiensten. In: zie nr. 38, 186- 202.
90. Mijn geloof en dat van mijn bureu. Theologische ontdekkingen door dialoog met andersgelovigen. Leusden, Bureau "Ontmoeting met Moslims" GNK, e.a., 1988, 64pp.
91. Mulder, Dick, De dialoog tussen culturen en godsdiensten. Kraemers bijdrage in het licht van latere ontwikkelingen. In: W&Z 17(1988)3, 230-238.
92. Oosterzee, Kl. van, Over Kraemer, Tambaram en Dialoog. In: IdW 17(1988)6, 14-16.
93. Samartha, Stanley J., Zending in een religieus plurale wereld (vooruitzien na Tambaram-1938). In: Allerw. 19(1988)3, 11-30.
94. Slageren, Jaap van, Evangelie en religieuze doorvertaling. In: W&Z 17(1988)2, 165-172.
95. Vroom, H.M., Religies en de waarheid. Kampen, Kok, 1988, 334pp.
96. Wagenaar, H.T., Religion and liberation. A search for a contextual approach to religion in a dialogue between "Third World" liberation theology and European theology. Doct. scr. Theol. Fac. RU-Groningen, 1988, 129pp.
97. Wesley Ariarajah, S., Een christelijke minderheid in een niet-christelijke culturele en religieuze omgeving, vooral in de Derde Wereld. In: W&Z 17(1988)3, 239-246.

118, 137, 326.

Boeddhisme

98. Abe, Masao, Omvorming in het boeddhisme in vergelijking met Platoonse en christelijke opvattingen. In: Conc. (1988)2, 39-55.
99. Vandamme, Paul, De figuur van Masao Abe in de dialoog tussen Zenboeddhisme en Christendom. Diss. Lic. Godsdienstwet. Theol. Fac. KU-Leuven, 1988, 161pp.
100. Waldenfels, H., Boeddhisme en christendom in dialoog. In: Comm. 13(1988)4, 293-304.

76, 82, 154, 228.

Hindoeïsme

101. Callewaert, W., Reïncarnatie. Een Indisch erfgoed. In: *Streven* 55(1988) aug.- sept., 977-984.
102. Chemparathy, G., Het cristendom in een religieuze ontmoeting met het hindoeïsme. In: *Comm.* 13(1988)4, 281-292.
103. Chemparathy, G., Hoe het hindoeïsme over het lijden denkt. In: *Comm.* 13(1988)6, 414- 427.
104. Cornelis E., "Dat ben jij". De Indiase reflectie over het goddelijke. In: *TGL* 44(1988)3, 233-248.

82, 154, 325

Islam

105. Derkse, René, Islam. De onbegrepen religie. Den Haag, Mirananda, 1988, 114pp.
106. Faesen, R., De Islam. *DOK* 31(1988) 6/7, 39pp. (themanummer).
107. Geijbels, M./J.D. Kraan, Islam in kort bestek. Serie Ter Sprake nr. 46. Delft, Uitg. Meinema, 1988.
108. Islam en conciliair proces. In: *Begrip* nr. 92, 1988, 2-17.
109. Koningsveld, P.Sj. van, Snouck Hurgronje en de islam. Acht artikelen over een oriëntalist uit het koloniale tijdperk. Leiden, Theol. Fac. RU, 1988, 292pp.
110. Lieveense, A.P., Dialoog met moslims. Vrijheid van godsdienst en recht van bekering. *Doct. scr. Theol. Fac. RU-Utrecht, Scherpenzeel* 1988, 98pp.
111. Nodiging tot de islam en christelijke zending. P. Reesink presenteert visies van I. Faruqi, M. Al Ghazali, S. Atif Al Zayn en van congressen van internationale islamitische organisaties. In: *Begrip* nr. 89, 1988, 2-13.
112. Slomp, Jan, Kraemer en de dialoog met de Islam. In: *W&Z* 17(1988)3, 222-227.
113. Storcken, Ton, Christenen en moslims: een dialoog van erkenning en niet van bekering. In: *W&Z* 17(1988)3, 194-202.

19, 82, 170, 196, 200, 202, 203, 244, 245, 312, 315, 320, 321

Japane religies

114. Kamstra, Jacques H., De Japane religie. Een fenomenale godsdienst. Hilversum, Gooi & Sticht, 1988, 136pp.

256, 257

Traditionele en volksreligies

115. Balduino, Tomas, Inheemse volken en religie (Bertrand Russell-lezing, VU-Amsterdam, 14 okt. 1988. Vertaling: Chloe Untrau). In: *Trouw*, 15 okt. 1988, 31.
116. Mythe en zending. Missiologische thema's 1987. Kampen, Uitg. van den Berg, 1988, 70pp.
117. Volksgodsdiensten. *PMV Stud.*, 1988/6, 54pp. (themanummer).

190, 241, 278, 294, 328

Marxisme/Socialisme

197, 225, 293

DE CHRISTELIJKE BOODSCHAP TEMIDDE VAN POLITIEKE, CULTURELE EN SOCIO-ECONOMISCHE VRAGEN

Algemeen

118. Godsdienst en bevolkingsbeleid. *PMV Stud.* 1988/5, 60pp. (themanummer).
119. Justice, peace and the integrity of creation - a bibliography. Compiled by B. Veldhorst and L. Lagerwerf. In: *Exch.* nr. 51, 17(1988), 27-35.
120. Nyimi, Malu, De christelijke missie bij de culturele heropleving van Afrika. *Missie op Tocht, SIVOS/Afrika Centrum*, op 18 en 19 maart 1988. In: *Afr. Opin.* nr. 6, 1988, 1-9.
121. Postma, Hotske, Culture shapes the voice that answers Christ. Een onderzoek naar

de relatie evangelie en cultuur aan de hand van de visie van H. Kraemer, M.M. Thomas en A. Pieris. Doct. scr. Theol. Fac. RU-Groningen. Aduard, 1988, 94pp.

122. Schravendesande, Hans, Het conciliair proces ook in de Derde Wereld? In: *Wending* 43(1988)4, 197-203.
123. Vanacker, Marian, Inculturatie aan de hand van Lesslie Newbiggin. Diss. Lic. Godsdienstwet. KU- Leuven, 1988, 121pp.

23, 48, 50, 108, 233, 245, 251, 292, 294, 295, 305, 306

Rechten van de Mens/Racisme/Kasten

124. Reinders, J.S., Violence, Victims and Rights - A reappraisal of the argument from institutionalized violence with special reference to Latin- American liberation theology. Proefschr. Theol. Fac. VU-A'dam, 1988.
125. Vluchtelingen. De Vijgeboom nr. 78, 13(1988) (themanummer).
126. Vluchtelingen in Zambia. In: I.D. (1989)2, 1-4.

198, 199, 209, 210, 213, 216, 217, 260, 274, 284, 285.

Huwelijk/Positie van de vrouw

127. Eyden, Akke van, Solidariteit van kerken met vrouwen. (Ecumenical Decade Churches in Solidarity with Women 1988-1998). In: *VKW-N* 11(1988)2, 22-25.
128. Hammar, A.K., Oecumenisch decennium voor vrouwen. In: *K+O* 22(1988)9/10, 276-282.
129. Schort er iets? Verdeling van arbeid - vrouwen bekijken het anders. *DISK* cahier nr. 12. Aalsmeer, Uitg. Luyten i.s.m. *DISK*, 1988, 98pp.

12, 62, 68, 69, 74, 75, 132, 186, 231, 274, 299.

Ontwikkelingsproblematiek/bewustwording

130. Bogaards, J.N., Waardenvrije visies op ontwikkeling. Driebergen-R., Stichting TEAR Fund Nederland (Postbus 104, 3970 AC), 1988, 12pp.
131. De ontwikkeling van denken en handelen van de vastenactie "Broederlijk Delen" (België). In: *W&Z* 17(1988)2, 108-122.
132. Hagen, Everdien, Dienstbaarheid en zusterschap. Ontwikkelingseducatie in feministisch perspectief. *Vrouw, Kerk, Tweederde Wereld* (1975-1985). Doct. scr. Theol. Fac. RU-Leiden, 1988, 87pp.
133. Hidden crisis in development: development bureaucracies. Ed. by Ph. Quarles van Ufford/D. Kruijt/Th. Downing, A'dam, VU Uitgeverij, 1988, 254pp.
134. Hospes, Otto, NGO: een fata morgana in ontwikkelingsland? In: *IMWOO Bull.* 16(1988) 4, 12-14.
135. Kessel, Joop van & André Droogers, Secular views and sacred vision: sociology of development and the significance of religion in Latin America. In: zie nr. 137, 53-72.
136. Lagae, E., Internationale schulden en moraal: Justitia et Pax over het schuldenvraagstuk van de Derde Wereld. In: *Coll.* 18(1988)1, 41-58.
137. Religion and Development. Towards an integrated approach. Ed. by Ph. Quarles van Ufford & M. Schoffeleers. *Anthrop. Studies VU*, dl. 11 Amsterdam, Free Univ. Press, 1988, 293pp.
138. Santa Ana, Julio de, Is there hope for the Third World? Amsterdam, VU-Uitg., 1988, 25pp.
139. Schuld of onschuld? Bedenkingen bij het schuldenvraagstuk in de Derde Wereld. *PMV Stud.*, 1988/1, 58pp.
140. Sobrino, Jon, Onrechtvaardige en gewelddadige armoede in Latijns-Amerika. In: *Conc.* (1988)1, 52-56.
141. Verzuim en verwachting. Gelovig belijden in de wereldeconomie. M.m.v.: Arie Kramer, Ulrich Duchrov, Harry de Lange, Kees van der Poort, Betty Broug, Theo van Boven, Theo van Eupen, Jo De Tavemier, Julio de Santa Ana, Richard Dickinson, Bert Hoedemaker, Christian Rave, Henk Koetsier, Kees van der Poort en Jan Bouke Wijbrandi. In: *W&Z* 17(1988)4, 293-366.
142. Visser, J.A., Het ontwikkelingsdebat in het slop? Een onderzoek naar het concept

van self-reliance bij de V.N. en de Wereldraad van Kerken. Doct. scr. Theol. Fac. RU-Groningen, 1988, 137pp.

143. Wereldvoedselvraagstuk en Kerken. M.m.v. A. Kramer, Hans Schravensande, Gert de Gans, Henk Kieft, David Renkema, Frans Wijsen en Jan B. Wijbrandi. In: W&Z 17(1988)1, 1-68.

303

VORMEN VAN GETUIGENIS EN DIENST

Vernieuwing kerkelijke structuren

144. Damen, F., De herinnering van de christelijke gemeenschap. Een gesprek met Eduardo Hoornhaert opgetekend door Frans Damen. In: TGL 44(1988) 1, 81-93.
145. Eattaniel, John, Basic ecclesial communities in Latin America: as they were appraised and approved by the Latin American episcopate in Medellin and Puebla. Diss. Theol. Fac. KU-Leuven, 1988, 194pp.
146. Kerk in de Wereld. Panorama 1987. PMV Stud., 1988/2, 59pp.
147. Van Schoote, J.-P., De Latijns-Amerikaanse basisingemeenschappen: een nieuwe wijze van kerk-zijn. Mechelen, Secr. v/d religieuzen (F. de Nerodestr. 18, 2800), 1988, 32pp.

158, 207, 258, 280, 282.

Spiritualiteit/Liturgie

148. Boon, H., Maria en de kerkmissie. In: Trefpunt 17(1988)1, 17-19.
149. Dumon, J., Evangelisatie en liturgie. In: TvL 72(1988)1/2, 31-61.
150. Hermans, J., Inculturatie van de liturgie na Vaticanum II. Verwezenlijkingen in India en Zaïre. In: Comm. 13(1988)6, 472-480.
151. Het kontemplatieve leven (in de missiegeschiedenis en de jonge kerken). In: K&M nr. 251, 1988, 154-155.
152. Sobrino, Jon, Bevrijding met geest. Notities voor een nieuwe spiritualiteit. Averbode, Altiora/Kampen, Kok, 1988, 240pp.
153. Tanghe, O., Roepingen in de Derde Kerk. Cijfers die spreken. In: Ministr. 24(1988)9, 258-262; Vinc. 20(1988) 2, 22-26.
154. Tholens, C.J.A., Kroniek van een monnik. Delft, Meinema, 1988, 189pp.
155. Vos, R., De dialectiek tussen contemplatie en efficiënte actie. De kern van Gustavo Gutiérrez bevrijdingsspiritualiteit. In: TGL 44(1988)1, 71-80.

236, 247, 276

Pastoralia

191

Ambten/Theologische opleiding

156. Beelen, J. van, Op zoek naar de Afrikaanse kerkleider. Afrikanisatie van het leiderschap in de "traditionele" (niet-onafhankelijke) kerken in Afrika ten zuiden van de Sahara. Scr. Theol. Fac. RU-Leiden. Katwijk 1988, 112pp.
157. Kalikombe, Patrick, Het priestercelebaat in Afrika. In: Wereldbr., juni 1988, 14-17.
158. Verscheidenheid en contextualiteit: alternatieve modellen van theologische vorming. PMV Stud., 1988/4, 56pp. (themanummer).

317

Evangelisatie/Apostolaat

159. Degrijse, O., De missionaire roepingen in de kerken van de Derde Wereld. In: Religieuzen DK 3(1988)2, 45-52.
160. Degrijse, O., Derdewereldkerken worden missionair. In: Comm. 13(1988)5, 384-397.
161. Inkelaar-de Mos, Charlotte, African Evangelistic enterprise. Its history, organization, context, message and activities. Doct. scr. Theol. Fac. RU-Utrecht. Utrecht 1988, 118pp.

162. Kayayan, A.R., "Perspectives reformées" in Africa. In: Reflection 1(1988)3, 33-40.
 163. Keijzer, Hans L.J., COMIBAM, Evangelische zending in Latijns Amerika 23-28 november 1987, Sao Paulo, Brazilië. In: EZA-Inf. 19(1988)1, 11-14.
 164. Verklaring van de Stuttgart Consultatie over Evangelisatie, 23-27 maart 1987. De kerk en de opdracht tot evangelisatie. In: Soteria 5(1988)3, 24-33.
 165. Verkuyl, Joh., Verschuivingen en uitdagingen in de evangelisatie. In: Tegendraads, opstellen aangeboden aan Okke Jager. Baarn, Ten Have, 1988, 90-113.

149, 187, 195, 201, 261, 262, 263, 275, 307, 308, 310.

Catechese/Missionaire vorming

166. Johannes Paulus II: Boodschap bij Wereldmissiezondag. In: Ministr. 24(1988)15, 476-479.
 167. Schepens, J./J. Vandekerkhove, Don Bosco, Pater Damiaan. Profetische figuren voor een kerk van het verleden: boodschap voor ons kerkzijn nu. Mechelen, Secr. v/d Religieuzen, 1988, 28pp.
 168. Uw wil geschiede. Zending in het voetspoor van Christus. Studiemateriaal ter voorbereiding van de wereldconferentie voor zending en evangelisatie te houden in mei 1989 in San Antonio, Texas. (Integrale vert. van "Your Will Be Done - Mission in Christ's Way"). In: Allerw. 19(1988)2, 1-85.
 169. Van Malderen, Bart, Bevrijdingscatechese: ontwikkeling, achtergronden en grondgedachten: kritische bespreking van enkele projecten. Diss. Lic. Godsdienstwet. Theol. Fac. KU-Leuven, 1988, 138pp.

158, 170, 322, 324.

Onderwijs

170. Haar, Gerrie ter, Religious education in Africa - Traditional, Islamic and Christian. (Ch.1 is a summary of the original Ch. I and II, and has been written by Dr. F.J. Verstraelen). In: Exch. nr. 50, 17(1988), 1-84.

208

Genezing

218

Communicatie

171. Capelleveen, Jan J. van Binnen ieders bereik: aspecten van 175 jaar bijbelwerk. NBG-hoofdstuk nr. 14. 175 Jaar Nederlands Bijbelgenootschap. Haarlem, NBG, 1988, 76pp.
 172. Kunst met een missie. Red. comm. J. Börger e.a., realisatie J. Kerkhoff. Maarheeze, Werkgroep Musea-Missie-Medemens, 1988, 96pp.

Kerkelijke relatiepatronen/Missionaire werker

173. Antropologen en missionarissen. NSAV-Fociaal Studiedag, Nijmegen, 20 mei 1988 (m.m.v. Sj. v.d. Geest, A. Droogers, J. Miedema, M. Oostra, P. Pels, R. Ploeg, Eva Abraham, W. v. Beek, A.A. Trouwborst, J. Abbink). Nijmegen, KU, Cult. en Soc. Antropologie, 1988.
 174. Brock, Jan, Tekenen van hoop. Missionarissen in Angola en Mozambique. Mensen met een missie. Uitgave week voor de Ned. missionaris. Oegstgeest, Pinksteren 1988, 126pp.
 175. Buseyne, M., Plaats en taak van de niet-Afrikaanse missionaris in de autonome Afrikaanse kerk. In: Inform. nr. 113, 1988, 27-35.
 176. De Smedt, E.J., "Fidei Donum" priesters. In: Vrienden LA 32(1988)6, 83-87.
 177. Foster, Robert D., Pionieren uit Gods kracht, Het leven van Dawson Trotman, stichter van de Navigators. Den Haag, Voorhoeve, 1988, 168pp.
 178. Geest, Sjaak van der, Baarden (missionaris en antropoloog). In: Etnofoor 1(1988)2, 73-81.
 179. Groot, A. de, Missionair zelfverstaan: Missionarissen van Steyl. In: Vinc. 20(1988)3, 1-14.

180. Joosse, L.J., Is a missionary a professional or practical worker? In: Reflection 1(1988)1, 9-14.
181. Leer, Teun v.d., In gesprek met... Rector Hendrik Kraemer Instituut, drs. B.F. Drewes: Wereldwijde uitwisseling wordt steeds belangrijker. In: Kerknieuws nr. 1994, 45(1988), 12-14.
182. Lefebvre, Jean, Nieuw missiebegrip en missionerende instituten. In: W&Z 17(1988)2, 100-107.
183. Madany, Bassam, Preparing mission workers in the Third World. In: Reflection 1(1988)4, 13-22.
184. De missionaire beweging en haar organisatie. In: zie nr. 38, 463-473.

160, 222, 238, 288, 298.

AFRIKA

185. Obdeijn, Herman, Christendom en kolonisatie in Afrika in de 19e en 20e eeuw. In: Conc. (1988)6, 110-114.
186. Veen, Jenny v.d., Eigengereid zusterschap. Zendingsspioniersters in Afrika. In: Mara 1(1988)3, 3-12.

117, 146, 156, 157, 158, 161, 162.

Angola

126, 174.

Botswana

187. Meijers, Catrien, Werk aan de kerk in Etsha. Zendingswerk in de jaren tachtig van de twintigste eeuw. Leusden (etc.), Centrum Zending en Diakonaat GKN, 1988, 60pp.

Burkina Faso

188. Tiedrebeogo Tiiga, J.-C., The church in Burkina Faso. In: PMV-Afr. Doss. nr. 43, 1987/4, 3-9.

Burundi

189. Bududira, B., "Als broeders...". In: Inform. nr. 115, 1988, 25-33.

Ghana

190. Verstraelen, F.J., Ghana, West-Afrika: tussen traditioneel en modern. In: zie nr. 38, 81-101.

Kameroen

191. Mari, G., Het laicaat in de pastoraal van Mgr. Zoa, aartsbisschop van Yaounde. In: Reflecties 2(1988)1, 28-69; nr. 2, 96-138.
192. Missionaris-antropoloog Paul Cuypers: Het woord is aan de Pygmeeën. In: I.D. 1988/1, 1-4.
193. Vos, J.M., Sheri'ka. Een ontmoeting met waarden van mensen in Nso en de grassfields. Doct. scr. UTP- Heerlen, 1988, 139pp.

Kenya

194. Crowley, D., De wonderdoener van de sloppenwijken. In: Inform. nr. 116, 1988, 23-28.
195. Gans, Gert de, Met een volk op weg. Apostolaat onder de Turkana-nomaden in Kenya. In: W&Z 17(1988)1, 75-85.
- 195a. Janse-van Zessen, Nelleke, Ngugi wa Thiong'o - Op zoek naar de derde wereld. Zending, kerk en bijbel in de spiegel van de romans van een Kenyaans auteur. Scr. Theol. Fac. RU-Utrecht, 1988, 51pp.+bijl.

Mauretanië

196. Benoist, J.R. de, The Church in Mauritania. In: PMV-Afr. Doss. nr. 43, 1987/4, 23-26.

Mozambique

197. Kerk van Mozambique volwassen dankzij problemen. Interview over de kerk in Mozambique. In: I.D. 1988/5, 1-6.
126, 174.

Namibië

198. Hausiku van Windhoek, Mgr. Bonifatius, God brengt samen, apartheid verdeelt. In: I.D. 1988/6, 1-4.
199. Schuddeboom, Carla, Een Nederlandse pastor bij de SWAPO. "Toen zijn mijn ogen opengegaan voor wat apartheid betekent". In: Amandla 12(1988)11, 8-9.
126

Niger

200. Prévot, Fr., The Church in Niger. In: PMV-Afr. Doss. nr. 43, 1987/4, 10-16.

Nigeria

201. Zippro, J.B., Nigeria Reformed Church Among the Izi People. Doct. scr. Theol. Fac. RU-Utrecht, 1988, 129pp.
170

Senegal

202. Benoist, J.R. de, The Church in Senegal. In: PMV-Afr. Doss. nr. 43, 1987/4, 17-22.

Soedan

203. Zubeir Wako Mgr. G., Enkele reflecties rond het opstellen van de Islamitische wetten door de regering (Soedan). In: Inform. nr. 115, 1988, 25-33.

Zaire

204. Aziza Etambala Zana, De houding van het Belgische episcopaat tegenover het Kongo van Leopold II, 1885-1908. In: W&Z 17(1988)2, 113-123.
205. Boudin, Huub, Protestantse zending in Kongo en Kerkeenheden in België. In: W&Z 17(1988)2, 124-130.
206. Rutayisire, Paul, De inzet van de Zairese Kerk voor de ontwikkeling van het land. In: PMV Stud., 1988/3, 5-15.
207. Verstraelen, Frans J., Bij Afrikanen in de leer. Bisschoppen van Zaire: "Leken moeten ook in de kerk als instituut verantwoordelijkheid dragen en wel op alle niveaus". In: Bazuin 71(1988)41, 3-5.

150

Zambia

126

Zimbabwe

208. Frencken, Henk, Voor de klas in Zimbabwe. Over de geschiedenis van het onderwijs in Zimbabwe en problemen in de lespraktijk. A'dam, Bur. Lerarenopl. & VU Uitg., 1988, 86pp.

170

Zuid-Afrika

209. Beleggingen in Zuid-Afrika. Overwegingen en besluiten van de Herv. en de Geref. Synode. Leusden, Centrum Zending en Werelddiaconaat GKN/Leidschendam, Persbureau NHK, 1988(?), 31pp.
210. Beyers Naudé, C.F., De crisis in Zuid-Afrika: een uitdaging voor de kerken. In: Streven 55(1988)juni, 807-815.
211. Enklaar, Ido H., Life and work of Dr. J.H.Th. van der Kemp 1747-1811. Missionary pioneer and protagonist of racial equality in South Africa. Cape Town (etc.), A.A.

- Balkema, 1988, 234pp.
212. Esterhuizen, A.J., Pluraliteit in die N.G. Sendingkerk, 'n Ondersoek na die verskynsel van pluraliteit in die N.G. Sendingkerk en 'n verkenning van strategieën om daarmee om te gaan. Doct. scr. TU(Syn.)-Kampen, 1988, 67pp.
 213. Farisani, Tshenuwani Simon, Dagboek uit een Zuidafrikaanse gevangenis. Ingeleid door C.F. Beyers Naudé (vert.), Baarn, Ten Have, 1988, 120pp.
 214. Kamp, Jeanette v.d., De South African Council of Churches en het probleem van geweld. Ontwikkelingen binnen het kerkelijk denken ten aanzien van de geweldsvraag in Zuid-Afrika. Doct. scr. Theol. Fac. RU-Utrecht, 1988, 93pp.
 215. Kolokoto, Mokhele I., Paul: a friend and/or foe? An exegetical-hermeneutical study on Romans 13:1-7 Doct. scr. TU (Syn.)-Kampen, 1988, 64pp.
 216. Meijers, Erica, Kerken in strijd tegen apartheid. In: Amandla, mei 1988, 8-9.
 217. NG-Kerk wast groepsgebiedenwet wit. Wetten maken nu eenmaal niet gelukkig. In: Kairos-Ber./Amandla 12(1988)12, 23-24.
 218. Schoffeleers, J.M., Gebedsgenezing en politiek: de medicalisering van het christendom in Zuid-Afrika, Amsterdam, VU Uitg., 1988, 34pp.
 219. Schoffeleers, Matthew, The Zion Christian Church and the apartheid regime. In: Black culture in South Africa. Themanummer Leidschrift (vakgroep geschied. RU-Leiden), 4(1988)3, 42-57.
 220. Vegter, Ineke, Waar olifanten vechten, groeit het gras niet. Apartheid en de Zion Christian Church. Amsterdam VU/Vakgr. CA/NWS, 1988, 99pp.
 221. Verstraelen-Gilhuis, G.M., Kerkstrijd en zwarte theologie in Zuid-Afrika. In: zie nr. 38, 285-307.

11, 20, 49, 54.

AZIË

Algemeen

146, 158

China

222. Blondeau, R.A., Ferdinand Verbiest s.j. (1623-1688) als wetenschapsman: was hij een groot geleerde? Bracht hij verouderde wetenschap naar China? Roesbrugge, Schoonaert, 1987, 141pp.
223. Camps, A., China: van vreemdheid naar kontekstualisatie. In: zie nr. 38, 67-80.
224. Camps, A., Nawoord in: Gu Hua. Het dorp Hibiscus. Baarn (etc.), Ambo (etc.), 1988, 251-253.
225. Land, Sipke v.d., Achter de Chinese muur. Een documentaire over land en volk, communisme en christendom. Kampen, Kok, 1988, 112pp.
226. Mees, J., Theologisch portret van Hudson Taylor. In: Soteria 5(1988)3, 18-23.
227. Van Bijnen, Toon, Ferdinand Verbiest s.j., 1688-1988. In: W&Z 17(1988)2, 152-153.
228. Zürcher, E., China: boeddhisme en christendom. Spontane en geleide expansie. In: Streven 55(1988)juli, 913-925.

Filippijnen

229. Ante, Oscar A., A Filipino theology: a case-study of Edicio de la Torre's theology of struggle. Doct. scr. Theol. Fac. KU-Nijmegen, 1988, 66pp.
230. Arens, E., Filippijnen: een zgn. Low Intensity Conflict. In: Streven 55(1988)jan., 309-316.
231. Schijven, Lydia (e.a.), Babae ka, je bent een vrouw... Filippijnse vrouwen en religie. Arnhem, Werkgr. Vrouwen en Filippijnen, 1988, 43pp.
232. Smeekens, E./M. Smits, Strijd van het volk, bevrijding van de kerk. Op zoek naar een kerk die de ervaringen van strijd van de mensen erkent en ze opneemt in haar geloof en in haar praxis. Een Filippijnse ervaring. Doct. scr. Theol. Fac. RU-Groningen, 1988, 244pp.
233. Vanherstraeten, Marc, Sociaal-politieke stellingnamen van de katholieke kerk op de Filippijnen in een bewogen tijdvak (sept. 1972-febr. 1986). Diss. Lic. Godsdienstwet. KU-Leuven, 1988, 102pp.

234. Veldman, John, De Filippijnse staat destabiliseert de kerken. In: *Wending* 43(1988)2, 79-89.

India

235. Kooiman, Dick, Change of religion as a way to survival. Some source material from 19th-century Travancore, India. In: zie nr. 137, 167-184.
236. De profetische rol van de religieuzen in India. In: *I.D.* 1988/1, 5-8.
237. Tanghe, O., Calcutta brieven uit het leven van Moeder Teresa. Tiel, Lanno, 1988, 152pp.

58, 117, 150

Indonesië

238. Cornelissen, J.F.L.M., Pater en papoea. Ontmoeting van de missionarissen van het Heilig Hart met de cultuur der papoea's van Nederlands Zuid-Nieuw-Guinea (1905-1963). (Diss. KU-Nijmegen). Kampen, Kok, 1988, 256pp.
239. End, Th. v.d., Enkele opmerkingen betreffende de Sumba-zending der Gereformeerde Kerken in Nederland en haar archief. In: *GTT* 88(1988)3, 174-185.
240. Hazenkamp, A.H.W., De gereformeerde zending en het Indonesisch nationalisme. In: *Jaarboek geschied.* GKN, jrg. 2, Kampen, Kok, 1988, 151-176.
241. Hekker, M.W.M., Vooroudercultus en Sjamanisme in de Minahasa: Syncretisme van de Minahassische religie. In: *Bijdr. TLV* 144(1988)1, 64-83.
242. Hoogerwerf, E., De kerk in het land aan de overkant. Een onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van de Javaanse transmigrantenkerk in Zuid-Sumatra. Doct. scr. Theol. Fac. VU-A'dam. Nieuwerkerk a/d IJssel, 1988, 123pp.
243. Indonesia apa kabar. Oude tradities-nieuwe tijd. Red. Reimar Schefold, Meppel, Uitg. Edu'Actief, 1988.
244. Islam en politiek in Indonesië. Red. C. van Dijk, Muiderberg, Coutinho, 1988, 135pp.
245. De Islam in Indonesië. M.m.v. Prof. D.C. Mulder, Dr. N.G. Schulte-Nordholt, Ds. Th. Sumartana en Drs. C. de Jong. In: *Begrip* nr. 88, 1988, 1-19.
246. Jong, L. de, Het Koninkrijk der Nederlanden dl. 12 (waarin: visie zending/missie op nationalisme). Den Haag, Staatsdrukkerij, 1988.
247. Kooistra, L., Indonesië zingt zijn eigen lied. Lütßen Kooistra sprak erover met Jan Pasveer. In: *Vandaar* 14(1988) 2, 4-6.
248. Manning, A.F., De katholieke missie in Nederlands-Indië en de Japanse bezetting: een verkenning. In: *Jaarb. Kath. Doc. centrum* 1987, Nijmegen, KDC, 1988, 112-133.
249. Quarles van Ufford, Ph., Cycles of concern. Dutch reformed mission in Central Java, 1896-1970. In: zie nr. 137, 73-94.
250. Sneekes, J., Hadden ze ons maar wild gelaten. Sittard, Aartsbroederschap van O.L. Vrouw van het H. Hart, 1987, 88pp.
251. Steenbrink, K.A., Indonesië: minderheid in een sterke positie. In: zie nr. 38, 102-112.
252. Sutarman Soediman Partonadi, Sadrach's community and its contextual roots: a nineteenth century Javanese expression of Christianity. Proefschr. Theol. Fac. VU-A'dam. Amsterdam, Rodopi, 1988, 317pp.
253. Vries, J.B.K. de, Mythe en zending op Irian Jaya. In: zie nr. 116, 39-70.
254. Wessels, A., Enkele notities over de "Gereformeerde Zending" op Sumba. In: *GTT* 88(1988)3, 171-173.
255. *Zendingsblad voor Nederlandsch-Indië.* Registers P.J.G. Jeroense. RU-Utrecht 1988, 13pp.

7, 10, 14, 17, 19, 20

Japan

256. Adriaensens E. in gesprek met J. Swyngedouw: Religie in de Japanse samenleving. In: *Teken* 61(1988)2, 279-283.
257. Boonstra, M., Soka Gakkai. Exclusiviteit en intolerantie binnen het kader van traditie en vernieuwing. Doct. scr. Theol. Fac. RU-Leiden, 1988.

Korea

258. Capelleveen, J.J. van, Minjung-kerk in de sloppenwijken. Kampen, Kok, 1987, 104pp.

259. Vervalt.
260. Feldmeier, R. e.a., De kerk als verdediger van de rechten van de arbeiders in Zuid-Korea. In: PMV Stud., 1988/3, 16-29.
261. Landman, Jan, Groei houdt de kerken in Zuid-Korea (teveel) bezig. In: I.D. (1988)2, 1-4.
262. Oosterom, Leo, Contemporary missionary thought in the Republic of Korea. Three case-studies on the missionary thought of Presbyterian Churches in Korea. Doct. scr. RU-Utrecht, 1988, 71pp.
263. Oosterom-Flier, Christien, Church growth in the Republic of Korea: a survey and evaluation of its explanations. Doct. scr. RU-Utrecht, 1988, 78pp.
264. Report of the first consultation of representatives of the Presbyterian Church of Korea (PCK), The Netherlands Reformed Church (NRC) and the Reformed Churches in the Netherlands (RCN), August 27-30, 1988, "Woudschoten", Zeist, Netherlands. Ed. by Board of Missions NRC, Oegstgeest, 1988, 61pp.
265. Zuid-Korea: De keerzijde van de medaille. Samengesteld door Michel Peters en Victor Scheffers. Den Bosch, Bijeen i.s.m. Justitia et Pax, 1988, 64pp.

Sri Lanka

266. Jongens, E., De Nederlandse erfenis op Sri Lanka. In: Het Machtige Eyland. Ceylon en de V.O.C. Den Haag, SDU uitg., 1988, 110-116.

Thailand

267. Colpaert, Marc, Siam. In: WW nr. 190, 1988, 17-32. Zie ook in: Bijeen 21(1988)11, 16-25.

Midden-Oosten

268. Angst en hoop. Palestijnse vrouwen en mannen vertellen over hun dagelijks leven in Israël en de bezette gebieden. Tekst: Hinde Haspels-Goemaat, Reinke Verduijse-Zwanenburg. Uitgave: Komm. Vrouw/Man v/h Deputaatschap Zending en Werelddiaconaat GKN. Leusden, 1988, 63pp.
269. Wessels, A., Het Midden-Oosten: bakermat en smeltkroes. In: zie nr. 38, 27-47.

LATIJSN AMERIKA

270. Een boodschap aan de armen? De opkomst van sekten in Latijns Amerika. Zeist, ICCO, 1988, 36pp.
271. Comblin, J., De macht van de kerk tegenover de machten van het kwaad: de situatie in Latijns-Amerika. In: Conc. (1988)3, 88-91.
272. Damen, Frans, De christelijke kerken en het fenomeen van de sekten in Latijns-Amerika. In: W&Z 17(1988)2, 158-164.
273. Damen, Frans, Sekten in Latijns Amerika. Een onstuitbare lawine? In: Streven 55(1988) juli, 867-882; in: Teken 60(1988)9, 279-283. (Zie ook Wereldbr. mei 1988 en ID 1988/10 + 1988/11).
274. Peitz, M., Vrouwen in Latijns Amerika. Een "congres" over mensenrechten in San Salvador. In: Streven 55(1988) juli, 883-890.
275. Rossum, R.G. van, Latijns Amerika: een evangelisatie in een christelijk continent. In: zie nr. 38, 334, 352.
276. Studiedag "De groei van Pinksterkerken en charismatische bewegingen in Latijns Amerika en het Caraïbisch gebied", Vrije Universiteit 12 april 1988. Amsterdam, VU/NWS, 1988, 219pp.
277. Van Amerongen, T., De Latijns- Amerikaanse martelaren. In: TGL 44(1988)3, 233-248.
- 117, 135, 144, 145, 146, 147, 158, 163, 176

Bolivia

278. Leons, Willem, Bolivia: Na de revolutie van 1952. Evolutie van het volksgeloof in de Yungas provincies (onder invloed v/d bevrijdingstheologie). In: Wereldbr., nov. 1988, 9-14.

Colombia

279. Tobon Posada, D., Een stem uit Colombia: Kiezen voor leven. In: Teken 61(1988)4, 113-116.

Brazilië

280. Coolen, Mario, Brazilië: Solidariteit in de praktijk van de bevrijding. Rapport van het zevende Internationaal Congres van de christelijke basisgemeenschappen. In: Wereldbr., apr. 1988, 21-24.
281. Hoekveld, Marion, Sekten verdelen Indianen in Brazilië. Armoede en jaloezie kwamen in het dorp. In: Bijeen 21(1988)4, 16-21.
282. Mendoza, A., Kerkelijke basisgemeenschappen in Brazilië in de strijd voor de grond. In: PMV Stud., 1988/3, 50-59.
283. Rossum, R.G. van Brazilië: oude en nieuwe christenheid. In: zie nr. 38, 113-130.
284. Vincquier, Agnes, Brazilië: 100 jaar na de afschaffing van de slavenhandel. In: Wereldbr., juni 1988, 11-13.
285. Zana Aziza Etambalam, Honderd jaar leugen. De afschaffing van de slavernij in Brazilië. In: WW nr. 188, 1988, 38-40.

Chili

286. Bultiauw, F., Een verhaal uit Chili (volksreligie). In: Korrel 10(1988)3, 217- 219.

Peru

287. Het boek van Huarochiri. Mythen en riten van het oude Peru, opgetekend voor Francisco de Avila. Vertaald uit het Quechua, inleiding Willem F.H. Adelaar. Amsterdam, Meulenhoff, 1988, 150pp.
288. Twee werelden/één toekomst: de arbeid van de kerk en zending in Peru en onze relatie daarmee. Bilthoven (Pr. Bernhardlaan 1, 3722 AE), GZB-HGJB-IZB, 1988, 56pp.
289. Van den Ouweland, J., Een verhaal uit Peru (volksreligie). In: Korrel 10(1988)3, 212-216.

Centraal Amerika/Caribisch Gebied

Algemeen

290. Emmer, Pieter, The Caribbean after slavery. In: Itin. 12(1988)2, 53-58.
291. Kairos- Document. Centraal-Amerika. (Nicaragua libre, Centraal Amerika. Pasen, feest van de verrijzenis, 3 april 1988). In: Wereldbr. (ongenummerd) 22pp.

Costa Rica

292. Schuurman, Bert, Cultuur en gerechtigheid - gerechtigheid en cultuur. In: Tegen-draads: opstellen aangeboden aan Okke Jager. Baarn, Ten Have, 1988, 189-202.

Cuba

293. Fidel Castro en zijn godsdienst. Een onthullend interview door Frei Betto. (Vert.). Hilversum, Gooi & Sticht, 1988, 264pp.

Guatemala

294. Coolen, M., Indiaanse cultuur, christelijk geloof en sociale strijd in Guatemala. In: De Verenigde Staten van Midden-Amerika? Samenst.: Jan Weerdenburg. Utrecht, Uitg. Bureau Studium Generale. RU-U, 1988, 117-136.
295. Wesel, A. van, Evangelisatie en onderdrukking. (Sekten in Guatemala). In: zie nr. 294.

Jamaica

296. Broeckaert, Bert, De Rastafari-beweging van Jamaica: een inleidende verkenning. Diss. Lic. Godsdienstwet. Theol. Fac. KU-Leuven, 1988, 153pp.
297. Laar, Harold v.d., Echo's uit Babylon. Theologie van een Rastakerk in Jamaica. Scr. Theol. Fac. Tilburg, 1988, 167pp.

Mexico

298. Mendoza, Ramon, Je leven geven voor het volk. Beschouwingen n.a.v. de marteldood van de Colombiaanse zuster Luz Marina. In: Religieuzen DK, 3(1988)3, 78-82.
299. Nauta, Rommie, Maria, Liberación del Pueblo (is in 1975 als vrouwenorganisatie begonnen en opgezet door vrouwen die afkomstig zijn uit de christelijke basisbeweging). In VKW-N (1988)3, 8-10.

Ned. Antillen

17

Nicaragua

300. Bakker, Ineke, En de groeten van Sandino: brieven uit Nicaragua. Amsterdam, VU-Uitg., 1987, 148pp.

Panama

301. van Quathem, B., Panama in crisis en ellende. Houding van de kerk. In: *Ministr.* 24(1988)15, 476-479.

Suriname

302. Sjak-Shie, P., Op zoek naar eigen woorden; enkele facetten van theologische toeleg in Suriname. Panda-reeks, Paramaribo (?), 1988(?), 13pp.

13,15,17, 328.

Venezuela

303. Janssens, A., Volks opvoeding in Venezuela. In: *Vrienden LA* 32(1988)7, 99-105.

OCEANIË

304. Moorehead, Alan, De Fatale Invloed. Het tragische verhaal van de "civiliisatie" van de Stille Zuidzee, 1767-1840 (vert., oorspr. editie 1966). Baarn, Uitg. Hollandia, 1988.

305. De Pacific bijvoorbeeld. Over vrede, recht en behoud van de schepping. Zeist, ICCO, 1988, 48pp.

306. Teeseling, Dorine van, PCC-conferentie geeft handen en voeten aan conciliair proces. Hernieuwing van onze verbondenheid binnen Gods schepping. In: *ICCO-N.* 6(1988)4, 14- 16.

146

WEST-EUROPA/NOORD-AMERIKA

307. Degrijse, O., De nieuwe evangelisatie van Europa. Waarom? Hoe? Brugge, Tabor, 1988, 186pp.

308. Grasso, E., Aantekeningen bij de nieuwe evangelisatie. In: *Reflecties* 2(1988)2, 3-9; nr. 3, 88-95.

309. Raalte, J. van, West- Europa, Nederland: emancipatie en pluralisatie. In: zie nr. 38, 48-66.

310. Slageren, J. van, Noord-Amerika en West- Europa: missionaire initiatieven in de Eerste Wereld. In: zie nr. 38, 383-408.

311. Standaert, B., Missie! Nooit van gehoord? In: *DOK* 31(1988)2,1- 26.

146

België

312. Catherine, L., De organisatie van de islam in België staat de integratie in de weg. In: *Streven* 55(1988)maart, 497-504.

313. Deltour, Mark, Missionair België: statistieken 1988. In: *W&Z* 17(1988)2, 149-151.

314. Missionaire organisaties in België. (TvB, IG, AK). In: *W&Z* 17(1988)2, 147-149.

315. Platti, Emilio, Kerk en moslims in België. In: *W&Z* 17(1988)2, 136-141.

316. Scougal, Alistair, De ontwikkeling van de aalmoezeniersdienst voor buitenlandse studenten door de Verenigde Protestantse Kerk in België. In: *W&Z* 17(1988)2, 131- 135.

317. Van Bijnen, Toon, Katholiek Beurzenfonds voor Afrikanen. In: *W&Z* 17(1988)2, 154-155.

318. Van Bijnen, Toon, "Kerken over en weer": jaarlijkse missionaire studiedagen in België. In: *W& Z* 17(1988)2 153-154.

319. Witters, Johan, Muslim-jongeren in het katholiek secundair onderwijs: schoolpastorale moeilijkheden en mogelijkheden. Diss. Lic. toegep. theol., Theol. Fac. KU-Leuven, 1988, 114pp.

Nederland

320. Deijl, Frans van, Allah als antwoord. Nederlanders, de Islam en de grote leegte. In: De Tijd, 15 jan. 1988, 20-26.
321. Hagen, Piet, De school met de Koran. In: De Tijd, 8 apr. 1988, 39-41.
322. Hoe anders: nabeschouwing over de catechese oriëntatie van ds. W. Davidz en ds. S.J. Mailoa van de GPM Ambon in twee Nederlandse en twee Molukse kerken in Nederland, 14 sept.-30 nov. 1987. Sj. Runia namens de begeleidingscommissie (Kontakt Molukse en Nederlandse Kerken). Driebergen, De Horst, 1988, 26pp.
323. Kijk op DISK, reacties op het manifest, theologie en maatschappij-visie; afscheid van Joop Zwart. Amsterdam, Uitg. Land. Bur. DISK, 1988, 44pp.
324. Konsultatie over catechese in Molukse en Nederlandse Kerken gehouden op 2 en 3 november 1987 Soesterberg. Driebergen, De Horst/Komm. Kontakt Molukse en Nederlandse Kerken, 1988, 53 pp.
325. Lin, Jan van, Christenen en hindoes. Ontmoeting bij een crematie-plechtigheid. In: W&Z 17(1988)3, 184-188.
326. Lin, Jan van, Jezus Christus en andersgelovigen in Nederland. Tussen praktijk en theologie in school en plaatselijke kerk. Kampen, Kok, 1988.
327. Verklaring naar aanleiding van de uitgave door "Allerwegen" van de brochure getiteld "De Armeense kwestie - Turken vragen onze mening". 19/10/88.
328. Winti-religie: een Afro-Surinaamse godsdienst in Nederland. F.E.R. Derveld en H. Noordegraaf (red.). Amersfoort etc., De Horstink, 1988, 188pp.

Boekbesprekingen

Alle besprekingen hebben betrekking op het thema van dit nummer.

William F. Fore, Television and religion. The shaping of faith, value and culture. Augsburg Publishing House, Minneapolis, 1987, 219 blz.

De auteur mag gelden als een van de meest gezaghebbende kerkelijke media-deskundigen in de Verenigde Staten. Hij is adjunct algemeen secretaris voor communicatie bij de National Council of Churches of Christ, en schrijft zijn boek op basis van een dertigjarige betrokkenheid, in theorie en praktijk, bij het kerkelijk mediawerk. Het is een waardevolle studie voor ieder die zich bezig houdt met christelijk geloof en massamedia. De analyse van de Amerikaanse mediasituatie is belangwekkend; de geboden inzichten zijn toepasbaar overal waar christenen zich voor mediaverantwoordelijkheden, temidden van mogelijkheden en onmogelijkheden, geplaatst zien.

Fore volgt de lijn van de Franse denker Jacques Ellul en ziet de televisie als een uitdrukking van de "technological society". De tv is een religie die een aanslag doet op de ziel. Dat paralyseert hem echter allerminst, maar leidt tot de vraag hoe "self-service", cynisme, dan wel kortzichtigheid of naïviteit kunnen worden overwonnen. De tv seculariseert zelfs de dominee. Zij richt zich tot de mensen met boodschappen die zij reeds gehoorzamen, terwijl zij wat zij missen niet kennen.

Fore's analyse van de boodschap van de "electronic church" is interessant. Hij ziet deze tv-makers, in de termen van Richard Niebuhr, als volgers van de "Christ of culture"-lijn. Het is een "cultural religion" die "feeling good" in de plaats stelt van "doing good" en bevordert, dat al datgene dat "werkt" kritiekloos wordt geconsumeerd, geheel overeenkomstig de (Noord Amerikaanse) seculiere samenleving en de seculiere tv. Fore zelf opteert voor "Christ and culture in paradox" en "Christ the transformer of culture" om aan te geven wat het eigene moet zijn van christelijke televisie.

Communicatie definieert Fore als een gezamenlijk delen van ervaringen, door middel van gemeenschappelijk begrepen betrekkingen. (47) Het gaat om de overdracht van zinverbanden, die door de afstand in tijd en plaats wel wordt bemoeilijkt maar niet onmogelijk wordt. Over christelijke communicatie schrijft Bill Fore

helder en inspirerend. Zij moet de corruptie van de drang tot "effectiviteit" vermijden. (52) Communicatie is tweerichtingsverkeer; het is ook een dubbelzinnig proces. De geschiedenis van de kerkelijke radio en televisie in de Verenigde Staten wordt in enkele pagina's samengevat. (77-81) Deze is even leerzaam binnen als buiten de VS: doordat de kerken de hun geboden publieke ruimte niet adequaat hebben benut, zijn zij door de "electronic church" geheel naar de achtergrond gedrongen. Ook van dit verschijnsel geeft Fore in enkele pagina's een heldere ontwikkelingschets. Zijn definitie van de "electronic church" luidt als volgt: het betreft dat type godsdienstige tv-uitzendingen dat "gewoonlijk 30 tot 90 minuten duurt, landelijk wordt uitgebracht, voornamelijk door de koop van zendtijd, draait om een zeer zichtbare charismatische leider, duidelijk de beschikbaarheid van groot geld uitstraalt, gladde productiemethoden hanteert, consequent geldelijke donaties vraagt via de ether, en uitgebreid gebruik maakt van contact met de kijker via de telefoon en gecomputeerde "persoonlijke" brieven". (85) Onderzoek wijst uit dat de kijkcijfers, op kritisch-analytische wijze benaderd, zeer veel lager zijn dan wordt gedacht of geclaimd: niet meer dan 1,69% van de kijkers ziet meer dan één uur elektronische godsdienst per week. (103)

De laatste hoofdstukken geven een beleidsfilosofie voor de kerken, zowel op inhoudelijk-programmatisch als op mediopolitiek terrein. Hoewel de mediapolitieke context die is van de VS, is wat hier te lezen valt ook voor ons zeer interessant. Ontnuchterend is Fore's analyse van de werking van commerciële televisie. In principe eist zij voor haar exorbitante winsten (50-70%, bij een gemiddelde van 10% voor het gehele Amerikaanse bedrijfsleven) een zodanige programmering dat daartegen enerzijds van de kant van de adverteerders zo min mogelijk bezwaar bestaat (geen extreme uitingen), terwijl anderzijds ieder half uur televisie "effectief" moet zijn in termen van beweging en actie, dat wil zeggen geweld en sex. De monopolistische structuur van de Amerikaanse televisie versterkt deze commerciële tendens naar "The least objectionable programming" nog extra.

Er is een verband tussen "medium" en "message". Er is ook een passieve argwaan van kerkmensen tegen het "kwaad van de tv". Deze passiviteit is grotendeels verklaarbaar door de traditie van het woord.

Interessant is daarom Fore's opmerking dat ook het medium van de drukpers de kerkelijke boodschap heeft vervormd. Door haar aanpassing aan de cultuur van het gedrukte woord is de kerk gaan leunen op logische, analytische, deductieve en abstracte wijzen van denken. Zij heeft daardoor woorden niet helder meer onderscheiden van daden, verbale oplossingen niet van werkelijke oplossingen, en gehouden preken niet van gehoorde preken. De taak van christelijke communicatie is de bevordering van een interpersoonlijk, interactief en uitnodigend (*involving*) onderling verkeer. De televisie gehoorzaamt van nature niet aan die vereisten - in het geheel niet in haar commerciële vorm. Maar de tv is in de Verenigde Staten als samenbindende en motiverende kracht in de samenleving thans even belangrijk als de religie van vroeger. Het kerkelijke mediawerk moet dus gebaseerd zijn op een maatschappijvisie. Godsdienstige televisie houdt echter niet in, dat op een domineestoon wereldvreemde monologen worden gehouden. "Wanneer de kerk de wereld binnengaat, moeten haar boodschappen in toeneemende mate worden beoordeeld op grond van *algemene* criteria. (...) Wat zij kan aanreiken aan zinduidingen in algemeen menselijke termen zal begrijpelijk zijn; de rest niet" (202).

Een boek dat aanbevolen moet worden aan iedere geïnteresseerde in (massa)communicatie en theologie.

Roelf Haan

F.O. van Gennep, Soms gebeurt het zomaar. Over de mogelijkheid van geloofsverkondiging door een kerkelijke omroep, Ten Have, Baarn 1987, 96 blz. Het boek bevat de drie lezingen en de discussie op de lustrumbijeenkomst van de IKON op 8 november 1986 te Doorn. Thema was: "Kerkelijke omroep in Nederland". In het boek worden visies gegeven op taken, mogelijkheden, onmogelijkheden, uitdagingen en valkuilen voor een kerkelijke omroep.

Prof. F.O. van Gennep belicht het onderwerp van theologische zijde. Kan verkondiging alleen via en in een persoonlijke ontmoeting plaatsvinden of kan het ook via de media gebeuren?

In de Middeleeuwen was er een beeldcultuur, in de Renaissance en Reformatie een woordcultuur, in het achter ons liggende tijdperk stond de rede centraal en nu de massamedia. Wat betekenen deze veranderingen in de cultuur voor de geloofsverkondiging?

We leven in een cultuur waarin de mesostructuren bezig zijn te verdwijnen. De mesostructurele verkondigingsmedia — sacrament en woord — worden afgelost door drama. Via de massamedio treden de kerken binnen in de mondiale samenleving. Kerken kunnen daarbij een niet onbelangrijke rol vervullen. Het is de vraag of we die ook met verkondiging kunnen betitelen. Zodra we massamedia inschakelen voor verkondiging zit een ongeluk in een klein hoekje.

Van Gennep ziet de functie van de massamedia veeleer in de sfeer van de public relations: de deskundige zorg die een organisatie besteedt aan het scheppen en in stand houden van een goede relatie met andere organisaties en personen die voor haar eigen uitbouw dienstig zijn. Mits de presentatie bescheiden is en duidelijk is wie de zender van de boodschap is. Prof. Dr. L. Leertouwer gaat in op de kerkelijke omroep in relatie tot de culturele en media-politieke ontwikkelingen. De positie van de kerkelijke zendgemachtigden is geen vanzelfsprekende. Leven kerken in dezen boven hun stand? Wat is de plaats van kerkelijke zendgemachtigden in de nieuwe wetgeving? Aan wie wordt de toekenning van zendtijd in handen gegeven? Wat betekent dat voor de kwaliteit van het aanbod van de media? Leertouwers geeft de paradox in het bestel aan: de kerkelijke zendgemachtigden horen er niet in thuis en tegelijkertijd zijn zij de toetssteen van wat de Nederlandse cultuur met dat bestel bedoelt en wil. Als de kijker op het scherm uitsluitend komieken, schoolmeesters en politici kan ontmoeten is het bestel kapot. Dus niet omwille van zichzelf, niet terwille van de kerken, maar terwille van het bestel is het bestaan van kerkelijke zendgemachtigden wenselijk. Als derde komt S.J. Doorman aan het woord. Als vrijdenker en niet-kerkelijk-betrokkene wijst hij op het gevaar van geloven: mensen kunnen gevangen raken in hun eigen projecties en illusies. Hij wijst erop hoe belangrijk het is, dat men zich realiseert dat het denken steeds mogelijk-kerwijs een illusie is. Kerkelijke zendgemachtigden staan in de volstrekt onontkoombare en onoplosbare spanning tussen enerzijds bijdragen tot het scheppen

van voorstellingen die het leven draaglijk maken en anderzijds het ontmaskeren daarvan.

Het boek is gemakkelijk leesbaar en zeker lezenswaard als een oriëntatie op het probleem van kerken en massamedia. Media zijn een eigentijds middel voor de kerken om te laten zien waar voor ze willen staan. In die zin ligt er een uitdaging. Er ligt echter ook een gevaar; namelijk van publicitaire manipulatie die de vrijheid van de mens in de knel brengt. Hoewel lang niet alle vragen die spelen rond dit thema zijn behandeld, biedt het boek een goed uitgangspunt voor verdere discussie over een activiteit op dit terrein, want er liggen nog vele onbenutte mogelijkheden lijkt me.

M. Martens

Okke Jager, De verbeelding aan het woord. Pleidooi voor een dichtelijker en zakelijker spreken over God, Ten Have, Baarn 1988, 178 blz., f 25,00.

De christelijke media zijn meestal te bescheiden in hun ontmaskering van de kleine redelijkheid: zij kruipen in hun schulp of stellen (om te blijven meetellen bij de collega's) zichzelf op ergens tussen cynisme en geloof, dus bij een afstandelijke ironie". (14) Intussen: hoe kan in onze tijd uitdrukking worden gegeven aan het christelijk geloof? Dat is Jagers probleemstelling in dit boek dat de uitwerking vormt van zijn afscheidscollage aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken te Kampen, waar hij tot 1988 onder andere evangelistiek doceerde. De communicatie van het Evangelie stuit op de impasses van onverstaanbaarheid, onverschilligheid en vooral: onvoorstelbaarheid (hoofdstuk 1). "De uitweg ligt niet in het herstel van de kerkelijke macht van vroeger of in betere verkoopstechnieken". (23) Jager schrijft over het geloof als verbeelding, als brug tussen openbaring en ervaring. "Godsdienstig spreken is als een getranscendeerd en toch verstaanbaar spreken over het onvoorstelbare alleen mogelijk in de verwijzende taal van de verbeelding". (26) "Als sociologen concluderen dat geloven een lege gewoonte werd, hebben zij eerder de spreekvaardigheid gemeten dan de relevantie van de godsdienstigheid". (147) "Gewoon Nederlands" is geen voldoende uitweg uit de onverstaanbaarheid. Immers, "door de secularistische trivialiteit van het louter functionele en daardoor expressieloos gepraat is God uit onze werkelijkheid verdwenen". (146) Het is de

niet-gewone aanwezigheid van God die de blik richt op de gewone werkelijkheid. Jagers "theologische theorie van de verbeelding" wil daarom aandacht vragen voor het verhaal, het drama, het gedicht, het theologisch essay in ik-vorm, de biografische theologie, als wijzen van spreken over God. Hoofdstuk 4 bespreekt een achtal bezwaren daartegen. Vier verwerpt de auteur: de verwijten van vormendienst, beeldendienst, van "creatief" geloof, en uitsluiting van de waarheid. Vier andere verwijten kunnen echter slechts worden gemaakt wanneer er sprake zou zijn van verbeelding zonder verbeeldingskracht. Want niet ieder verhaal verwijst; niet ieder drama "evangeliseert"; wat zich als visionair aandient kan gereduceerd blijken tot een passieve openheid voor het toeval. Jager omarmt dan ook niet die extreme vorm van post-modernisme die geen werkelijkheid erkent buiten de taal. (109) Ook is de literaire gedaante van het verhaal niet de beslissende drager van Gods openbaring, zo merkt hij op in de richting van de Amsterdamse School. (115) Verbeelding zonder verbeeldingskracht leidt tot werkelijkheidsverlies, bijvoorbeeld een vlucht uit de maatschappelijke werkelijkheid. Zij kan ook ten koste gaan van persoonlijkheid, redelijkheid of zakelijkheid.

Een boeiend boek. Zoals wij van Okke Jager gewend zijn, wel eens topzwaar van gevleugelde woorden. Maar dat is slechts een opmerking over de stijl. Die stijl vergoedt veel: zij maakt het mogelijk dat in kort bestek een inventarisatie kan worden gegeven van een veelheid van nieuwe signalen en ontwikkelingen in de cultuur, en een positiebepaling in het zeer ruime veld van theologie, filosofie, literatuur en uitingen van het moderne levensgevoel dat Jager met zijn enorme eruditie bestrijkt. Hij weet waarover het gaat wanneer projectiedebat, theologische context of nieuwe natuurkunde ter sprake komen. Een boek dat interessant is voor ieder die nadenkt over "evangelistiek", missie en zending, dan wel over het "gebruik" van "christelijke media". En voor velen meer. De zorgvuldige literatuurverwijzingen helpen de lezer verder in die gevallen waarin de beelden van Jager wat al te snel over het scherm gaan.

Roelf Haan

N. Vink, The Telenovela and Emancipation. A Study on TV and social change in Brazil, Royal Tropical Institute, Amsterdam 1988, 287 blz.

Het proefschrift van Nico Vink bestudeert de betekenis van de telenovelas (populaire series) voor de Braziliaanse samenleving, met name voor haar arbeidsbevolking. Deze studie gaat er van uit, dat niet aan de culturele dominantie van de heersende (in dit geval Braziliaanse) élite is te ontkomen, maar "deze invloed is totaal noch absoluut". Vink onderzoekt het productieproces, de boodschappen en de consumptie van deze telenovelas door de arbeidende klasse. "Op al deze terreinen van de Braziliaanse tv-industrie kunnen subversieve elementen worden gevonden, d.w.z. elementen die de (symbolische) macht van de élite ontkennen of aanvechten". (284) Schrijvers en spelers identificeren zich niet zelden met de onderdrukten. De telenovelas laten mannen en vrouwen zien die zich tegen onderdrukking verzetten. Vanuit hun eigen situatie beleeft en duidt de arbeidende bevolking deze telenovelas en identificeert zich met de held(in). Identificatie betekent niet perse vervreemding. Gevoel is geen hinderpaal voor bewustwording. Het beleven van plezier aan een tv-programma kan hand in hand gaan met groeiend begrip van de eigen situatie. Het verstand biedt niet noodzakelijkerwijs een betere toegang tot inzicht dan gevoel." Telenovelas vervreemden niet, maar zij kunnen bijdragen tot het inzicht in de eigen situatie". (285) Dit is een ander verhaal dan we meestal horen over populaire programma's. Het maakt duidelijk dat van audiovisueel vertelde verhalen niet een verslavende of berustende, maar een bewustwordende en subversieve werking uit kan gaan.

Henk Hoekstra

J.J. van Cuilenburg e.a., Christelijke identiteit in de media, Wever, Franeker, 1987, 72 blz.

Dit boekje bevat de referaten gehouden tijdens het symposium "Christelijke identiteit en communicatie in media, pers en organisatieperiodes" op 20 november 1986. Van Cuilenburg opent met een heldere analyse van de situatie waarin zich de "media met een boodschap" bevinden, met name in de omroep. Die situatie is er een van deconfessionalisering, ontzuiling en individualisering. Er is sprake van een "maatschappelijke pluriformiteit zonder structuur, een explosie in het informatie-aanbod en een 'Hilversum' dat zich kenmerkt door programma's die ook door de eerste de beste commerciële exploitant uitgezonden kunnen worden" (het-

geen nu dan ook staat te gebeuren). Voor de christelijke omroep ziet hij alleen perspectief wanneer zij zich in plaats van op kwantiteit op kwaliteit toeleggen om op die manier hun plaats binnen een (eventueel resterend) publiek bestel veilig te stellen. Het is jammer dat hij geen woord wijdt aan de *kerkelijke* omroep (RKK en IKON) waarvan het beeld immers aanmerkelijk afwijkt van het doorsnee-Hilversumse.

KRO-mediadirecteur Schoonhoven schrijft over de katholieke omroep, het enige landelijke medium dat nog bestaat van wat eertijds de katholieke zuil heette. Trouw-hoofdredacteur Greven gaat in op de specifieke problematiek van media die gedurende dat "eertijds" dienstbaar waren aan zulk een groep, de band met het verleden willen handhaven, maar toch voor hun voortbestaan zijn aangewezen op het zelf werven van afnemers en sympathisanten. Dat levert moeilijke spanningen op tussen uit die groep afkomstige besturen en de - wellicht via een niet al te duidelijke personeelspolitiek geworven makers van het medium.

Prof. Anne van der Meiden trekt het probleem voor wat de kerkelijke communicatie betreft geheel in de sfeer van de public relations. Hij schijnt te veronderstellen - in de lijn van zijn PR-vak - dat het christelijk geloof zou kunnen worden "verkocht" op basis van een "unique selling proposition", een "exclusief verkoop argument". Voor Van der Meiden is de kerk een op eigen voortbestaan gerichte groep en zo'n groep moet zich nu eenmaal "verkoopen". De kerk predikt... de groepsidentiteit. "Gaan we de veroverde en beleefde identiteit uitdragen, dan spreken we van *apostolaat*, liever van *propaganda* voor een bepaalde ideologie". (46) Onbegrijpelijk onjuist is zijn bewering, dat Kuiper niet zelf schreef voor gelovigen op het grondvlak. (47) Dat hij dit in zo'n omvangrijke mate deed en met zoveel trefzekerheid (De Heraut, De Standaard) verklaart juist zijn historische betekenis.

Mary Michon bekritiseert het gebrek aan vrouwvriendelijkheid in de geschreven christelijke pers; de enige gunstige uitzondering die zij noemt in het zendingsorgaan *Vandaag*. NCRV-directeur Duijser legt uit waarom de NCRV extra aandacht geeft aan een jongerenbeleid; slechts 10% van de leden is jonger dan 35 jaar. Een gedeeltelijke weergave van de discussie besluit dit leesbare conferentievorslag over christelijke media in Nederland.

Roelf Haan

Henk Hoekstra, stafmedewerker van het Katholiek Mediacentrum in Zeist, geeft hierna van een viertal boeken een korte bespreking.

W. Koole, Ons dagelijks beeld. Over geloof en televisie. Baarn 1986, 139 blz. In het eerste deel verkent Koole de lotgevallen van het medium televisie en vooral zijn geleidelijk aan duidelijker wordende betekenis voor mens en maatschappij, voor geloof en kerk. In het tweede deel situeert hij het medium in de context van maatschappij en kerk en beschrijft hij de daaruit resulterende conflicten en contrasten. Hij signaleert ook de manco's in ons denken over dit medium. Dan concentreert hij zich vooral op wat televisie wel kan, namelijk verhalen vertellen en dramatiseren, levenshulp bieden en troosten. Hier liggen z.i. dan ook de mogelijkheden van de televisie voor geloof en kerk. Geloof en kerk moeten zich echter wel omstellen en zuiverder op de mogelijkheden en beperkingen van het medium afstemmen. Wim Koole schreef bekwaam een boeiend en leerzaam boek over televisie en geloofscommunicatie.

J. Hemels en H. Hoekstra, (red), Media en religieuze communicatie. Een uitdaging aan de christelijke geloofsge-meenschap. Gooi & Sticht, Hilversum 1985, 448 blz.

Het eerste deel van dit boek bevat een reeks artikelen van verschillende auteurs over "communicatieve en theologische grondlijnen": wat is religieuze communicatie, hoe is de communicatie tussen kerk en maatschappij, wat houdt het kerkelijk spreken over de media in, wat te denken van verkondiging via de massamedia en dergelijke? Het tweede deel gaat over de "praktijkvelden van de religieuze communicatie": hoe zit het met de ethiek van de communicator, de kerkelijke berichtgeving, het omroepbestuur, de communicatie in kerkprovincie, het bisdom, het dekenaat en de parochie, wat te denken van de brief en de telefoon als media in parochie? Het derde en laatste deel handelt over "levensbeschouwelijke vorming en communicatiemedia": het bespreekt bijvoorbeeld het samen lezen van religieuze teksten, het gebruik van tijdschriften, popmuziek, film, televisieseries en speelfilms in religieus vormingswerk. Aan het slot vindt men adressen van centra en een uitvoerige literatuurlijst. Dit boek biedt een

eerste overzicht van het brede terrein van de media en religieuze communicatie.

Tweetalig. Over woord- en beeldcultuur in hun betekenis voor geloofscommunicatie. Vormingsprogramma met videoprogramma en begeleidingsboekje van het Katholiek Mediacentrum (KMC) en het Kontakt Katholieken Edukatief Werk (KKE), Zeist 1989.

Het besef is groeiende dat de woordcultuur en de beeldcultuur elk hun eigen communicatieve mogelijkheden en beperkingen bezitten. Met de woordcultuur zijn wij in geloof en kerk al eeuwenlang vertrouwd en hebben we veel ervaring. Met de beeldcultuur van film en televisie is dat minder het geval. Wat scherp gesteld: wij spreken en preken nog steeds in de woordcultuur, maar de meerderheid der mensen leeft in en vanuit de beeldcultuur. De vraag is: wat kan de audiovisuele taal voor geloofscommunicatie betekenen? KMC en KKE hebben een vormingsprogramma samengesteld om vertrouwd te raken met de eigenheid van de audiovisuele taal en met haar mogelijkheden voor de geloofscommunicatie. Het is een programma voor vijf bijeenkomsten. Er is een videoprogramma en een tekstboekje met nadere informatie over opzet van het programma en handreikingen voor gebruik.

Openbaring en openbaarheid. Relaties tussen media en levensbeschouwing. Publikatie Katholiek Instituut voor Massamedia Nijmegen, Arbor 1989, 178 blz. Het Katholiek Instituut voor Massamedia (KIM) doet al jarenlang onderzoek naar en organiseert lezingen over de relatie tussen massamedia en levensbeschouwing. In dit boek worden de artikelen van verschillende auteurs gegroepeerd rond het 10 jaar pontificaat van Johannes Paulus II, de zg. Schlichtingcolleges met beschouwingen over de relaties tussen massamedia en kerk; kerk, media en marketing; openbaarheid in de kerk. In het derde deel worden onderzoeksresultaten besproken, zoals die over het mediagebruik door pastores; persbureaus en nieuwselectie; pers en RK Kerk, en de belangstelling voor religieus nieuws. Alles bijeen een bundel om kennis van te nemen en inzicht te krijgen in de relaties tussen Openbaring en Openbaarheid en de rol daarin van de media.

Henk Hoekstra

English Summaries

THEME: Media and the Communication of Faith

Never before has communication among people throughout the world taken place on such a large scale. Churches also participate in this communication; either warily, because mass media has been associated with sensation, violence and sex, and therefore seems inappropriate for the communication of faith; or confidently, because every message, also messages about a life of faith, could reach many through the use of the mass media. Is there another way?

In the Middle Ages, the church more or less set the tone for communication; through the use of images. Since the Renaissance and the Reformation, the churches have been captive to verbal communication, preferably conveying the proper rectitude in terms of doctrine and content.

Churches must once again learn to communicate with (television) images as well, images which depict, pass on, and allow people to experience life, even a life of faith – not as a disengaged, personal feeling, but as an appeal to make our world liveable for all. In that sense it is very appropriate that "sensation" is in question. The stories of the Gospel are "understandable" if we recognize our own life-story in them. And, of course, vice versa; there are so many impressive stories of ordinary people in which we constantly learn to "understand" the Gospel anew. These possibilities have been recognized especially on the local level in the Third World.

Jaap van Slageren interviews Wim Koole, director of christian IKON television. Church dogma and television drama are difficult to integrate. Koole's story of hope and pain lands us squarely in the midst of the theme of this issue.

Ernst Henau points out the unique role of the media in today's secularized context. Television has appeal and can provide unrestricted access to the Christian message.

Ben Frie and Henk Hoekstra explain that the mass media reach people individually; everyone processes image, sound, color, word and movement in his or her own way. Thus, television can also be a place of spirituality.

Carlos Valle argues that good communication activates people and brings them together, establishes community. If Christians have the commission to create community, they must use the media to that end.

Washington Uranga uses concrete data to relate how in Latin America, alongside of the powerful, sanctioned mass media, an enormous network of small alternative radio stations and video groups function, and set in motion social renewal movements among the people.

José Geldens gives a detailed report on the work of a local radio station among the poor rural population in an area of Bolivia.

Henk Kempes analyzes the work of the "electronic church" in the United States. Is their television message really an evangelical message? What is it about their TV-evangelism that attracts so many viewers?

Lejo Schenk and Aaltje van Valderen describe "Lumen 2000", the media empire of Piet and Trude Derksen. Why does this professionally-done, large-scale media project, full of honorable intentions, still raise fundamental questions?

Roelf Haan gives a short recap. Churches must keep in mind that "conveying the faith" is a very unique form of communication.

WERELD EN ZENDING

● Wereld en Zending is een oecumenisch tijdschrift voor missiologie en missionaire praktijk, gezamenlijk uitgegeven door de Nederlandse Zendingraad in Amsterdam en de Nederlandse Missieraad in Den Bosch. Wereld en Zending wordt geredigeerd door een Nederlands-Belgische redactie.

● Ontwikkelingen en ervaringen in kerk en theologie in de Derde Wereld worden geregistreerd en vanuit het evangelie kritisch doordacht, in samenhang met dezelfde vragen in onze westerse landen.

● Missionair engagement kan niet bestaan zonder inspanning voor een betere samenleving, bestrijding van onrecht, armoede en onvrede. Christenen moeten die strijd voeren in dialoog met andere godsdiensten en levensovertuigingen.

● Wereld en Zending wil zijn een ontmoetingsplaats van mensen die zich in de Derde Wereld en in onze westerse landen beroepsmatig met missionaire wetenschappen bezighouden met mensen die in Nederland en België in landelijke organisaties en in plaatselijke gemeenten en parochies op het terrein van missie/zending, werelddiakonaat en ontwikkelingsamenwerking een voorttrekkende taak hebben in begeleiding, bewustwording en actie.

● Wereld en Zending wil zijn een forum van reflectie over de actuele missionaire vragen in de Derde Wereld en in onze westerse landen.

GEPLAND VOOR 1989 e.v.

- Urban Rural Mission.
Zending/missie met de armen
- Bijbelgebruik in de Derde Wereld
- San Antonio - Manilla - Nederland
- Afrikaanse en Europese kerken: beeld van elkaar
- 1492-1992 Europese christenen in Latijns-Amerika

Bestelbon

Wereld en Zending

Inzenden naar administratie in Amsterdam of Brussel of bestellen per giro / per telefoon. Zie adressen en telefoonnummers voorin op binnenomslag.

Ondergetekende abonneert zich op Wereld en Zending.

- jaarabonnement *f* 35,- / Bfrs 650,-
- jaarabt. buiten Europa *f* 40,- / Bfrs 745,-
- studentenabonnement *f* 25,- / Bfrs 745,-
en kiest als geschenk themanummer:

bestelt (een van) de volgende themanummers:

- Organisatie voor missie/zending, werelddiakonaat en ontwikkelingsamenwerking en omgaan met geld (1989/2) *f* 10,- / Bfrs 180,-
- Eerste Nederlandse zendingsconferentie (1989/1) *f* 10,-
- Gelovig belijden in de wereldeconomie (1988/4) *f* 10,-
- Christenen en andersgelovigen (1988/3) *f* 10,-
- Missionair België (1988/2) *f* 10,-
- Wereldvoedselvraagstuk en Kerken (1988/1) *f* 10,-
- Christenen in China (1987/4) *f* 10,-
- Toekomst van zending (1987/3) *f* 10,-
- Model van kerk-zijn; basisgemeenschappen in Brazilië (1987/2) *f* 10,-
- Daklozen ver weg en dichtbij (1987/1) *f* 10,-
- Missionaris-cultuur *f* 10,-
- Interreligieuze dialoog *f* 10,-
- Economie, cultuur en evangelie *f* 10,-
- Terugkoppeling *f* 7,50
- Zuid-Afrika *f* 7,50
- Islam *f* 6,-

Alle prijzen zijn incl. verzendkosten.

Naam:

Adres:

Postcode/plaats: